سەروتار

هەڕەشەکانی سەر زمانی کوردی

(١)

هەر زارێک دوای ئەوەی دەچێتە قۆناغی نووسین و دەبێتە زمان، پێویستە چاودێری و کاری لەسەر بکرێت، بۆ ئەوەی بەرەو پێشەوە بڕوات و لە پێشکەوتن دانەبڕێت، ئەمەش بە پاراستنی زمان دەست پێ دەکات، زمانی کوردیش ئەمڕۆکە لە باشووری کوردستان بۆتە زمانێکی ڕەسمی و سەرەکی لە باشووری کوردستاندا، بەڵام بەداخەوە ئەمڕۆ ئەم زمانە ڕووبەڕووی کۆمەڵێ هەڕەشە بۆتەوە، بەجۆرێک گەر ئەو هەڕەشانە بەردەوام بن، ئەوە دەبێتە هۆی لاوازکردن یان لەناوبردنی زمانی کوردی، هەڕەشەکانیش جۆرا و جۆرن، لە هەموویان بەهێزتر بایەخدانێکی زیاد لە پێویستە بە زمانی ئینگلیزی لەسەر حیسابی زمانی کوردی، تا وای لێ هاتووە ئەمڕۆ گەر یەکێ منداڵی نەنێرێتە بەر خوێندنی ئینگلیزی، ئەوە بە عەیب و گوناح دادەنرێت، ئەو هەڵەیەش بە پلە یەک هەردوو وەزارەتی پەروەردە و خوێندنی باڵا لێی بەرپرسن، بە جۆرێک ئەمڕۆ ئەو هەڵەیەی وەزارەتی پەروەردە و خوێندنی باڵا دەیکەن، لە هیچ وڵاتێکی ئەم دونیا شتی لەم شێوەیە نەبووە و نییە و نابێت، جگە لە باشووری کوردستان نەبێت، کە دەیەها قوتابخانە و پەیمانگا و زانکۆ بە

زمانی ئینگلیزی کراونەتەوە و تەنیا بایەخ به زمانی ئینگلیزی دەدەن و زمانی کوردییان فەرامۆش کردووە، دیارە ئەم کارەش هەمووی بۆ لێدانی زمانی کوردییە، بەبێ ئەوەی لایەنە پەیوەندیدارەکان هەستی پێ بکەن.

دیارە وەنەبێت من دژی فێربوونی هەر زمانێک بە گشتی و بەتایبەت زمانی ئینگلیزی بم، بەڵام نابێت ئەم بایەخدان و فێربوونە لەسەر حسێبی زمانی کوردی بێت، کە زمانی ڕەسمی و سەرەکییە لە باشووری کوردستان و بە گوێرەی دەستووری هەمیشەیی عێراقیش شانبەشانی زمانی عەرەبی زمانێکی ڕەسمییە لە عێراق. زمانی ئینگلیزی زمانێکی بێگانە و هاوردەیە، ناکرێ ئەو هەموو قوتابخانەیە بە زمانی ئینگلیزی بێت، ئەمە دەبێتە هۆی سووککردن و لاوازکردن و بێبەهاکردنی زمانی کوردی، تەنانەت ئەمڕۆ وای لێ هاتووە خەڵک بەگشتی و ڕۆشنبیران بەتایبەتی بە چاوێکی کەمەوە سەیری زمانی کوردی دەکەن، لە کاتێکدا ئێمە لەسەر لێواری بەدەوڵەتکردنی هەرێمی کوردستانین، ئەم دەوڵەتەش پێویستی بە زمانێکی ڕەسمی بەهێز هەیە، نەک وەک ئەو هەڵەیەی وڵاتی هیندستان تووشی هاتووە و کردوویەتی، کە تا ئێستاش باجی ئەوە دەدەن زمانی ئینگلیزی بەهاکەی بەرزترە لەچاو زمانی هیندی، بۆیە دەکرێ لە هەنگاوە سەرەکییەکان مۆڵەت نەدرێت بە کردنەوەی قوتابخانە و پەیمانگە و زانکۆی تر بە زمانی ئینگلیزی و زیاتر گرنگی بە زمانی کوردی بدرێت، تا خەڵک متمانەیان بۆ زمانەکەیان دەگەڕێتەوە، چونکە متمانەبوون بە زمان، متمانە بوونە بە ناسنامەی نەتەوەیی.

سەرنووسەر

مەسەلەی یەکخستنی زبانی نووسینی کوردی کرمانجی، یا سۆرانی؟

نووسینی: عیسمەت شەریف وانلی – سویسرە
وەرگێڕ بۆ عەرەبی: دوکتۆر سدیق ئەترۆشی
وەرگێڕی بۆ کوردی: فاتح عەبدولکەریم

دوای شۆڕشی چواردەی تەمووزی ١٩٥٨ و ڕووخانی دەسەڵاتی مەلیکی لە عێراق و دامەزراندنی کۆماری عێراق لەلایەن عەبدولکەریم قاسمەوە، گۆڕانیکی سیاسی بەرچاو و گرنگ لە عێراق و باشووری کوردستان هاتە کایەوە. ئەوە بوو هەر دوای ئەو شۆڕشە جارێکی دی مەسەلەی کورد و مافە نەتەوەییەکانی لە عێراق هاتەوە سەر مێزی گفتوگۆ و توێژینەوە.

زمانی کوردی جارێکی دی بە شێوەیەکی بەرچاو بوژانەوەی بە خۆیەوە بینی، چەندین گۆڤار و ڕۆژنامە و کتێب چاپ و بڵاوکرانەوە، مەسەلەی مافی زمانی و بە ڕەسمی ناسینی زمانی کوردی وەک زمانی ڕەسمی عێراق لەپاڵ زمانی عەرەبی، هاتە ئاراوە. هەر لەو سەروبەندەشەدا بوو، کە لە شەقڵاوە یەکەم کۆنگرەی

مامۆستایان گیرا، بۆ لێکۆڵینەوە و باسوخواس سەبارەت بە زمانی خوێندن لەم بەشەی کوردستان بوو.

هەر لەم سەردەمە، لەسەر لاپەڕەکانی گۆڤاری هیوا، کە لە نێوان سالآنی ١٩٥٧ – ١٩٦٣ لە بەغدا دەر دەچوو، مەسەلەی یەکخستنی زمانی کوردی و زۆر باسی دیکەی زمانەوانی وەک ڕێنووس و زاراوەسازی و ئەلفوبێ و پەتیگەری تاوتوێ کراوە. کاتێک سەرنجی ئەو نووسین و بابەتانە دەدەین، دەبینین لەو سەردەمەش هەروەک ئەمڕۆ، مەسەلەی یەکخستنی زمان، کێشەی لەسەر بووە، ڕێککەوتن و سازان لە سەر زمانێکی یەکگرتوو بۆ باشووری کوردستان، نەبووە. نووسەران و ڕۆشنبیران و توێژەران لەم بارەیەوە، بیروڕای جیاوازیان هەبووە، بەڵام لەتەک ئەمەشدا، هەمیشە لە هەوڵی ئەوەدا بوون کە زمانێکی یەکگرتووی کوردی لەم بە شەی کوردستان جێگیر بکەن.

یەکێک لە توێژەرە ناسراوەکانی ئەو سەردەمە کە ئەوسا لە سویسرە دەژیا و بەم دوایە کۆچی دوایی کرد، عیسمەت شەریف وانلی بوو. ناوبراو بە دەرکردنی نامیلکەیەک بە زمانی ئینگیلیزی خۆی لە قەرەی ئەم باسە دەدات، کە دواتر، ئەم نامیلکەیە لەلایەن دوکتۆر سدیق ئەتروشی کراوە بە عەرەبی و فاتح عەبدولکەریمیش

کـــردوویه به کـــوردی، و له ژمـــاره ٣٠ ی ســـاڵی ١٩٦٠ی گۆڤاری هیوا بڵاو کراوەتەوه.

به هـــۆی بـــایەخی ئەم باســـه و زینـــدووبوونەوەی ئەم کێـشه زمـانییه له باشـووری کوردسـتان، ئـێمه به پێویـستی دەزانـــین که ئەم وتـــاره، تەرجەمه کـــوردییەکەی، وەک خـــۆی جـــارێکی دی له گۆڤارەکەمـــان بـــڵاو بکەیـــنەوه. به داخەوه کـــۆپی ئینگلیزییەکەمـــان دەســـــت نەکەوت، بـــۆ ئەوەی بەراوردێکـــی وەرگێـــڕانەکه بکەیـــن. لەم وتـــارەی خوالێخـــۆش بـــوو وانلـــی، هەنـــدێک مەســـەلەی زمـــانەوانی و زمـــانەوانی – کـــۆمەڵایەتی هەیه بەگـــوێرەی پێویـــست ئـــاوڕی لـــێ نەدراوەتەوه، بـــۆیه هەوڵ دەدەیـــن له ژمـــارەی داهـــاتوو به بـــابەتێکی تـــوێژینەوه، ئەم باســـه دەوڵەمەنـــد بکەیـــن و چەنـــد تیـــشکێک بخەیـــنه ســـەر ئەو کەلێنـــانەی که له باســـەکەدا وەک پێویست ڕووناکیان نەخراوەته سەر.

گۆڤاری زمانناسی

هەنـدێ لـەبراکـانم ئـەوانـەی بـەزاراوەی سـۆرانی ئـەدوێـن ڕەنگـه سـەریـان سـوڕ بمێنـێ لـەکـاتی خوێندنـەوەی ئـەم باسـه، کـه لـەژێـر ئـەم ناونیـشانەدا نووسـراوه! چونکـه سـەبـارەت بـه زبـــانی نووســـینی کـــوردی تـــا ئێـــسته لـــەم گیروگرفتـــه نـــەکۆڵیونـــەتـــەوه لـــەچوارچێـــوەی پێویـــستی نـــەتـــەوایـــەتیـــدا. زاراوی سـۆرانی مۆسـیقادار کـه بـەکـار ئـەهێنـرێ لـه شـاری

سولەیمانی داو زۆربەی نووسراو و چاپەمەنی کوردی عێراقی پێ ئەنووسرێ. لای ئەوان ئەوەیە زبانی کوردی، ئەم برایانە بەم ڕێگایەی گرتویانە ڕەنگێکی ناوچەیی پەتی ئەهێنن بەسەر مەسەلەیەکی نەتەوایەتی بەرز و فراوان دا، ئەم باسە لەچوارچێوەی تەنها ناوچەیەکدا بەرپا ناکرێ کە بەیەک زاراو گفتوگۆ بکەن، ئیتر زاراوە کوردییەکانی تر چ ئەوانەی بەکار ئەهێنرێن لەنووسینا یا پێ دوینا، لەناوچەکانی تری کوردستانی تورکیا و ئێران و سووریا و تەنانەت لەو ناوچانەی لیوای موسڵ کە بە کرمانجی ئەدوین، بەچاوی گرنگی سەیر ناکرێن.!

بەڵام لەلایەکی تریشەوە هەندێ لە براکانمان کە بە سۆرانی ئەدوین و خەریکی کاروباری کوردایەتی ئەبن بەشێوەیەکی گشتی. لە چوارچێوەی نەتەوایەتی دا ئەمانە ئەم گیروگرفتەیان بەرپا کردووە، بەڵام زۆر لەمانەش هیشتا لەسەر ئەو باوەڕەن کە زاراوەی سۆرانی پێویستە ببێ بە زبانی کوردی، وە ئەم باوەڕەی خۆیان لەسەر ئەو بناغەیە دامەزراندوە کە گوایە ڕووداوە سیاسییەکان تا ئیستە لەباری قازانجی زاراوی سۆرانی دا بووە، وە توانیویەتی پێشکەوتنێکی گەورە وەربگری لە مەیدانی نووسینا، وە لەبەر ئەوەی زاراوەی کرمانجی ئەم بەهرە سیاسییەی دەس نەکەوتوە ناتوانی ئەو پێشکەوتنە بەرێتەوە، و ناشێ بۆ ئەوەی ببی بە زمانی نووسینی

کــوردی. بێگومــان ئــەو کوردانــە کــە بــە زاراوەی کرمــانجی ئــەدوێــن لــە تورکیــا و ســووریا و یــەکیــەتــی شــورەوی لەگەڵ ئــەو برایانــەدا ناگــەنــە یــەک لــە بــاوەڕەدا، وە هــیچ گومــانم نیــیە لــەوەی کــە لای ئــەمانــە زاراوی کرمــانجی بــە زمــانی کــوردی دائــەنــرێ، دیــارە لــە کاتێــک کرمــانجی و ســۆرانی بــە زمــانی کوردی دا ئــەنــرێ، دیــارە لــە کاتێکدا کرمــانجی و ســۆرانی لــەم مــەســەلــەیــە بــدوێن و لێــی بکۆڵنــەوە هــەریــەکــەی زۆر بــە گــورجی ئــەیــەوێ بــەویتــری بــسەلمێنــێ کــە زاراوەکــەی خــۆی جوانــە و گــەلــێ باشــەی تیایــە، کرمــانجی ئــەڵــێ: زاراوی کرمــانجی زاراوی زۆربــەی گــەلــی کــوردە و بــەشــی زۆری کــورد بــەو زاراوەیــە ئەدوێ، وە گــەلــێ بنکــەی (نحــوی) ئاشــکرای هــەیــە کــە لێــی کــۆڵراوەتــەوە و جێگیــر کــراوە. لــە گــەلــی پــەڕاوی بنکــەکــان لــە یــەکێتــی ســۆڤیەت و ســووریا و پــاریس دا، وە ئــەم بنکــانەش لــەلایــەن چــەنــد شــارەزایــەکــی تایبــەتییــەوە دانــراوە کــە هەنــدێ لــە زبانــەکــانی هینــدۆ ـــ ئــەوروپــی تــر ئــەزانــن، وە لــەلای چــەنــد کــەسێکەوە دانــەنــراوە کــە ئاگایــان لــە زبانــەکانی هیندۆ ـ ئــەوروپی نەبێ، (کــە زبــانی کــوردیش یــەکێکــە لــەوان)، هــەتــا لــەوانــەبێ کوێرانــە بکــەونــە دوای بنکــەکــانی زبــانی عــارەبــی. کــە شــتێکی ئاشــکرایە زۆرجیایە لەبنکەکانی زبانی کوردی.

هــەروەهــا کــوردی کرمــانجی ئــەڵــێ : زاراوی کرمــانجی لــە هەنــدێ شــوێنا بــەپیتــی لاتینــی نووســراوە کــەزۆر بــاش

ئـەگـونجێ لـەگـەڵیا کـەچـی زاراوی سـۆرانی بـە پیتـی عـەرەبـی ئەنووســرێ، کـــە هـــەرگیـــز نـــاگونجێ لەگەڵ دەنگـــی کـــوردی دا...

خـۆ ئـەگـەر ئـەو کرمانجـە شـارەزای مێـژوویش بـێ ئـەوا ئـەڵـێ : کرمـانجی، لای زۆری نزیکتـرین و زبـانێکی زینـدووە بـە زبانـە ئارییـە کۆنـەکـان. بـەتایبـەتـی زبـانی (زەنـد ـ ئاڤێستا (Zend-Avesta-

بێگومـان کـوردی سـۆرانیش لـە وەڵامـی ئـەمـەدا جـوانی زاراوەی خــۆی پێــشان ئــەدا، مۆســیقای ئــەم زاراوە ئــەخاتــە ڕوو، پێشانی ئـەدا کـە بنکـە نـەحوییـەکـانی ئاسـانە، هـەروەهـا ئـــەڵـــێ: زاراوەی ســـۆرانی بـــەدرێژایـــی (٣٠) ســـاڵ گـــەلـــێ پێشکەوتووە و تاقیکردنەوەی نووسینی هەیە لە عێراقدا .

باســکردنی ئــەم مــەســەلــەیــە بــەم شــێوە دەمــەقاڵەیــە باسـکردنێکی بـێ سـوچە و چـاری گیروگرفـت ناکـات، تـا ئێـستا دوو کـۆنگرەی کـوردی گرنـگ بـەسـترا بـۆ لێکۆڵینـەوەی زبـانی نووسـینی کـوردی، یـەکـەمیـان لـە (ئـەریـوان) ـ ئـەرمـەنستانی شـــورەوەی ـ بـەسـترا، هـاوینی ١٩٣٤ چـەن شـارەزایـەکـی بـەناوبانگـەکـانی کـوردو ئـەرمـەن و سـۆڤیەت حـازر بـوون کـە هـەموویـان لـە مامۆسـتا بـەناوبانگـەکـانی لێکۆڵینـەوەی کـوردی بـــوون ...ئـــەمـــەش بـــە چـــاودێری کاربـــەدەســـتی ڕەســـمییە ســۆڤیەتــەکــان... وە لــەم کۆبوونــەوەدا بڕیــار درا کــە تــەنهــا زاراوەی کرمـانجی ئـەوەی کـە کـوردەکـانی یـەکێتـی سـۆڤیەت

پێی ئەدوێن بکرێت بە زبانی نەتەوایەتی نووسین، چونکە ئەم زاراوە لە بەشی هەرە زۆری کوردوستانا بڵاوبوەتەوەو شێوەی وێژەییە کلاسیکییەکانی بەرزە، هەروەکو لە نووسینەکانی (احمد خانی)دا دەرئەکەوێ...

کۆنگرەی دووەم کۆنگرەی مامۆستایانی کورد بوو کە لەم دواییەدا لە شەقڵاوە، کوردوستانی عێراقدا بەسترا، مامۆستا کوردەکانی عێراق حازر بوون. ئەم کۆنگرەیە خۆی ڕووداوێکی گرنگ بوو، هەروەکو کۆنگرەی پێشوو. وە بریاری دا کە پێویستە تەنها زاراوەی سۆرانی ببێتە زبانی نووسینی نەتەوەی کورد، بەڵام ئەبێ سوود لە زاراوەکانی تریش وەربگرێ.

شتێکی ئاشکرایە کە بڕیارەکانی ئەم دوو کۆنگرەیە دوو بڕیاری بەیەک دژ و لەیەک doorن.

بێجگە لەوەی پێویستە بڵێین کە ئەم دوو بڕیارە، لەگەڵ ئەوەشدا کە گرنگن هیچ کامیان نوێنەری نەتەوەی کورد نین بەشێوەیەکی تێکڕایی، چونکە یەکەمیان تەنیا بۆ کوردی شورەوی بوو، دووهەمیشیان بۆ کوردی عێراق... بەڵام هیوامان بەهێزە ئەم دوو کۆنگرەیە هەنگاوێک بن بۆ هێنانەدی و بەستنی کۆنگرەیەکی کوردی لەچوارچێوەی نەتەوەی کوردا هەمووی.

هیچ گومانی تیا نییە کە زبانی کرمانجی لە هەموو زاراوەکانی تر بڵاوتر و فراوانترە. جا ئەگەر سەیری ئەوە

بکەین کە ژمارەی کوردان هەمووی بریتیە لە ١٣ملیون و ١٢،٥٠٠،٠٠٠ لە کوردوستانان، بێجگە لە ٥٠٠،٠٠٠ کورد کە لە ناوچەی قوچان ـ بوجنورد لەخوراسان، سەرووی ڕۆژهەڵاتی ئێران، بۆمان دەر ئەکەوێ ئەم کوردانەی خوارەوە بە زاراوی کرمانجی گفتوگۆ ئەکەن:

٦,٠٠٠,٠٠٠	کورد لە تورکیا بە کوردە زازاکانەوە کە نزیکەی دوو ملیون ئەبن و زاراوە تایبەتییەکەیان نزیکە لە زاراوی هەورامی، بەڵام لە ئیشوکاری ڕۆژانەیاندا بە کرمانجی ئەدوێن.
٨٠٠,٠٠٠	کوردی ئێران لە ئازەربایجانی خۆرنشین لە شنۆ هەتا سۆڤیت لە لە خوراسان.
٦٥٠,٠٠٠	کورد لەناوچەی (بادینان) لە کوردوستانی عێراق، لە ناوچەی کوردەکانی لیوای موسڵ و هەندێ ناوچەی لیوای هەولێر، واتە ١/٣ کوردی عێراق.
٤٠٠,٠٠٠	کوردی لە سووریا.
١٥٠,٠٠٠	کورد لە یەکێتی شورەوی.
٨,٠٠٠,٠٠٠	هەمووی ئەو کوردانەی کە بە کرمانجی قسە ئەکەن، واتە ٦٢% ی نەتەوەی کورد.

کوردەکانی تر کە بریتین لە (٥) ملیۆن هەموویان بە زاراوی سۆرانی قسە ناکەن، چونکە نزیکەی ١،٥٠٠،٠٠٠ بە لوری بەختیاری ئەدوێن (زاراوەی کوردی هەرە خواروو) ئەو ٣،٥٠٠،٠٠٠ یشی کە ماوەتەوە بەشی زۆریان کە لە کوردوستانی ئێران دان و بەتایبەتی لە ناوچەی ئەردەلان و موکری دا دائەنیشن، ئەوانیش بە سۆرانی نادوێن، ئەوەی ڕاستی بی تەنها کوردەکانی عێراق بەسۆرانی گفتوگۆ ئەکەن. ئەوانەی کە بە کرمانجی یا لوڕی فەیلی نادوێن، واتە ١،٢٠٠،٠٠٠ کورد، یاخود٩%ی گەلی کورد هەمووی.

بەڵام ئەبێ ئەوە لە بیر نەکەین کە ئەو زاراوە کوردییەی لە بەشی زۆری کوردستانی ئێراندا باوە زۆر نزیکە لە سۆرانی، وە لەبەر ئەوەی بەشی زۆری کوردەکانی ئێران چاپەمەنی سۆرانییەکانی عێراق بە ئاسانی ئەخوێننەوە لێی تێ ئەگەن، ئەتوانین سۆرانی بە زبانی نووسینی ئەو کوردانە دابنێن، ئەوی ڕاستی بێ تاقە رۆژنامەیەکی کوردی کە لە ئێراندا دەر ئەچی بە زاراوی سلێمانی ئەنووسێ بە تەواوی، وەکو عێراق ئەمەش شتێکی جوانە...

بەم جۆرە زۆربەی کوردەکانی ئێرانمان، بە لوڕەکانیشیانەوە خستە پاڵ کوردە سۆرانییەکانی عێراق. ئەتوانین زاراوەی سۆرانی دابنێین بە زاراوەی نزیکی (٥) ملیون واتە: ٣٨%ی نەتەوەی کورد..

بێگومان، بێجگە لە چەن جیاوازییەکی کەمی ناوخۆ، کە چار نیە هەر ئەبێ بێ، ئێستە دوو زاراوی کوردی سەرەک لەبەردەم مانایە:

١ــ زاراوی کرمــانجی، یــاخو، زاراوی بــاکوری، (شــمال) وەکــو باسمان کرد، کە زاراوی ٦٢%ی میللەتی کورد.

١ـ زاراوی سـۆرانی یاخود زاراوی خـواروو (جنـوب) کـە ٣٨%ی نەتەوەی کورد گفتوگۆی پێ ئەکەن...

ئێستە بۆ ئەوەی نەکەوینە دوای خـەیاڵ! پێویستە دان بـەوەدا بنێین کە جیایی ئەم دوو زاراوەیە زۆر گرنگە بـە ڕادەیـەک کـە بـە گران نەبێ لەیەکتر ناگەن، لەم زروفەدا، هەروەها لەبـەرئـەوەی لـە یەکێتی سۆڤیەتدا کرمانجی بە تیپی ڕووسـی، وە لـە سـووریادا بـە تیپی لاتینی ئەنووسرێ، وە لە تورکیادا کـە لاتینی ئـەزانن کـەم و زۆر کــوردی نانووســرێ، وە لــە عێــراق و ئێــران دا کرمــانجی نانووسـرێ، بـەڵکو سـۆرانی ئەنووسـرێ و بـە تیپـی عـەرەبـی ... لەبەر ئەمانە بەداخەوە ئەڵێم کە جیاوازی زیاتر و فراوان ئەبێ وە ئەم گیروگرفتە زیاتر گرێ و گۆڵاوی ئەبێ.

بۆ چارکردنی ئەم گیروگرفتە بەلای منەوە زۆر هەڵەیە کە لـەم کاتەدا بڵێین هەر تەنها یەکێ لـەم دوو زاراوە زبـانی نووسـینە، یـا پێویــستە زبــانی نووســینی هــەمــوو کوردێــک بــێ، چونکــە بــە چاوپۆشـی لـەچاکـەی زاراوەکـان، هـەرگیـز نـاتوانرێ یـەکـێ لـەم دووانە بە زۆر دابسەپێنرێ بە سەر میللەتی کورددا هەمووی.

زاراوی سۆرانی بەو چاوەی کە زبانی نووسینی کوردییە لە عێراقدا، توانیویەتی پێش بکەوێ، چونکە وەزعی سیاسی ماوەی ئەو کوردانەی داوە کە رۆژنامە و پەراو بە کوردی دەربکەن، هەروەها کوردەکانی سووریاش سەبارەت بە زاراوی کرمانجی، ماوەیان هەبوو بەلام تەسکتر، هەروەها کرمانجی لە یەکێتی سۆڤیەتی شورەویدا ئەنووسرێ و وەکو ئەڵێن نزیکەی ١،٥٠٠ پەراوی کوردی هەیە کە لەماوەی (٣٠) ساڵی رابردوودا بلاو کراونەتەوە بەلام، داخەکەم ئەم چاپەمەنییانە زۆر سوودیان نەگەیاندووە بە کرمانجی، لەو رووەوە کە زبانی نووسینی نەتەوایەتییە، چونکە تیپی ڕووسی تیا بەکار هێنراوە، هەروەها لەبەر چەن هۆیەکی سیاسی ئەم چاپەمەنییانە نەگەیشتونەتە دەستی ملیۆنەها کورد لە تورکیا و شوێنەکانی ترا ... وە لەبەر نەبوونی پەیوەندی رۆشنبیری لەمیانی زۆربەی نەتەوەی کورد و ئەو کۆمەڵە بچووکەی یەکێتی سۆڤیەتدا...

بەلام ئەو چاپەمەنییانەی کە لە سووریادا ڕێگایان درا و شێوەی ئەدەبیان گەیشتۆتە ڕادەیەکی بەرز لە جوانیدا، بەڵێ ئەمانە لەگەڵ کەمیشیانا سوودیان گەلێ زیاترە، چونکە هەندێکیان بە تیپی لاتینی نووسراون، وە لە کوردستانی تورکیا ئەتوانرێ بخوێنرێتەوە و سوودی لێ وەربگیرێ، نووسراوە ئەدەبییە کوردییەکانی یەکێتی سۆڤیەتیش لە توانایدایە بگاتە دەستی هەموو کوردێک و سوودی لێ وەربگرن ئەگەر بە تیپی لاتینی بنووسرایە ئەگەر وەزعی سیاسی بگونجێ، بەلام داخی گرانم، ئەم مەرجانە

ئێستە نین!.. لەکاتی خۆیدا هەندێ لە پەراوە قوتابخانەییەکانی کوردەکانی سۆڤیەت لە هەندێ نامەخانەکانی سووریادا خرایە ڕوو بۆ فرۆشتن. پێش پێکهاتنی کۆماری یەکگرتووی عەرەب، بەڵام پێش دامەزراندنی ئەم کۆمارە یەکسەر یاساخ کرا!!!.. بێجگە لەوەی کە کوردەکانی سووریا لەکاتی خۆیا دادیان بوو لەدەستی تیپە ڕووسییەکان، لەگەڵ ئەوەشدا کەزاراوەی کوردەکانی سووریا هەر ئەو زاراوەیە کە سۆڤیەت و لە تورکیا دا بەکارئەهێنرێ. بەڵام ئەو شێوە نووسینانەیان زۆر بەلاوە بەنرخ بوو، چونکە ئەیان وت بەزمانی هەرەمە (عامی) نووسراون سەیری پایەی ئەدەبیان تیا نەکردووە تەنانەت خۆیان هەڵئەکێشا و ئەیان وت کە ئەتوانن لەوانە باشتر بنووسن، لەگەڵ ئەوەشدا زۆر بەختیار و شادمان بوون بەوەی کە لە ئەرمینیای سۆڤیەتدا ئەنووسرێ، بێجگە لەوەش، وادیارە، لەو پەراوانەدا بەئێجگاری باسی نەتەوەی کورد و کوردستان نەکراوە، وە لەباتی ئەوە وشەی "ئەرمینیا" و "یەکێتی سۆڤیەت" دانراوە.

بێبەشترین زاراو لەپێشکەوتن و گۆڕانی تازە بریتییە لە زاراوی کرمانجی کە زبانێکی میدیایی کۆنە. هەروەکو ئەرمەنەکان لەتۆمارە مێژوییەکەی خۆیاندا نووسیویانە، ئەم بێبەشییە بەتەواوی لە تورکیادا بەدیار ئەکەوێ بەڵێ لە تورکیای بەناو (دیموکراتی ئازاد)دا نیوەی هەموو نەتەوەی کورد ئەژیت کە بەزاراوی کرمانجی قسە ئەکەن و هیچ مافێکی نەتەوایەتییان نییە، تەنانەت بەتەواوی چاپەمەنی کوردییان لێ قەدەغە کراوە، هەر

جۆره چاپەمـەنییـەک بی!! بەڵام ئـەمـه مانـای ئـەوه نییه کـه زبـانی کرمانجی (ئەدەبیات)ی نییه! چونکه بێگومان ئەدەبی کلاسیکی کـه بە زاراوی کرمانجی دانراوه گرنگتره لـه لایەنـی (چـەنیەتـی) یەوه لەوانەی کە بە زاراوەکانی تر دانـراون، چونکـه ئـەو کوردانـەی کـه بـه کرمـانجی گفتوگـۆ دەکـەن ژمـارەیـان زۆرتـره، بـەناوبـانگتر و دیـاری تـرین خـاوەن هـەڵبـەستێکی کلاسیکی کـورد و ئـەوەی کـه ئێسته لەهەموویان زیاتر به گەلی (شەعبی) بدرێته قەڵـەم . چ لای کوردەکان و چ لای پرۆفیسۆره تایبـەتییه بێگانـەکـان، (ئـەحمـەدی خـانی) یـه، کـه بـەڕاسـتی بـه بـاوکی بیروبـاوەڕی نـەتـەوایـەتیـی کوردی دائەنرێ!، هـەروەهـا شـێوەی نووسـینی کـه بـه کرمانجییه نمونەی تەواوی و بێ عـەیبییه جا ئـەگـەرچی زاراوەی کرمـانجی بەهـۆی ئـەو بـاره سیاسییانەوه کـه باسمان کرد نـەیتوانی بێ تـا ئێسته لەسەرخۆ له مەیدانی بەرهەمی ئەدەبیدا پێش بکەوێ، بەڵام بێگومـان بـاری سیاسـی پێویسته بگـۆڕێ و بـەپـەلـەش بگـۆڕێ و بەجۆری که هەندێ کەس پێی خۆش نییه بیری لی بکاتەوه!!

ڕۆژێ کــه تورکیــا زیــاتر دیموکراســی بــێ، وه دەزگـــای حکومەتی تورکیا، لای کەمی دان بنێ به مافی خوێنەواری (ثقافی) نەتەوەی کورددا، ئەو شەش ملیۆن کوردەی کـه لـەوێن بێگومـان زبـانی خۆیـان بـه کرمـانجی ئـەنووسـن، وەکـو سـێ سـەد سـاڵ لـەمـەوپـێش ئـەحمـەدی خـانی نووسـیویەتـی، وەکـو کـوردەکـانی سووریا و ئەدیبی گەلی بەناوبانگ جگەرخوێن ئێسته ئەنووسی، کـه هـەڵبـەسته نیشتمانییەکانی جێگای بـەڕێزیان هـەیه لـەقوڵایی

دەروونی کوردەکانی تورکیاشدا، هەروەها گومانی نییە ئەو کاتە زاراوەکەی خۆیان بە تیپی لاتینی ئەنووسن، وەکو کوردەکانی سووریا، وەکو تورکەکان کە زبانی خۆیان ئەنووسن.

جا لەکاتێکا کە تورکیا گۆڕانێکی دیموکراتی بەسەرابێت، گۆڕانێکی وەها کە دان نان بەمافی نەتەوایەتی و خوێنەواری نەتەوەی کوردا مسۆگەر بکات هیچ گۆمانی نییە کە کوردەکانی تورکیا زاراوەی سۆرانی ناکەنە زبانی نووسینی خۆیان! چونکە نە کوردەکانی سووریا و نە کوردەکانی سۆڤیەت ئەمەیان نەکردووە و، ئەمانیش ناتوانن بیکەن، لەسەر ڕۆشنایی ئەم زروفە شتێکی پووچ و بێ کاکڵ و بەڵکو هەڵەیە کە هەندێ لە براکانی سلێمانیمان سوور بن لەسەر ئەوەی سۆرانی ببێ بە زبانی نووسینی نەتەوەی کورد هەمووی!

تەنانەت ئەگەر بێتوو هەر لە کوردوستانی عێراق بیربکەینەوە بێ ئەوەی لەچوارچێوەی نەتەوایەتی ورد ببینەوە، ئەو چارەی کەدای ئەنێن، تەنانەت بۆ کوردەکانی ناوچەی بادینانیش ناگونجێ کە بەکرمانجی گفتوگۆ ئەکەن...

بۆیە پێویستە بەشێوەیەکی نەتەوایەتی راستەقینە لەم باسە بکۆڵینەوە نەی ترنجێنینە چوارچێوەی ناوچەیەکی دیاری، هەروەها تێکەڵکردنی کوردستانی عێراق و نیشتیمانی کوردستان هەمووی واتە ١/٧،یا ١/٨،ی نەتەوەی کورد لەگەڵ نەتەوەی کورددا هەمووی ئەم مەسەلەیە ئەگورێ و هەرگیز ناخرێتە کار و ئیشی پێ ناکرێ!

ئەبێ سەیری ئەوە بکەین کە لە سەرەتای ١٩٥٩ وە حکومەتی سووریا ڕێگای لە هەموو جۆرە گورجوگۆڵییەکی خوێنەواری کوردی بردوەتە بەست لەو وولاتەدا بەڵام مافی نەتەوایەتی و خوێنەواری، لە ئێران و تورکیاشدا، زوو بێ یا درەنگ، ئەبێ بەشێوەیەکی دیموکراسی دانی پیا بنرێ، چونکە زۆر گرانە ئیتر لەمەوپێش مافە شەرعییەکانی نەتەوەی کوردی نەبەز بخرێتە پشت گوێ، ئەو ڕۆژە ڕۆیشت کە ئیمپریالیست و نۆکەرانی لە ڕۆژهەڵاتی ناوەراستدا بتوانن بەبێ ئەوەی کەس پێیان بزانی نەتەوەی کورد بچەوسێننەوە.

خۆ ئەگەر مەسەلەی نەتەوایەتی کوردی گشتی، کتوپڕ و بەشێوەیەکی بنەڕەتی چار کراو دەوڵەتێکی کوردستانی یەکگرتوو هاتە دی ئەتوانین بڵێین کە سۆرانی هەرگیز لەلایەن ئاکادیمییەکی گشتی کوردی، یا لەلایەن پەرلەمانێکی کوردی یەوە دەس نیشان ناکرێ بۆ ئەوەی بکرێت بەتاقە زبانی نووسینی کوردی، چونکە زۆربەی گەلی کورد و دەزگاکەی بەزاراوی سەروو (کرمانجی) ئەدوێن نەک بە زاراوی خواروو (سۆرانی) بەم جۆرە چ لەکاتی پێشکەوتنی دیموکراتی سست و چ لەکاتی پەیدابوونی چارێکی گورج و کتوپڕی مەسەلەی نەتەوایەتی زبانی سۆرانی هەڵنابژێرری بۆ زبانی نووسینی گشتی، چونکە زۆربەی کورد بە کرمانجی گفتوگۆ ئەکات.

بەڵام لەلایەکی ترەوە هیچ گومانی نییە کە پێویستە جوڵانەوەی ئەدەبی سۆرانی ڕێچکەی خۆی بگرێ لە عێراقدا،

هەروەها لەبەشی زۆری کوردەکانی ئێرانیشدا ئەگەر باری سیاسی یان بۆ ڕێک کەوت. وە پێویستە زبانی نووسینی کرمانجی دانە سەپێنری بەسەر ئەو کوردانەدا کە بە سۆرانی ئەدوێن، وە هەروەها سۆرانیش دانەسەپێنرێ وەکو زبانی نووسین بەسەر کرمانجەکاندا...

ئایا ئەمە ئەوە ئەگەیەنێ کە نەتەوەی کورد زبانەکەی خۆی بەدوو زاراوە بنووسی: زاراوەی سەروو و خواروو: کرمانجی و سۆرانی؟

زۆر لە کوردەکان ڕووبەڕووی ئەم بیرە ئەوەستن، بەڵام زۆر ئاشکرایە کە زبانی کوردی ئێستە بەدوو زاراوە ئەنووسرێ وە لەمەوپێشیش هەتا ماوەیەکی زۆر، کە ناتوانین دیاری بکەین. هەر بەم دوو زاراوە ئەنووسن: سۆرانی و کرمانجی.

لەم ڕۆژە زۆر هەڵە و ناڕەواییە بیر لەوە بکەینەوە کە تەنها زاراوێک بەسەر گەلی کورددا هەمووی، چونکە وەکو باسمان کرد ئەمە هەرگیز ناگونجێ...

گیروگرفتی ئێستەمان بریتی نییە لەوەی کە گوایە پێویستە زاراوێک دیاری بکرێ، بەڵکو ئەبێ بەدوای ئەوەدا بگەڕێین کەچ ڕێگایەک بگرین بۆ زرو نەکردن و پەرەنەسەندنی ئەو جیاوازییانەی کە هەیە لەمیانی کرمانجی و سۆرانیدا، چ ڕێگایەک بگرین بۆ کەمکردنەوەی ئەو جیاوازییانە و یەکخستنی زبانی نووسینی کوردی بکەین بەشتێکی وەها، نەک تەنها لەتوانادا بێ، بەڵکو لەوانە بێ کە بەزووترین کات بهێنرێتە دی... بێگومان

مەسەلەی یەکخستنی زبان لە پاشەڕۆژ چاری ئەکریٚ بە ڕیٚبازی ڕیٚ و شویٚنیٚکی پیٚشکەوتووی وەها کە بەشیٚوەی لیٚکۆڵینەوەیەکی زانیاری قووڵ و وردەکاری تیا بکریٚ..

لە ولاٚتی (نەرویج)دا کە ئەوانیش دوو زاراوەی جیاوازیان هەبوو، وەکو ئیٚمە توشی گیروگرفت هاتن، بۆ ئەوەی خویٚنەواری و زانیاری بخەنە دەستی هەموو ڕۆلەکانی گەل، تەنها چاریٚ کە دۆزیانەوە ئەوە بوو کە زبانی نەتەوایەتی یان لەیەک کاتدا بە دوو زاراوە ئەنووسی، وە ئیٚستە هەر بەشیٚک و هەر زاراویٚک چاپەمەنی تایبەتی خۆی هەیە. بەلاٚم ماوەیەکە کاربەدەستان هەوڵیان دا زاراویٚک یان زبانیٚکی سیٚهەم بهیٚننە کایەوە کە لە هەردوو زاراوەکە وەرگیرا بیٚ و، هەموو لایەک لیٚی تیٚبگەن بە جۆریٚک کە ئیٚستە زبانی نەرویج بە سیٚ زاراوی جیاجیا ئەنووسریٚ، ئەم گۆڕانە هیٚشتا تەواو نەبووە، هەر بەڕیٚوەیە و بەردەوامە هیچ کۆسپی ڕیٚگای لیٚ ناگریٚ، وە ڕۆژیٚ ئەبیٚ کە هەموو نەتەوەی نەرویج بەم ڕیٚگا تازەیە بخویٚنن و بنووسن لەگەڵ ئەوەشدا بوونی ئەم سیٚ زاراوە جیاجیایە هیچ کاریٚکی نەکردوەتە سەر یەکیٚتی نەتەوە، وە ئەمە ڕیٚگای تازە و ڕاست و دیموکراتییە بۆ چارکردنی ئەم تەنگوچەڵەمەیە.

ڕیٚگای کۆن و نادیموکراتی ئەوە بوو کە یەک زاراوە دائەسەپیٚنرا: زاراوی خیٚزانی پاشا ئەکرا بە زبانی ڕەسمیی میری. وە لە ماوەی چەن چەرخیٚکدا ئەم زبانە ئەبوو بە زبانی هەڵبژاردە و زبانی نەتەوایەتی و نەتەوە هەموو بەکاری ئەهیٚنا.!!

بەڵام دەردی گران ئەوە بوو کەگەل (جماهیر) ئەوانەی کە بە زاراوی جیاجیا ئەدوێن بە درێژایی ئەم چەن چەرخە بە نەخوێندەواری و نەزانی ئەمانەوە، چونکە توند توند هۆگری زاراوە ناوچەییەکانی خۆیان ئەبوون و نەیان ئەتوانی و نەیان ئەویست فێری زاراوەی ڕەسمی ببن!، بۆیە ئەم زاراوە ڕەسمییانە لە چوارچێوەی کاربەدەستانا دەرنەئەچوو، بەڵام لەم چەرخەدا خوێنەواری و زانیاری ئەبێ فراوان بکرێ بۆ گەل هەموو.

با بگەڕێینەوە بۆ کوردستانی عێراق کە کوردەکان لە سایەی شۆڕشی نەمری تەمووزەوە ڕزگار بوون و ئازادن لە لێکۆڵینەوە و دیاری کردنی گیروگرفتی نەتەوایەتی خۆیان، جا، هەروەکو باسمان کرد ئێستە هەرگیز نابێ کە تاقە یەک زاراو دیاری بکرێ بۆ زبانی نووسینی کوردی بۆ نەتەوەی کورد هەمووی.

زۆر هەڵە و ناڕەوایە هەوڵی ئەوە بدەن زاراوی سۆرانی دابرێ بەسەر کوردەکانی عێراقدا ئەوانەی کە بە کرمانجی ئەدوێن لە دوو لیواکەی موسڵ و هەولێردا...

شایانی باسە کە لە چەرخی پاشایەتی (گۆڕبەگۆڕا ـ وەرگێڕ) لەبەر چەن هۆیەکی سیاسی زاراوەی سۆرانی بە ڕەسمی بەکار ئەهێنرا، کاربەدەستە ئینگلیزەکان، دوابەدوای ئەوان حکومەتە کۆنەپەرستەکانی بەغدا. بە تایبەتی ئەو ناوچانەیان خست بووە پشت گوێ کە لە کوردوستانی عێراق دا بەکرمانجی قسەیان ئەکرد، لەلایەن زانیاری و ئابوورییەوە، چونکە ڕاستەوخۆ دراوسێی کوردستانی کرمانجی بوون، ئەوانەی کە لە تورکیا

ئەچەوسێنرێنەوە، ئەمەش بەپێی ڕێکەوتنی پەنهانی لە بەینی ئەندامەکانی پەیمانی سەعد ئاباد و پەیمانی بەغدای(ئەوسا - وەرگێڕ) وە ئەو کوردە عێراقییە کرمانجانە لە قوتابخانە عەرەبییەکانا ئەیان خوێند، جا لەبەر ئەوەی چاپەمەنی کوردی لە عێراقدا هەموو سۆرانی بوو. وردەوردە زاراوی سۆرانی، یا زبانی عەرەبی بوو بە زبانی ئەدەبی کوردە کرمانجە خوێنەوارەکانی عێراق!! پێی ناوێ بڵێین کە ئەم خوێنەوارانەش زۆر کەم بوون، وە وردە وردە ڕەنگی سۆرانیان بەسەرا کرا، ئەگەر نەبووبن بەعەرەب! بەڵام بەشی هەرە زۆری کوردە کرمانجەکان لەم "عەمەلیانە دوور و رزگاربوون!" وەهەتا بنا گوێیان نقومی دەریای گۆشەگیری و نەخوێنەواری بوو بوون.!

جا کە ئەمە وەزعی چەرخی رووخاو بێ، زۆر مایەی دڵگرانییە و، زیان گەیاندنە بە قازانجی نەتەوەی کورد، کە لەسایەی کۆماری تازەشدا وەزع هەر بەم جۆرە بمێنێتەوە !

ئەمەش کە باسمان کرد شتێکی ناوەخۆییە بە تایبەتی هی کوردەکانی عێراقە و ئێمە لەو باوەڕەداین کە یاسای تازە دەست ناخاتە ئەم جۆرە ناوەخۆییانەی کوردەکانەوە، چونکە شۆڕش مافی ڕادەربڕین و خوێندنی بە زبانی نەتەوایەتی داوە بەکوردەکان و، پێویستە وازیان لی بهێنرێ هەتا فێری خوێنەواری ببن بەو زاراوەی کە خۆیان ئەیانەوێ ...

وە وەکو ئەڵێن: حکومەتی عێراق ڕێگای هەندێ ڕۆژنامەی کوردی داوە بەزاراوەی کرمانجی ...

شتێکی ئاشکرایە کە پێویستە کوردە کرمانجەکانی عێراق قوتابخانە و ڕۆژنامەی تایبەتی خۆیان ببێ، بە زاراوەی خۆیان، نەک بە زاراوە جۆرجۆرە ناوخۆییەکانیان، بەڵکو وەکو ئەوەی کە لە نووسینەکانی ئەحمەدی خانیدا هەیە، وە وەکو ئەوەی کە لە یەکێتی سۆڤیەت و سووریادا ئەنووسرێ و کوردەکانی کوردستانی تورکیا پێی ئەدون.

چارکردنی گیروگرفتی زانیاری کوردەکانی بادینان بەو جۆرەی کە باسمان کرد لەبەر پێنج هۆی بنەڕەتی پێویستە:.

١. لەبەر نەهێشتنی ئەو ناڕەواییە کە لەم کوردە کرمانجانە کرا، کە بێبەش بوون لە مافی قوتابخانە و ڕۆژنامە بە زاراوی تایبەتی خۆیان، ئەو ناڕەواییەی کە ئیمپریالیست دروستی کرد بوو...

٢. هەتا خوێنەواری بگاتە دەستی گەل هەمووی، ئەمەش تەنها بەوە ئەبێ کە لەو ناوچەدا بە کرمانجی بخوێندرێ.

٣. چونکە ئەو زاراوە کە لە بادیناندا هەیە زاراوەیەکی بچووک و گۆشەگیر (منعزل) نییە، بەڵکو لە ڕاستیا گەورەترین زاراوێکی فراوانی نەتەوایەتییە.

٤. بۆ ئەوەی هەتا ئەتوانین جێگای نەبوونی چاپەمەنی کوردی لە کوردستانی تورکیا پڕ بکەینەوە. بۆ پینەکردنی بێبەشی زاراوەی کرمانجی لە پێشکەوتن، لە سایەی ڕەشی دەستەڵاتی کۆنەپەرستی تورکیا، من ڕام وایە ئەم هەنگاوە پێویستە ئامانجێکی نەتەوایەتی و پێویستییەکی نیشتیمانییە لە سەر شانی هەموو کوردەکانی عێراق چ سۆرانی و چ کرمانجی، چونکە

بێگومان تاقە چاپەمەنییەک کە کوردەکانی تورکیا لێی تێ بگەن بریتییە لە چاپەمەنی بەزاراوی کرمانجی...

٥. لەبەر ئەوەی کە ئەم دوو زاراوە ئێستە لە عێراقی ئازادا باوە، لەتوانادا هەیە ئەو چارە پێشکەوتووەی کە باسمان کرد جێبەجێ بکرێ بۆ ئەوەی زبانی نووسینی کوردی بکرێ بەیەک لەچوارچێوەی نەتەوایەتی ڕاستەقینەدا، چونکە لەم کاتەدا بەراورد کردن لەبەینی ئەم دوو زاراوەدا لە توانادا هەیە. وە بۆ ئەوەی ئەم یەکخستنە لە پاشەڕۆژ لەوانە بێ بێتە دی پێویستە هەردوو زاراوەکە بەیەک چەشنە تیپ بنووسرێ...

شتێکی زۆر گرانە کە کرمانجی بەتیپی عەرەبی بنووسرێ، لەبەر کوردەکانی تورکیا کە تەنها لاتینی ئەزانن وە لەبەر کوردەکانی سووریا، کە لە دەمێکەوەیە زبانەکەی خۆیان بە لاتینی ئەنووسن ئەو گەنجانەش کە بە سۆرانی ئەدوێن، ئەوانیش بیر لە نووسین ئەکەنەوە بە تیپی لاتینی، هەروها کۆمەڵی قوتابیانی کورد لە ئەوروپا زۆر بەگەرمی لایەنگری ئەم ڕێگایە ئەکات و، ئەندامەکانی بانگ ئەکات بۆ بڵاوکردنەوەی تیپی لاتینی، چونکە تەنها ئەم تیپانەیە کە ئەبێتە هۆی یەکخستنی زبانە کوردییە خۆشەویستەکەمان لە پاشەڕۆژدا...

پێویست ناکا کە بڵێین مەسەلەی نووسینی لاتینی مەسەلەیەکی هونەری پەتییە. وە پەیوەندی بەسیاسەتەوە نییە و، هەرگیز کار ناکاتە سەر یەکێتی و برایەتی کورد و عەرەبی عێراق، ئەمە لەلایەکەوە، لەلایەکی تریشەوە نابێ (اعتباراتی

سیاسی) ببێتە هۆی تەگەرە لە ڕێگای بەکارهێنانی ئەم تیپانە لەلایەن کوردەکانەوە، وە لەوانەیە وردە وردە تیپی لاتینی لە کوردوستانی عێراقدا، هەر لەقوتابخانە سەرەتاییەکانەوە هەتا قوتابخانە بەرزەکان و هەتا رۆژنامەش بەکاربهێنرێ...

بەکورتی لە کوردوستانی عێراق دا، پێویستە :.

١. جولانەوەی ئەدەبی سۆرانی ئێستە ئەبێ لە عێراق دا بەردەوام بێ.

٢. پێویستە لەم شوێنانەدا کە بە کرمانجی گفتوگۆ ئەکەن جولانەوەی ئەدەبی کرمانجی شانبەشانی ئەدەبی سۆرانی هان بدرێ و، ڕێگای بۆ خۆش بکرێ بەو مەرجەی کە بە تیپی لاتینی بنووسرێ وەکو کوردەکانی سووریا بەکاری ئەهێنن "بێگومان تاقیکردنەوە و شارەزایی ئەوانیش لەم بابەتەوە یارمەتیدەرێکی باشە "

٣. وردە وردە، دەس بکرێ بە نووسینی سۆرانیش بەتیپی لاتینی.

٤ـ ئەنجا بەدڵ و گیان و بەزانست بکۆڵرێتەوە لە چۆنییەتی کەمکردنەوەی جیاوازی ئەم دوو زاراوە سەرەکییە.

ئیتر لە کوردستانی عێراق دا هەر چارێکی تر دابنرێ بۆ ئەوەی کوردە کرمانجەکان فێری سۆرانی بکرێن، ئەنجامی ئەوە ئەبێ کە خوێنەواری پەرە نەسێنی و بنکەیەکی فراوانی نەبێ و هەرگیز خوێنەواری ناچێتە ناوجەرگەی ناوچە ئاوەدانەکانەوە، وە مانای ئەوەیە بە چاوی نرخ سەیری بەشەکانی تری نیشتیمان ناکرێ بەنیسبەتی کوردوستانی تورکیا. هەروەها مانای ئەوەیە بیر لەم گیروگرفتە ناکرێتەوە لە چوارچێوەی نەتەوایەتیدا و بۆ هەموو نەتەوە..!

بێگومان کوردە کرمانجەکانی عێراق کە لە چەرخی یاسای گۆڕبەگۆڕا ڕێگای گورجوگۆڵی خوێنەوارییان لێ گیرا بوو. ئەمرۆ، حەقی خۆیانە و پەیوەندی بەوانەوە هەیە کە داوا لە کاربەدەستانی عێراق بکەن بۆ ئەوەی قوتابخانە و رۆژنامەیان بە زاراوەی خۆیان بێ، زۆریش شایستە و جوانە کە برا کوردە سۆرانییەکانیشیان ئەمە تێ بگەن و هانیان بدەن بۆ ئەم داخوازییە.

کوردە عێراقییەکان سەربەرزی و بەڕێزی لەوەدایە کە لە پێش هەموو بەشەکانی تری نەتەوەی کورددا ئازاد بوون... پێویستی ئەمرۆیان تەنها ئەوە نییە کە لەم هەڵە بەکارەدا هەنگاوی گەورەتر و زووتر بنێن، بەڵکو مەسئولیەتێکی گەورە کەوتوەتە سەریان و ئەوەی بیر لە کوردەکانی تریش بکەنەوە، مەسئولیەتێکی وەها کە پێویستە پاک بکرێتەوە لەهەڵە و چاری نیوە و ناتەواو. واتە: بەرژەوەندی گشتی کوردایەتی پێویستە هەمیشە لەمێشک و دڵ و دەروونی خۆیاندا بێ!

(بەڕێوەبەرایەتی زانیاری گشتی بۆ خوێندنی کوردی) کە لەلایەن دەوڵەتی عێراقەوە دامەزرا، ماوەیەکی فراوانی لەبەردەما هەیە و ئیشکردن و مەسئولیەتێکی گەورەی لەسەر شانە.

من تا ئێستە باسی ئەوەم نەکردووە کە ئەم دوو زاراوە ئەکرێت بەیەک چونکە ئەمە گیروگرفتێکی هونەری "فیلولوژی" دژوارە، بە لێکۆڵینەوەیەکی زانیاری قووڵ نەبێ و لە پرۆگرامێکی دوور و درێژ و ئامادەکراوە نەبی چار ناکرێ. پرۆگرامێ کە لەلایەن دەستەیەکی خاوەن ئیختصاصی بەرزەوە دابنرێ کە نوێنەری هەردوو زاراوەکە بن: سۆرانی و کرمانجی.

بیردۆزەی لارینگال (Laryngeal theory)

شاسوار هەرشەمی

بیـــردۆزەی لارینگـــال، یەکـــێکە لە بیـــردۆزە هەرە تازەکـــانی زمـــان. بنچیـــنەی خـــودی بیـــرۆکەی بیـــردۆزەکە، بـــۆ پتـــر لە سـەت سـال پـێش ئێـستا دەگەڕێـتەوە. بەڵام تەنیـا مـاوەیەکی کەم پـێش ئێـستا و لەسـاڵانی هـەشـتا و نـەوەدی سـەدەی ڕابـردوو بـوو، کە توانـدرا وەکـو بیردۆزەیەکـی کـارا و بەهێـز، بخـرێتە گەڕ و سـودی زۆری لـێ وەربگیرێـت. تەنـانەت بەو مـاوە کەمەش لـە تـەمـەنـی خۆیـدا، بتوانێت بەرەنجـامی دیـار و گەورەش بەدەسـتەوە بـدات ئەو وێـنە کـۆن و کلاسـیکییەی، کە بـۆ شـوێن و شـێوە گـۆڕینی بـزوێن و ڤاولەکـان، لە زمـانی هاوبـەشـی گـەلانـی هینـدۆ- ئەوروپـی، واتـا پرۆتـۆ هینـدۆ- ئەوروپـی PIE لەبەرچـاو گیـرا بـوو، بـۆ دروسـتکرنی بـار و گەردانەکـانی وشـە، ئەوە بـوو کە ڕەگـی وشـەکان، لە نێـوان سێ بـاری (هـیچ – ێ – ۆ – ێـێ – ۆۆ) یـان (هـیچ – E – Ō – Ē -) دەگـۆڕان. ئەمەش بە پێـڕەوی کـردن لە ڕێـسایەکی چەسـپاو، و زۆر جـارانیش لۆژیکـانە دەبـوو. لەو سەرچاوەشـەوە ئاسـتە جیاوازەکـان، بە شـێوە و بـار و گەردانە ڕێزمانییەکـانی وشـەوە دەبەسـترانەوە. بـۆ نمـونە

گەر وشـەیەک بخـرێتە ئاسـتی (هـیچ) واتـا ئاسـتێکی گـەردان بـوون کـە بـێ بـزوێن و ڤـاول بێـت، ئەوا لە زمـانی پرۆتـۆ هینـدۆ- ئەوروپیـدا، وشـەکە بـۆ ئەو بـارە ڕێزمـانییە بەکـار دەهـات، کە وەک بـاوە، پێـی بگوترێـت (سـیفەت)، یـان (ئاوەڵنـاوی ڕابـردووی نادیـار). ئەم شـێوەیەی کـە لە وشـەگەلی کـوردی وەک: ڕوتـاو. سـوتاو. کوشـتە. هەڵگـرتە. بـابردە و زۆری دی وەک ئەمـانەش، دەبینـدرێت بـاری ئاوەڵنـاوی ڕابـردووی نادیـار، لە زمـانی هاوبـەش و کەونارای PIE بە پاشگرەکانی (- تۆ - to / ، - نۆ no /) پێکهـاتووە. گەر سـەیری نمونەکـانی سـەرەوە بکەیـن لە زمـانی کوردیـدا، دەبینـین پاشـگرەکان، بە شـێوەی دی نـەختێـک گـۆڕاو دەردەکەون. وەک (– تە) لە کوشـتە، هەڵگـرتە و، (– دە) لە بـاربردە، یـاخود (– او) لە سـوتاو. ڕوتـاو. هەروەهـا (- ڕاو) لە فرۆشـراو. کـوژراو. دڕاو. ئەم بـارەی سـەرەوە لە زمـانی PIE، هەروەک زمـانە کـۆنە کلاسـیکییەکانیش، لەو کاتـانە دروسـت دەبێـت، کە ڕەگـی وشـە، لە باری بێ ڤاوڵی (بێ پیتە بزوێن) دایە، بە زمانێکی ڕوونتـر دەڵێـین، واتـا لە (ئاسـتی هـیچ) دایە. نمـونەیەکی ئەم بـارە، لە سانـسکریتی، بـریتیە لە وشـەی (tā- -bh بهـر– تـا)، کە بە کـوردی، واتـاکەی دەبێـتە بـارکراو، یـان (هەڵگـرتە). هەروەهـا وشـەی (-tā – dh -) دهـر– تە بەواتـای (ڕاگـرتە). دیـسان وشـەیەکی دی سەرنجڕاکێـشی سانـسکریتی، کە لەو

بارەدا بێت، بریتیه لەga- -tā (گه – تا-). وشەکه به واتای شتێک دێت، له باری جوڵاو، یان ڕۆیشته دابێت). وشەی (گەتا) له چاوگی وشەی دیسان داڕێژراوەی PIE ی (gwm-to) (گوم - تۆ) هاتووه. لێرەدا دەنگی(m)، وەکو ڤاول و بزوێنی لێ هاتووه. وەک دەردەکەوێت، دەنگی (م)ی وشه داڕێژراوەکه، له سانسکریتیدا بۆته (- ه، a) ئەگەرنا، شێوه بنەڕەتییەکەی وشەکه، وەک له سەرەوەدا دەرمان خستووه، بێ ڤاول و له ئاستی (هیچ) دا بووه. جێی خۆیەتی که بڵێین وشەی کوردی (چووم یان چوون)، له ڕەگی هەمان وشەی هاوبەشی PIE (گوم - تۆ)وەوه ماوەتەوه .ڕەگی هەموو وشەیەکی دیسان داڕێژراوه، یان وشەیەکی کلاسیکی له زمانه کۆنەکانی هیندۆ-ئەوروپی وەرگیراو، بەو شێوه جوانەی نمونەکانی سەرەوه دەرناکەون. ڕەنگه هەندێک کردار، به نەخش و شێوەیەکی دیی جیاواز دەرکەون، که تیایاندا، ڤاوله درێژەکان (ئەو ڤاولانەی که له زمانه هاوچەرخەکاندا دەگمەن و نائاسایین)، له ڤاوڵه باوه کورتەکان، زۆر ئاساییتر و پتر دەردەکەون. ئەو وشانەی که بەم جۆره دەردەکەون، هیچیان لەو جۆره وشه لاواز و کەم دیارانه نین، تا هێشتا لای لێکۆڵەرەوانی ئەم بوارەدا جێگای گومان بن که ڕەگێکی هاوبەشیان هەیه. بەڵکو ڕەگه وشەکان، به وشەی ناوەندی و دڵنیا داڕێژراوه دادەندرێن له زمانی PIEدا. بۆ نمونه یه

کێـــک لەو وشـــانەی کە لەم جـــۆرەن، ڕەگـــی وشـــەی، یـــان کـــرداری ناســـراوی (دان)ە، کە بە زمـــانی دیـــسان داڕێـــژراوەی PIE، لـــە لایـــەن شـــارەزایـــانی زانـــستی بـــەراوردکردنـــی پێوانـــەییـــەوە، بە شـــێوەی (دۆ- dō -) داڕێـــژراوەتەوە. هەر بە ســـەرنجێکی خێـــرا لە ڕەگـــی هەمـــان کـــرداری کـــوردی دان، کە (دا-) یە، خزمـــــایەتی ڕەگەکە، لەگەڵ ڕەگـــــی وشـــــەکە لە زمـــــــانی PIE، کە وەک دەرمـــــــان خـــــــستووە (دۆ-) یە، دەردەکەوێـــت. وشـــەی (دان)، لە زمـــانی کـــۆن و کلاســـیکی سانـــسکریتی، بـــریتیە لە (دەدامـــی، dadāmi) دەنگـــی (ا)ی دووەم، گـــۆکردنی نەختێـــک درێژتـــرە. لە گریکیـــشدا هەمـــان کـــــردار بە شـــێوەی (دیـــدۆمی، didōmi) هەیە. لە زمـــانی ڕووســـی بـــۆتە (دات، dāt)، هەر بە واتـــای دان. لە لاتینیـــشدا، (دۆ، dō) واتـــای (دەدەم) دەگەیەنێـــت. لە زمـــانی میـــدی – ئەخمێنـــی (دەدامـــی، dadāmi) بە واتـــای (دەدەم) هـــاتووە. تـــا لە زمـــانی هـــاوچەرخی ئـــوردوش، وشـــەی (دی) واتـــا (دای، دان). هەمـــان وشـــە، لە فارســـی بـــریتییە لە (دادەن). هەروەک لە زمـــانی پەهلەویـــش (داتەن، dātan) بـــووە. وەک بینیمـــان، وشـــەکە بـــوونێکی قـــوڵ و ناوەنـــدی هەیە و، نزیکـــەی لە هەمـــوو زمانـــەکـــانی، بنخێزانەکـــانی زمـــانە هینـــدۆ-ئەوروپییەکانیـــشدا هـــەبـــووە و مـــاوەتەوە. ئەوەی کە ئـــێمە دەمانەوێـــت لە ســـەر ئەم وشـــەیە بیڵێـــین ئەوەیە، کە ڕەگـــی وشـــەکە هەر زوو، لە ســـەرەتاوە ســـەیرو ســـەمەرەیی خـــۆی

دەردەخـــات و، لە ڕێـــسا بـــاو و ناســـراوەکانی زمـــان لادەدات. جـــاریَ لە هێـــروە، لە ســـەر (ئاســـتی ئاســـایی)دا، چ ڤـــاولێکی کـــــورتی (یَ ،e) دەرناکەوێـــــت، (وەک کە بــــاوە و دەبێـــــت هەبێـت). بەڵکـو دەنگێکـی درێـژی (ۆۆ، ō،) لە جێگـای دا سـەر دەردێنێـــت. ئەو (دەنـــگە درێـــژە) بە لەرەیە، یەکەم جـــار بە زنجیـــرەی دووەمـــی دەنـــگە کلوســـیلەکان دادەنـــدرا. بـــەڵام ســـەرەڕای ســـەیر و ســـەرنجڕاکێش بـوونیش لـە گوتـەکـەماندا، دەڵێـین ئـەو بۆچوونـەیـە وانیـە. تێگـەیـشتن و دۆزیـنەوەی چارەســـەریەک بـۆ ئەم کێـشەیەی، لـــە ســـەرەوەدا بـــە کـورتی خـــستمە بـــەرچـــاو، کـــاتی زۆری ویـــست. لە ڕاســـتیدا، یەکەم هەنگـاوی دۆزیـنەوەی شـوێن پێـی ئەو کێـشەیە و، چارەســـەر کردنـــــــی، زوو هەڵنـــــــرا، بەڵام تێگەیـــــــشتنی لە لایەن شـــارەزایانەوە زۆری خایانـد. لێکـــۆڵەری هێـــشتا لاوی زمـــان، لە ســـەردەمی خـــۆی، فێردینانـــد دیَ ساوســـور، Ferdinand (de Saussure) کە لە بـــواری نیـــشانە تەمومژاوییەکـــان و، هەنـدێک مەیـدانی دی زمـانەوانی، کـاری دەکـرد، یەکەمـین کەس بـــوو کە پەی بەو نهێنیـــیە گەورەیە بـــرد. ئەو هەر زوو، هێـــشتا کە تەمەنـــی لە بیـــستەکان دابـــوو، لە ســـاڵی ١٨٧٩ زایینـــی، نهێنییەکـــانی کێـشەی لەم جـۆرەی نمـونەکەی ئـێمەی هەڵهێنـــا. دیَ ساوســـور، هەر ئەو ســـاڵە، بنـــاغە گـــشتییەکانی بیـــردۆزەکەی خـــۆی، لە وتارێکـــدا بـــڵاو کـــردەوە. وتـــارەکە لە ڕاســـتیدا لە بـارەی شـتی دیـکەوە بـوو، نەک ئەو کێـشەیەی کە

ئێستا جێ مەبەستی ئێمەیە. لەبەر ئەوەی بیردۆزەکەی دێ ساوسور، لەپەنای شتی دیەوە خۆی مەڵاس دابوو، چەندان دەیان ساڵ تێپەڕین، تا بیرۆکەکە شوێن پێی خۆی کردەوە و، بووە بناغەیەکی پتەو، بۆ ئەو بیردۆزە زۆر گرنگەی، کە ئەمڕۆ پێی دەگوترێت بیردۆزەی لارینگال (Laryngal theory) ئەو بیردۆزەیە، بایەخەکەی ئەمەندە گەورەیە، کە دەکرێت لە بارەیەوە بڵێین: زانیارییەکانی پێشووی زانایانی، لەسەر زمانە مردوو و زیندووەکانی هیندۆ-ئەوروپی، بەجارێک سەروبن کرد و، پێشکەوتنی هەرە گەورەشی لەم بوارەدا بەدی هێنا. لەناو ئەو شتانەی کە دێ ساوسور ڕایگەیاند بوو و، بۆ ئێمە بایەخی زۆر زۆری هەبوو، ئەمەیە کە (دووەمین) زنجیرەی زمان داگرتنەکان، یان (ئاستی دووەم) ئەو ئاستەی کە بزوێن، یان ڤاولە درێژەکانی هەیە، لە ڕاستیدا شێوە و بارێکە، لە هەمان نەخشەی ئەوانی دی، کە لە زنجیرە ئاساییەکاندا دەیانبینین. یان بە زمانێکی ڕوونتر بڵێم، لە ئاستەکانی دیدا دەیانبینین. جیاوازییەکە، وەک ئەو دەڵێت، ئەوە نییە کە هەندێک لە ڕەگەکان، ڤاوڵی درێژتریان هەیە، بەڵکو جیاوازییەکە لەوەوە دێت، کە ڤاولەکانی ناو ڕەگی ئەو وشانە، (شتێکی دی)یان بە دوا دادێت. ئەو شتەی، یان ئەو دەنگەی، کە دێ ساوسور ئاماژەی بۆ دەکات، دەنگی کۆنسونانتێکی، یان پیتێکی کپی نادیار و نەناسراوە، کە لە

باری هەنوکەیی وشەکەدا نەماوە و کەوتووە. ئەمەی لە وشەکەدا دەیبینین، تەنیا شوێنەوارەکانی، یان کاریگەرییەکانی ئەو دەنگە بزر و نەماوەیە، کە بەسەر وشەکەدا ماوەتەوە. واتا هەر ئەو دەنگە کەوتوو و بزر و نەناسراوەیە، کە دەبێتە هۆی درێژکردنەوەی دەنگی ڤاوڵەکە. تەنانەت هەر ئەم کاریگەرییەشە، کە ڕەنگ و شێوە و گۆکردنی ڤاولەکەش، بە چەندان شێوەو جۆر دەگۆڕێت. کەواتە بەپێی ئەم بۆچوونە بێت، چاوگی، یان ڕەگی کرداری (دان)، لە زمانی هاوبەشماندا، نابێت (دۆ، dō) بێت، کە کە ئێمە لە پێشتر وامان دەرخست بوو. بەڵکو دەبێت (دێ + ؟)، یان (de+x) بێت. واتا (دێ) لەگەڵ دەنگی (x)، کە نیشانەی دەنگە نەناسراوە بزرەکەیە. ئەمە کاریگەریی ئەو دەنگە نەناسراوەیە(x) ، کە ڤاوڵی (ێ،e) ی، بە شێوەی (ۆ، ō) ڕەنگڕێژ کردووە و، ئاوا درێژیشی کردۆتەوە. ئەم ڕێسایەی سەرەوە، گشتگیرە و، لە سەرێ بۆ خوارێ، هەموو سیستەمەکەی ناو زمان دەگرێتەوە. هەموو ئەو چاوگانەش کە لەو جۆرەن، بە ڕێکی ملکەچی ڕێساکە دەبن. بەم جۆرە (ئاستە کورتەکان) درێژ دەبنەوە، (تا بە هاتنی دەنگی زێدەش، کە ناوازەیە، ئەمە دیسان هەر ڕوو دەدات). (ئاستی هیچ)یش، لە ڕاستیدا ڤاولێکی وەرگرت، (تەنانەت تا دەنگە زێدەکەش بە ڤاول دەبێت، یان ڤاولاوی دەبێت). ئێمە لەو کردارەی، کە

لە سەرەوە بە نموونە هێنامانەوە، دەبینین لە شێوە گریکیەکەدا، ڕێک ئەو بارەمان بەرچاو دەکەوێت .بە گریکی باری (di – dō - m دی - دۆ - می) بە واتای (دەدەم) لە (ئاستە کورتەکانە)، بەڵام بە ڤاولی درێژەوە. کەچی کە کردارەکە دەچێتە باری سیفەتی (ئاوەڵناوی ڕابردووی نادیار)، واتا (دایتیان)ی کوردی، واتا کاتێک کە لە (ئاستی هیچ)دا بێت، بە زمانی گریکی دەبێتە(do-to، دۆ- تۆس). وەک دەبینین ئاوەڵناوەکە، لە (ئاستی هیچ) دایە، بەڵام ڤاولێکیش هەیە، کە لە ڕاستیدا بە گوێرەی ڕێساکان، نەدەبا هەبا. تا بیردۆزەکەی دێ ساوسور، بووە بیرۆکەیەکی گشتی پەسەندکراو، کاتێکی یەکجار زۆری پێچوو.یەکێک لە هۆکارە هەرە سەرەکییەکانی زیندووبوونەوەی بیردۆزەکە و، هەڵکشانی زۆر خێرای بایەخپێدانی، ئەوە بوو، کە کاتێک دەرکەوت، یەکێک و، هەندێک جاریش دوو، لەو (شتانەی)، یان دەنگە نادیارانەی، کە دێ ساوسور هێمای بۆ کرد بوون، لە ڕاستیدا لانی کەم، لە یەکێک لە زمانە لەناوچووەکانی هیندۆ-ئەوروپیدا، بە پاریزراوی دۆزراونەتەوە. مەبەستمان لەو زمانە لەناوچووە، زمانی کلاسیک و کۆنی هیتیە. ئێستا تێدەگەین کە بۆچی، تێگەیشتن لە بیردۆز و بیرۆکەکەی دێ ساوسور، ئاوا وە درەنگ کەوت. زمانی هیتی، یان ڕوونتر بڵێم تابلۆ مێخییەکانی زمانی هیتی، لە سەرەتای سەدەی بیستەم، لە

باکوری کوردستانیّ دۆزرایەوە. چەند ساڵێکیشی خایاند، تا توانـدرا دەقەکانی بخوێندرێنەوە و، وەربگێڕدرێن، یان لێک بدرێنەوە. تێگەیشتن لە لایەنە ڕێزمانی و ساختارییەکانی زمانەکە، هێشا کاتی دی پێویست بوو. ماوەیەکی دیاری دی پێچوو، تا دەرکەوت کە ئەو دەنگە هیتییەی، لە نوسراوە مێخیەکاندا، بە پیتی، یان دروستتر دەنگی (h، ه) هێمای بۆ کراوە، و پێشتر لە ڕوانگەی مێژوویی زمانەوە، نەدەزاندرا هیچ ڕوونکردنەوە و ساغکردنەوەیەکی گونجاوی بۆ بکرێت، چیە و چۆن هاتووە. ئەو دەنگە زۆربەی جارەکان، بە تایبەتی، لەو شوێنانەی وشە دێت کە بیردۆزەکەی دیّ ساوسور دەڵیّ (دەبیّ دەنگێکی زێدەی نەناسراو) لەو شوێنە هەبوو بێت. هیندۆ-ئەوروپی ناسی پۆڵۆنی جێرزی کوریلۆ ڤیچ، Jerzy Kurylowicz ساڵی ١٩٢٧ زایینی، توانی بۆ یەکەمین جار ئەو پەیوەندییە دەربخات، کە لە نێوان دەنگی(h، ه)ی هیتی و، دەنگە کۆنسونانتە نەزاندراوە، پێشنیارکراوەکەی دیّ ساوسوردا هەیە. ئێستا بەڵگەی زۆر و سەلمێندراو لەبەردەستن، کە دەری دەخەن، وشە دیسان داڕێژراوەکانی وی، کە لە سەر ئەو بنچینە و بۆچونە تازەیەی، دەنگە ونبووەکە کردوونی، زۆر ڕاست و گونجاون. تەنیا لە دوای ئەو سەلماندنەوە بوو، کە دەرکەوت ئەو دەنگە نەناسراوەی، کە سەری لە لێکۆڵەرەوان شێواند بوو، لە ڕاستیدا دەنگێکی گەروویيە.

هەر ئەو شێوە دەنگە، لە گەروو دەرچووەش بوو، وای کرد تا بیردۆزەکە بە (لارینگال، Laryngal) ناو ببرێت. ناوەکە لە وشەی گریک (Larynx، لارینکس)ەوە هاتووە بە واتای (گەروو، ئەوک، قورگ).

سێ دەنگە بزرەکەی گەروو

دوای تویژینەوەی زۆری شارەزایان و، مشتومڕێکی زۆری دیش، کە هێشتا هەر بەردەوامە و نەبڕاوەتەوە، ئێستا وا دەرکەوتووە کە لە زمانی PIEدا، سێ دەنگە گەروو، یان لارینگال هەبووە. (هەندێک لێکۆڵەر، ئەم ژمارەیە دەکەن بە چوار. هی واش هەن، کە بیر لە دەنگی پێنجەمیش دەکەنەوە. بەڵام تا ئێستاش بە باوەڕی زۆربەی لێکۆڵەرەوان، سەلمێندراوە کە هەر سێ دەنگی لارینگال ستانداردە). ئەو سێ دەنگەش، وەک لەبواری لێکۆڵینەوەدا باوە، بە شێوەیەکی سادە و ساکار، ژمارەیان بۆ داندراوە (/ h_1 , h_2, h_3 ١ە. ٢ە. ٣ە). ڕفتاری ئەو دەنگانە ئەوەیە، کە دەنگی پیتێکی بزوێن، یان ڤاولێکی پێش خۆیان درێژ دەکەنەوە. زۆر جارانیش، دوای ئەوەی کە کاریگەریی بە سەر وشەکەوە بەجێ دەهێڵن و، دەنگی ڤاوڵەکان درێژ دەکەنەوە، وەک ئەوەی کە ئەرکی خۆیان بەجێ گەیاند بێت، خۆیان کاریان نامێنێت و، لە زمان و گۆکردن دەکەون. هەروەک بە یەکجاریی، لە پەیکەرەی وشەکەش

ون دەبـــن. (ئەو دیـــاردەیە، تـــا لە زمـــانە زینـــدووە هینـــدۆ-ئەوروپییەکـــانیش هەر وایە و، زۆر جـــاران لارینگالەکـــان، دوای بەجێگەیانـــدنی ئەرکـــی زمـــانەوانی خۆیـــان، دەکەون و نـامێنن، یـان ڕاسـتترە کـە بڵێـین کـەوتـوون و نـەمـاون. (لەو ســـێ دەنـــگەh،ە)انەی ســـەرەوە، هەردوو دەنگـــی دووەم و ســـێیەم، تایبەتمەنـــدییەکی دیـــشیان هەیە، ئەویـــش بـــریتییە لە گـــۆڕینی دەنگـــی، یـــان ڤـــاوڵی کـــورتی (ێ ،e) بـــۆ جـــۆرە دەنگێکـــی دی، یـــان ڤـــاوڵێکی دی جیـــاواز. دەتـــوانین ڕوونتـــر بڵێـــین کە (h_2)دەنگـــی (ێ، e،) بـــۆ دەنگـــی (- ە ،a) دەگۆڕێـــت. (h_3)یـــش هەمـــان دەنگـــی (ێ، e،) بـــۆ دەنگـــی (ۆ، o) دەگۆڕێـــت. هەر بەم جـــۆرە، لە زۆرێـــک لەو زمـــانە هینـــدۆ- ئەوروپیـــیە هاوچەرخـــانەی کە مـــاون، پەیوەنـــدی دەنگـــی کـــۆنی، لە جـــۆری (eh_2)، بە کـــورت و کرمـــانجی، بـــۆ ڤـــاوڵی، یـــان بزوێنـــی (-ە، a) دەگۆڕێـت. بـۆ باشـتر تێگەیـشتن، پێویـستیمان بـە نمونـەی خۆمـاڵی هـەیـە. مـن بـۆ ئـەمـە، وشـەی کـوردی (بەی) بە نمـونە دێـنمەوە. وشـــەکە لە زمـانی هاوبـەشـماندا، واتـا لـە PIE، بە شـــێوە ی ($beh_2ē$)، یـــان (بێهـــێ) دیـــسان داڕێـــژراوەتەوە. دەنگـــی کپـــی (h_2، ٢ە) کـــار لەســـەر ڤـــاوڵی (ێ، e) ی پـــێش خـــۆی دەکـــات و، بە جـــۆرێکی دی ڕەنگـــی دەخـــاتەوە بەر. واتـــا (ێ، e) بـــــۆ (- ە ، a) دەگۆڕێـــــت. بـــــەم جـــــۆرە وشـــــەکە

دەبێتە (bah₂e، بەهەیٚ). دواتر، وەکو گوتمان، زۆر جاران دەنگە کپە کۆنسونانتەکە، (پاش ئەوەی کە کاری خۆی دەکات)، خۆی لە گۆکردن دەکەوێت و نامێنێت. لێرەشدا، لەو نمونەیەماندا هەروایە. واتا دوای کەوتنی دەنگە کپەکە، هەر (بەییٚ، bae) دەمێنێتەو. بەڵام لە کوردیدا، چ لەم وشەیە و، چ لە زۆر نمونەی دیش، زۆر جاران دەنگە کپە کۆنسونانتەکە، شوێنەواری هەرماوە و، هێشتاش بەکاردێت. بۆ نمونە لە جیاتی (بەی)، هێشتا زۆر جار (بەهەیٚ، bahe) مان بەر گویٚ دەکەوێت. ئەگەر ئەم جارە لە نمونەیەکی دیدا، شوێنی (h₂، ه٢) بگۆڕین. واتا ڤاولی (یٚ،e)، پێش (h₂) بخەین، واتا بە شێوەی .(eh₂) لەم بارەشدا، ئەوا دیسان دەنگە کپە کۆنسونانتەکە دەکەوێت، بەڵام ئەمجارە ڤاولی کورتی (یٚ)، بۆ ڤاولی درێژی (ئا ، a) دەگۆڕێت. وەک لە وشەی (بارام)، کە بەشێوەی کۆنی (beh₂,rām ، بێهرام) دادەڕێژرێتەوە. وشەکە دواتر بۆ (bah₂,ram) گۆڕاوە، هاوکات دەنگە کپەکەی (h₂)، دوای کۆتایی هاتنی کارەکەی، لادەچیٚ و، وشەی (bārām، بارام)مان بۆ دەمێنێتەوە. هەر بە هەمان شێوەی ئەو دوو نمونە کوردییە، دەگەینە ئەو ڕاستییەی کە ڕەگی دیسان داڕێژراوەی PIEی وشەی (دان-) یش، نابێت لەبنەڕەتدا -)

(dōبووبێــت، بەڵکــو ڕەگەکە (deh₃ -)بــووە. بــاری، یــان گەردانـــــی ڕانەبـــــردووی کــــرداری (دان)، کە لە کوردیــــدا (دەدەم)ە، لە زمـــــانیPIE، وەک کە (بیکـــیس، Beekes) بە گـــوێرەی بیـــردۆزەی لارینگـــال، دیـــسان دایڕشـــتۆتەوە، بــۆتە(/de-deh₃-mi دێ - دێە ٣ – مــی). دەنگــی لارینگــالی (h₃)، دەنگـــی ڤـــاوڵی(ێ،e) ی پـــێش خـــۆی، بە گـــوێرەی بیـــردۆزەکە، بـــۆ (ۆ، o) دەگۆڕێــت و، بـــەم جـــۆرە وشـــەکە دەبێـــتە(de - doh₃-mi، دێ، دۆە ٣ – مـــی). وەک دەرمـــان خـــستووە، دواتـــر دەنگـــە لارینگـــالەکە خۆیـــشی دەکەوێــت و نامێنێـــــت. وەک نـــــزیکەی لە زۆربەی زمـــــانە هینـــــدۆ- ئەوروپییەکـــان وایە و کەوتـــووە. هەر لەبەر ئەم هۆیەشـــــە، وشـــەی کـــوردی (دەدەم لە زمـــانی گریکیـــدا بـــۆتە(دیـــدۆمی، di-dōmi) کاتێـک کە یەکێـک لە دەنگەکـانی سـێ لارینگـالەکە، لە نـــاو پەیـــکەرەی وشـــەیەکدا، بە تەنیـــا دەکەوێـــتە نێـــوان دوو دەنگــی کپــی کۆنـسونانت، ئەوا لەو بــارەدا، بەگـشتی لە زمــانە هینــــدۆ- ئەوروپییەکانـــــدا وایە، کە ئەو دەنـــگە لارینگـــــالە، زۆربەی جارەکــان بــۆ دەنگێکــی بــزوێن، یــان ڤــاوڵی ســەربەخۆ دەگۆڕێــت. ئەم بــارە لە زمــانی کوردیـــدا، دەکرێــت لە زۆر وشـــەدا ببینـــدرێت. ئـــێمە وەکـــو نمـــونە لە زمـــانی کـــوردی، ســـەیری وشـــەی(کـــۆن) دەکەیـــن. وشـــەکە لە بنەڕەتـــدا لە ڕەگـــی

وشـــەی پرۆتـــۆی(keh₃-n کـــێهن-)ەوە گـــۆڕاوە. ئەمەش بە گـــوێرەی ئەم بـــڕگەیەی بیـــردۆزەی لارینگـــال، دیـــسان داڕێـــژراوەتەوە. واتـــا دەنگـــی لارینگـــالی کۆنـــسونانتی(h₃)، دەنگـــی بـــزوێن یـــان ڤوکـــاڵی (ێ)ی پـــێش خـــۆی، بـــۆ (ۆ، o) گۆڕیـوە، یـان بـە زمـانێکی هێشتا ڕوونتـر، دەنگـە لارینگالـەکـە، خـۆی کەوتـووە و، شـوێنەوارێکی بە شـێوەی (ۆ، o) لەپـاش بەجـێ مـاوە. ئەمەش ئەوە دەردەخـات کە، چـۆن وشـەکە دەبێـتە (کـۆن)، هەروەک لە زمـانی کوردیـشدا هـەروایە. خۆشـبەختانە، لە زمـانی فارسـیدا، هێـشتا شـوێنەواری چـاوگە بنەڕەتیـیە کـۆنەکەی وشـەی (کـۆن)، بە گـۆڕانێکی کەمەوە مـاوە، کە (کـوهنە) یە. ئەمەش خـۆی لەخۆیـدا، گەواهـی ئەو گـۆڕانە دەدات، کە لە کوردیـدا بەسـەر وشـەکەدا هـاتووە. ئێـستا بـا لە زمـانی گرێکـی کلاسـیکدا، سـەیری نمـوونەیەک بکەین.

ئەو وشـە گـرێکیە بـریتیە لە(dotos دۆتـۆس)، بە واتـای (دراوە، داویەتـی، دایتـی)، بـە گـوێرەی بـارەکـانی گـەردان بـوونی. ئـێمە پێـشتر ئاماژەمـان بـۆ ئەوە کـردووە کە ڕەگـی وشـەکە لە PIE دا، بـریتییە لە(deh₃- دێـە٣) کاتێـک کە دێـین و ڕەگەکە دەخەیـنە سـەر (ئاسـتی هـیچ)، یـان وەک دەشـکرێت پێـشی بڵێـین، ئاسـتی (بـێ بـزوێن، یـان ڤـاوڵ). چـونکە بە گـوێرەی ڕێـسا ڕێزمانییەکـانی زمـانی پرۆتـۆ هینـدۆ-

ئەوروپی، وەک زووتریش لێی دواوین، باری وشەی (دراوه) دەبێت لە (ئاستی هیچ)ی بێ ڤاوڵی دابێت. کەواتە دەنگی(e ، ێ)، لە ڕەگەکە بزر دەبێت و دەکەوێت. وشەکە بە شێوەی(dh_3-، دە٣-) دیسان دادەڕێژرێتەوە. گەر دیسان سەیری وشە گرێکییەکە بکەینەوە، دەبینین لە هەمان ڕەگ و پاشگرێک پێک هاتووە. واتا ڕەگی(dh_3-) و پاشگری ناسراوی گرێکی .to – s - تۆ- س. کەواتە وشە گرێکییەکە، جارێکی دی، بە شێوەی(dh_3-tos، دە – تۆس) دادەڕێژرێتەوە. ئا لێرەدا سەیری ئەوە دەکەین کە، لارینگالی(h_3)، بە تەنیا کەوتۆتە نێوان دوو دەنگی کپ و کۆنسونانتی(دd/، تt/) بەگوێرەی هەمان ڕێسای پێشووی بیردۆزەی لارینگال، دەنگە لارینگالەکەی(h_3)، لە پەیکەرەی وشەکە دەکەوێت، بەڵام لە شوێنی خۆی، ڤاولێک یان دەنگێکی بزوێن بەجێ دەهێڵێت. لێرەدا چونکە لارینگالەکە (h_3)یە، ئەوا دەنگی ڤاوڵەکە دەبێت ببێتە (ۆ،o) بەمەش وشەکە دەبێتە (دۆتۆس، dotos) ئەمەش ڕێک هەر هەمان وشەیە، کە بەو شێوەیە لە زمانی گرێکی پارێزراو. ئەو دەنگە ڤاوڵەی، کە جێگای لارینگالەکە دەگرێتەوە، لە هەر زمانێک و، بە گوێرەی لارینگالەکە دەگۆڕێت. هەر لە ڕوانگەی ئەم چۆنیەتی گۆڕانەشەوەیە، کە تێدەگەین بۆچی،

لە زمـــانی لاتینیـــدا، وشـــەی دراو، بە شـــێوەی (داتـــوس، datus) گۆدەکرێـــت. وشـــەکە لە زمـــانی لاتینـــی، چـــونکە لارینگـال(h2)ی تێدا بـووە، بـۆیە دەبینـین ڤـاوڵەکەی پێشی بـۆ (ا، a) گـــۆڕاوە. گەر نەختێـــک بـــۆ دوواوە بگەڕێیـــتەوە، دەبینیـــت کە لە زمـــانی سانـــسکریتیدا، دەنگـــی ڤـــاوڵەکە بـــۆتە (ی، i) و بەمجـــۆرە .لارینگـــالی(h2)کە لە لاتینـــی دەبێـــتە (ا،a) لە سانـــسکریتیدا بـــۆ (ی، i) دەگۆڕێـــت. کەواتە گـــۆڕانی دەنگـــی بزوێنەکـــان بە هـــۆی لارینگـــالەوە، لە زمـــانە جیاوازەکـــان، یـــان بنخێزانـــە زمانـــەکانـــدا، وەک یەک نـــابن. ئـــەمـــەشـــە کـــە بۆتـــە ســـەرەتـــای جیـــاواز دەرکـــەوتنـــی، گـــۆکردنی وشـــەی ڕەگ هاوبەش، لە زمانە هاوچەرخەکانی هیندۆ- ئەوروپی.

ئەو ڕوونکـــردنەوانەی ســـەرەوە، ئەمەشـــمان بـــۆ دەردەخـــەن، کە بـــۆچی وشـــەی (پیـــر)، کە لە لاتینـــی بـــۆتە(pater پـــاتێر). لە گریکـــی(pat□r، پـــەتێێـــر). لە گـــۆتیش(fadar)، فـــادەر)، کەچـــی دەبینـــین لە سانـــسکریتیدا بـــۆتەpitr، پیتـــر،کە (پیـــر)ی کـــوردیش، لە هەمـــان (پیتـــر)ەوە گەشـــەی کـــردووە، و بە گـــوێرەی ڕێـــساکانی گـــۆڕانی دەنگـــی کـــوردی، دەنگـــی (ت)ی نـــاو وشـــەی (پیتـــر) ســـواوە و کەوتـــووە و، هەر پیـــر مـــاوەتەوە. تـــوێژەرەوان ســـەرنجی ئەوەیـــان داوە کە دەنگـــی(a)ی وشـــەی pater هـــەروەهـــا fadar و.. تـــاد. لە سانـــسکریتی بـــۆ(i)،(ی) گـــۆڕاوە و، بـــۆتە پیتـــر. ئەمە ســـەرەڕای ئەوەشـــە، کە

سانــسکریتی، لای تــوێژەرەوان، بەو زمــانە دەناســریتەوە کە هــەروەک ئاڤێستایی، دەنــگە ڤاولەکــانی دیــش، هــەر بــۆ (a) دەگۆڕێــت و، وشــەکــانی زمــانەکە، پڕاوپــڕە لەو دەنــگە جیـاوازە. ڕەگــی بنــەڕەتــی PIE ی وشــەی پیــر، دەبـێ بـێ چەنـدوچوون، (ph₂ter) بێـت، چـونکە تەنیـا لارینگـالی (h₂)ە، کە لە سانــسکریتیدا، لە نێــوان دوو کۆنــسونانت هەڵــدەکەوێ و، دەنگــی ڤــاوڵی (ی i) لە شــوێنی خــۆی بەجێــدێڵێت. هەر لە ڕێگــای بیــردۆزەی پــڕ بــایەخی لارینگــالەوە، دیــاردەیەکی دی ئــاڵۆز، کــە هــیچ ڕوونکردنــەوەیــەکــی گونجــاوی بــۆ نــەبــوو، چارەســەر کــرا. ئەو دیــاردەیە، بــۆ یەکەمجــار لە زمــانی گرێکــی تێبینــی کــرا. بەڵام دیــاردەکە لە زمــانی کــوردی هێــشتا بەرفراوانتــرە، بــۆیە تێگەیــشتنی بــۆ شــارەزایــانی زمانــەوانــی ئــێمە، لــەڕادەبــەدەر ســوودی زۆرە. تــوێژەرەوان زۆر زوو تێبینــی ئەوەیــان کــردووە کە، هەنــدێک وشــەی گرێکــی، لە ڕێگــا دەردەچــن و، ملکەچــی ڕێــساکانی گــۆڕانی دەنــگ نــابن.

ئەمەش یەکەمــــین جــــار لەوەوە دەرکەوت، کە وشــــەی لەمجــۆرەی گرێکـــی، لە هەمـــان وشـــەی هـــاوڕەگی خـــۆی ناچێــت، کە لە زمــانە دەســتە خوشــکەکانیدا دەبینــدرێن. یەکــێ لەو نمــونە زەق و دیــارانە، وشــەی گرێکــی هــاوڕەگی وشــەی (ددان، دان)ی کــوردییە. وەک دەبینـــین و دەتـــوانین تێبینـــی بکەیــن، وشــەکە لە کوردیــدا، بە دەنگێکــی کــپ و کۆنــسۆنانت

دەستی پێکردووە. کاتێک کە وشە کوردییەکە، لەگەڵ هاوشێوەکانی دی، لە زمانە هیندۆ - ئەوروپییەکانی دی بەراورد دەکەین، دیسان هەمان بارمان بۆ دەردەکەوێت. ددان لە زمانی ئاڤێستایی، پێی دەگوترێت دەنتە danta. بە پەهلەوی دەندان dandān. بە سانسکریتی پێی دەگوترێت (دانت dant) بە فارسی(دەندان). بە لاتینی (دێنت، dent) لە سویدی (تاند، tand و.. تاد. کەچی وشەکە لە گریکیدا، سەرەڕای ئەمەش کە زەق دیارە، لە هەمان ڕەگەوە هاتووە، بەڵام دەستپێکەکەی، لادانێکی زۆر زەقی لە ڕێسا گشتییەکان لێ دەبیندرێت. وشەی ددان لە گریکی، بە دەنگێکی بزوێن، یان ڤاولێک دەست پێ دەکات و، بۆتە (ئۆدۆنت، odont) جاران شارەزایان و لێکۆڵەرەوانی بواری زمانە هیندۆ- ئەوروپییەکان، بە سەرسوڕماویەوە دیاردەکەیان وەرگرت بوو و، واشیان دانا بوو کە زمانی گریکی، لە هەبوونی یان دانانی ڤاولی (دەستکرد و دروستکراو)ی بەدەر لە ڕێسا گشتییەکان، و دانانیان لە سەرەتای وشەی بە کۆنسونانت دەستپێکردوو، خاوەنی تایبەتمەندییێتی خۆیەتی و، لە زمانە دەستە خوشکەکانی دی ناچێت. ئەم بارە نادیارە هەروا مایەوە، تا بیردۆزەی لارینگال کەوتە بواری بەکارهێنانەوە. ئیدی ئەو مەتەڵەش، لە ڕێگای پیادەکردنی بیردۆزەکەوە هەڵهێندرا و، چارەسەر

کــرا. ئەو ڤــاولانەی هەروا لە پێــشەوەی وشـــەی، بە گریمـــان بە کۆنـــسونانت دەســـتپێکردوو دێـــن، لە لایەکەوە تـــایبەت بە زمـــانی گرێکـــی نـــین، لە لاکەی دیـــشەوە، هەروا لەخۆیـــانەوە و بەرێـــکەوت، نەکەوتـــوونەتە ســـەرەتای وشـــەی لەو جـــۆرەوە. هەروەک کە جـــاران واش دەزانـــدرا، بـــێ رێـــسا و یاســـان، ڕاســـت دەرنەچـــوو.ئەمـــانە پاشـــماوەی دەنگـــی بـــزوێن و، ڤـــاوڵی پوکـــــاوەی ڕاســــتەقینەش نـــــین، وەک پێــــشتر هەنــــدێ لە تــوێژەرەوان وایــان دانــا بــوو، چــونکە دیــاردەی لەو جــۆرە، لە هەنـــدێک زمـــــانی دیـــشدا هەیە. ڕاســـتییەکە ئەوەیە کە، ئەو وشـــانەی جێمەبەســـتی ئـــێمەن، کە ڤاوڵیـــان لە پـــێش دادێـــت، لە بنەڕەتـــدا، بە دەنگـــی لارینگـــالی دەســـتیان پـــێ کـــردووە و گـــۆ کـــراون. وەک یاســـــای لارینگـــالیش پێمـــان دەڵێـــت، دەنـــگە لارینگـــالەکە، دوای تەواوکردنـــی ئەرکـــی خـــۆی، کەوتـــووە و، شـــوێنی خـــۆی بـــۆ بـــزوێن، یـــان ڤاولێـــک بەجـــێ هێـــشتووە. گەر بە گـــوێرەی لێکـــدانەوەکانی رێـــسای ئەم بیردۆزەیـــە بێـــت، وشـــەی (دان) لە گرێکیـــدا، بریتـــی بـــووە لە (هـــدۆنت h_3dont) بەڵام دەنگـــی لارینگـــالی (h_3)، پـــێش نەمـــان و کەوتنـــی، بـــۆتە هـــۆی هـــاتنە کـــایەی ڤـــاوڵی (ۆ،o) هەر بۆیەشـــە وشـــەکە، بە شـــێوەی ئۆدۆنـــت،odont لە گرێکـــی مـــاوەتەوە. خۆشـــبەختانە لە زمـــانی کـــوردی، هێـــشتا نمـــونەی زینـــدووی وشـــەی لەو جۆرەمـــان هەن. مەبەســـتمان لە دەربڕینـــی "زینـــدوو" ئەمەیە،

کە وشـــەی لەوجـــۆرەی کـــوردی، بە هـــۆی ئەوەی کە لە پتـــر لە زاراوەیەکـــی زمـــانی کـــوردی بوونیـــان هەیە، زاراوەکـــانیش ئاســـت و قۆنـــاغی گەشـــەکردنیان لێکجیـــایە، بـــۆیە دەکرێـــت هاوکـــات وشـــەکە، لە دوو قۆنـــاغی گەشـــەکردنی لێکجیـــا ببینـــین و، بەراوردی گۆڕانەکانیـــان لـــەگـــەڵ یـــەکـــدا بکەیـــن. یەکێـــک لەو نمـــونە دیـــارانە، هاوواتـــای جێنـــاوی (ئێـــوە)یە، لە زاراوەکـــانی کـــوردی. لە بـــادینی، ئێـــوە پێیـــدەگوترێت (هنگـــۆ). هەمـــان وشـــە، لە ناوچەکـــانی هەولێـــر بـــۆ (ئەنگـــۆ) گـــۆڕاوە. ئەگەر بێـــین و وشـــەکە دیـــسان دابڕێـــژینەوە، ئەوا بە گـــوێرەی بیـــردۆزەی لارینگـــال، یەکەم شـــێوەی وشـــەکە (هنگـــۆ، h_3ngo) بـــووە. بەمجـــۆرە لە ســـەرەتادا، کۆنـــسونانت یـــان لارینگـــالی(h_2)، لە پێـشەوەی وشـەکە بـووە، دوای کەوتنـی دەنگـە گـەروویـەکـە، لە دوای خـــۆی، دەنگـــی ڤـــاوڵی (ێ، e) ی، بە گـــۆڕاوی بـــۆ (-ە، a) بەجـــێ هێـــشتووە. واتـــا وشـــەکە لە قۆنـــاغی بەر لە کەوتنـــی لارینگـــال، بە شـــێوەی (h_2-ango)دەرکەوتـــووە. تـــا بە دوا شـــێوەی گەیـــشتووە، کە (ئەنگـــۆ) یە، بەبـــێ لارینگـــال. هەر بە هەلـــی دەزانـــم ئامـــاژە بـــۆ ئەوەش بـــکەم کە، وشـــەی (ئەمـــن) یـــش، کە هاوواتـــای (مـــن)ە، بە هەمـــان قۆناغـــدا تێپـــەڕیـــوە. جێگـــای ســـەرنجە، کە جێنـــاوی (ئەمـــن)، نەک هەر لە کـــوردی بە گـــشتی، بەبـــێ بـــزوێن و ڤـــاولە بە شـــێوەی (مـــن)، بەڵکـــو لە هەمـــوو زمـــانە دەســـتە خوشـــکەکانی کـــوردیش، هەر بـــێ ڤـــاولە.

لە ئاڤێستایی مەنە، .manaلە پەهلەوی مەن، .man فارسی مەن. سویدی مین، min، بۆ خاوەنداریتی کەسی یەکەمی تاکە، هەروەک وشەی ئینگلیزی مای، my بە هەمان واتای خاوەنداریتی بەکاردێت. لە زمانی ڕووسی منێ، mné و مۆی، moi و ... تاد. کەواتە ڤاوڵی پێشەوەی، شێوە جێناوی کوردی (ئەمن)، تەنیا پاشماوەی کاریگەری لارینگاله و ماوەتەوە. هەر بە هەمان پێودانگ، جێناوی (ئێمە) دەبێ شێوەی قۆناغێکی زووتری شێوە جێناوی (مە) بێت، کە هێشتا لە زاراوەی کرمانجی کوردی (مە) بەکاردێت. لە فارسیشدا (ما) یە. کەواتە لەم وشەیەشد، ڤاوڵی(e ،ئێ) پاشماوەی کاریگەری لارینگالە. لەبەر کەمی شوێن و زۆر دوور نەکەوتنەوە لە کرۆکی بابەتەکە، نامەوێ بچمە ناو وردەکاریەکانی کاری لارینگالەکان، لەسەر ئەو دوو وشەیەی سەرەوە. لەو دوو جێناوەی پێشووش هێشتا سەرنجڕاکێشتر، جێناوی (ئەو)ە لە کوردی و، لە فارسیشدا (ئو)، کە لەگەڵ هاوشێوەی جێناوەکە، لە زمانە دەستە خوشکەکاندا دوور کەوتۆتەوە. ئەم وشەیەش بە هەمان شێوەی وشەکانی دی، ڤاوڵی لە پێشدا ماوەتەوە. بێ ئەوەی بچمە ناو وردەکارییەکانەوە، دەڵێم وشەی (ئەو)، زووتر بە بێ کاریگەری لارینگال و بوونی ڤاول،(هو،hu) بوو. ئەو شێوەیەی وشەکەش، پتر لە

هەمــان جێنــاو دەچێــت لە زمــانە دەســتە خوشــکەکانی دی. وەک: ئینگلیــزی (هــی، he) ســویدی (هــان، han) و ڕووســی (ئــۆن،on) و هیــدیش. بە هەمــان شــێوەی بــوونی لارینگــالی (h_2) لە وشـــەی (هنگـــۆ– ئەنگـــۆ)دا، درەنگتـــر تـــوێژەرەوان، هەر لە ڕێگـــای بیـــردۆزەی لارینگـــالەوە، بۆیـــان دەرکەوت کە هەنـــدێک لەو وشـــە دیـــسان داڕێـــژراوانەش، کە ڤـــاوڵی (- ە، a) یـان تێـدایە، لە ڕاسـتیدا لارینگـالی ژمـارە (٢)، یـان(h_2)یـان تێـــدابووە، لە گـــەڵ ڤـــاوڵی(e، ێ). ئەو لارینگـــالە، دەنگـــی ڤـاولەکەی بـۆ (- ە ، a،) یـان (ئـا) گۆڕیـوە و، خۆیـشی وەک چـاوەڕوان دەکرێـت، لە پەیـکەرەی وشـەکە کەوتـووە. یەکێـک لە وشـە ناوەنـدی و ناسـراوەکانی ئەم بـوارە، وشـەی (پـاس)، یـان (پاسـکردن)ە، کە لە زمـانی کوردیـدا چەنـدان وشـەی دی وەک (پاســەوان) و (پاســداری)ی لــێ دروســتکراوە. هەمــان وشـــە لە فارسیـــشدا دەبینـــدرێت. دیـــسان هەمـــان وشـــە لە زمـــانی لاتینـــی، بـــۆتە بەدیهێنـــانی وشـــەی ئـــاینی (پاســـتۆر،pāstōr)، کە لە بنەڕەتـــدا واتـــای شـــوان، یـــان پاســـــەوان دەگەیەنێــــت. وشـــــەکە لە سانـــــسکریتی بە شـــــێوەی(pā، پـــــا) و(pās، پـــــاس) مـــــاوەتەوەوەک لە شـیکردنەوەی نـاوی (سـەگ)یشدا دەبینـین، کـە بە هـۆی کـاری (پاسـکردنەوە)، سـەگ لە چەنـد زمانێکـدا، ئەو سـیفەتەیەی بـۆ بـۆتە نـاوی کـارا. وەک: لە زمـانی سـێربی (پـاس، pas) واتـا

سـەگ. لە کـرواتیش هەر (پـاس، pas) پۆلـۆنی (پیـێس، pies) هەروەک چیکـی و سـلۆڤێنی و سـلۆڤاکیش نـاوی لەوجۆرەیـان بـۆ سـەگ هەیە. ئەوەی لێـرەدا هاوبەشـە لە نێـوان هەمـوو ئەو زمانـانەدا، هەر هـاوڕەگی و لەیەکچـوونی زۆری شـێوە و واتـای وشـەکان نـیە، کە دڵنیـاین هەمـووی هەر یەک بـووە، بەڵکـو شـتێکی دی سـەرنجڕاکێش لەبـواری ڕێزمـانی ئەوەیە، کە وشـەکە لە هەمـوو زمانەکانـدا، ڤـاوڵی درێـژی (ئـا، a) ی تێدایە، هەرچەنـدە ئەو ڤاول یـان بـزوێنە، بە باشـی و ڕوونـی، شـوێنی لەنـاو دەسـتەی ڤاولگۆڕییەکـانی زمـانی هاوبەشـی پێـشومان، واتـاPIE، نەبـۆتەوە، یـان وا دانـدراوە کـە لـەو زمانـەدا نـەبـووە. کێـشەی دەرکەوتنـی ئەو ڤـاولە درێـژەیەی (ئـا)، لە نـاو پـەیکـەرەی وشـەی (پـاس)، هەروا بە نەزانـدراوی مـایەوە، تـا دەقەکـانی زمـانی هیتـی خوێنـدرانەوە. لە دەقە نوسـراوەکانی زمـانی هیتیـدا، بۆمـان دەرکەوت کە کـردار- *+ە کە بە شـێوەی(pahszi، پاهـستی) نووسـراوە، کـە کـردارە و بە واتـای (پاسـی کـرد، پاراسـتی) بەکارهـاتووە. ڕەگـی وشـە هیتیـیەکە (پـاهس- ، -pahs)ە. لێـرەدا بـۆ یەکەمجـار زۆر بە ڕوونـی دەرکەوت، کە دەنگـی ڤـاولە درێـژەکەی (ئـا، a) لە پـێش لارینگـالەکەوە (h) هـاتووە. ئێـستا ڕەگـی هەمـان وشـە هیتیـیەکە، بە شـێوەی (peh_2 -s، پـێە ٢ – س) دیـسان داڕێـژراوەتەوە. کاتێـک کە لارینگـالی(h_2)،

لەو ڕەگە دەکەوێــــت، ئەوا دەنگــــی ڤـــاوڵی (ێ، e) ش، لە دوای خــۆی بــۆ (ئــا، a) دەگۆڕێــت. هەرلەبەر ئەمەشــە کــە وشــەکە، بە (پــاس، pas) گــۆ دەکرێــت. هەروەک لە کــوردی، لاتینی، فارسی، سانسکریتی و زمانانی دیش هەروایە.

مـن کاتێـک کـە سـەرقـاڵی نووسـینی ئـەم بابـەتـە بـووم، بە دوای نمـونەی هێـشتا خۆمـاڵی تـر دەگەڕام تـا بتـوانم باشــتر خوێنـەری ڕانـەهـاتوو لـەسـەر بابـەتـەکـە تـێ بگـەیـەنم. وا ڕێک کەوت کــە ڕۆژێــک، خەریکــی گفتوگــۆ و دوان لەگەڵ لاوێکــی (ئــامەدی) بــووم. ئەو لاوە تەنیـا لە مــاوەی چەنـد خولەکێکـدا دوو نمــونەی زۆر جــوانی لە زاراوە شــیرینەکەی (ئــامەدی) لە دەم دەرپەڕی و، منــیش زوو تۆمــارم کــردن. ئەو لاوە، بە ژمــارە (چــوار، چــار)ی دەگــوت (چعــار). دەنگــی لارینگــالی (ع)، کە لە بنەڕەتـدا (ە، h) بـووە و، وەکـو لـە دەیـان وشـەی دیـشدا دەبینـین، لە ژێـر کـاریگەری چەنـد هەزار سـاڵی پێکەوە ژیـان، لەگەڵ گەلانـی زمـان ئـافرۆ- ئاسـیایی، یـان سـامی، وەک (ئاشـوری، کلـدانی بـابلی، ئـارامی و عـارەبی)، گـۆڕانی بەسـەر داهــاتووە. کەواتە گەر وشــەکە دیــسان دابڕێــژینەوە، دەبینـین دەبێــتە (čeh$_2$ -r چــیە - ر)، بەڵام لارینگــالی(h_2)، لەگەڵ کەوتنیـدا، دەنگـی ڤـاوڵی (ێ، e) شـی، بـۆ (ئـا، a) گۆڕیـوە. بۆیەشــە وشــەکە دەبێــتە(čar، چــار)، کە لە شــێوەکەی دی (چــوار) کــۆنترە. وشــەی دووەم، کە هەر لە هەمــان کەســم

بیست، بریتی بوو لە (مەعسی). لێرەدا لە پێش لارینگالەکە، بزوێنی کورتی(- ە، a) بەرچاو دەکەوێت. لام وایە ئەمە دواتر و، لە ژێر کاریگەری (ئا، a ی ماسی) گەڕاوەتەوە. کەواتە داڕێژراوەی وشەکە لە بنەڕەتدا(meh₂–si، مێە ٢ - سی) بووە و، دوای کەوتنی لارینگالەکە و گۆڕانی دەنگی (ێ، e) بۆ (ئا، a)، وشەکە بۆتە(masi، ماسی). هێشتا وشەی دی لەم جۆرە لە زمانی کوردی زۆرن، وەک (تەعل، تاڵ). تێبینی دەکەین لە وشەی لە زمانێکی دی وەرگیراویشدا، ئەگەر دەنگێکی نزیک لە دەنگەکانی گەروو، لە ناوەڕاستی وشەکە بێت، ئاخێوەری زمانی کوردی، وەک دەنگی بە لارینگالی بوو، وەریدەگرێت وگۆی دەکات. سەرنج بدەنە وشە وەرگیراوەکانی قورئان = قورعان، هەروەها ئەلئان = ئەلعان. بە پێچەوانەی زمانە هیندۆ-ئەوروپییە هاوچەرخەکانی دی، لە زمانی ستانداردی کوردیدا، پاشماوەی زۆر دەنگی لارینگالی، هێشتا ماون، سەرەڕای ئەوەش کە زمانەکە بەرەو ئەوە دەچێت کە بیان کەوێنێت و، لە سەر زار و زمان نەیان هێڵێت. ئەمانەش هەمووی بە پێڕەوی کردن لە ڕێساکانی دەنگ گۆڕین، وەک لە وشەکانی: دەهێڵێ = دیڵێ. دەهێنێ = دێنێ. بەە = باش و زۆر زۆری دیش. کەچی لە زۆر وشەشدا هێشتا لارینگال بە توندی دەستی لە ئەوکی وشەکە گرتووە و

بەری نـــــادات وەک: دەهەژێ. دەهـــــارێ. دەهێــــشێ. لە زاراوەی کرمانجیـدا، بـاری هێـشتنەوەی لارینگـال، لە ڕاسـتیدا هێـشتا بـاری ئاسـایی وشـەیە، جـا وشـەی ڕەسـەن و میراتـی بـن یـان وەرگیـراو. وەک: بەهـدینان. دهـوکێ. گـوننەهە و ... . لە فارسیـشدا، لارینگـال شـوێنی خـۆی بـاش پاراسـتوە. وەک: بیهـرام. بیهداشـت. دەهـگەدە. دەهـان .کەیهـان و زۆری دی.

دەنگەکانی بەربڵاوی (ئا، ئە) لە زمانی کوردی

لێکـــۆڵەرەوان، بەدووری نـــازانن کە هەر لە ســـەردەمی هێـشتا زینـدوومانی زمـانی پرۆتـۆ هینـدۆ- ئەوروپیـیەوە، واتـا لە نێـوان ٥٠٠٠ – ٦٠٠٠ ســاڵ پـێش ئەمـڕۆ، یـان هێـشتا پتـر، ئـەو کاتـەی کـە هێشتا زمانـەکـە ئـاخێوەری هـەبـوون و قسەی پێـدەکـرا، ڤـاوڵی (ێ، e) لە ڕەگـی وشـەی لەم جـۆرە بە لارینگـال بـووانەدا، بـۆ دەنگی، یـان ڤـاوڵی (ئـا، a) گـۆڕا بێت و گـۆ کـرا بێـت. ئەمە بە هەر جۆرێـک بـوو بێـت، بەڵام لە ڕوانـگەی فۆنێمـاتیکی و پێکهاتـەییـەوە، دەنـگەکە واتـا دەنگـی (ئـا، a) تەنیـا دەنگێکـی گـۆڕاوی (ێ، e) یە، کە لە بنەڕەتـدا کەتـۆتە پـاڵ.(h2) ئـێمە پـێش ئێـستا، لە سـەر ناسـەقامگیری دەنگـی (ئـا) لە زمـانە ئێرانییەکـان بە گشتی و، زمـانی کـوردی بە تـــایبەت، نمونەمـــان نیـــشان دا. لێکۆڵینەوەکـــانی زۆر زووش، لە ســـەر زمـــانە کلاســیکییەکانی هینـــدۆ- ئەوروپـــی،

تێبینی ئەوەیان کردووە کە، دەنگی (ئا، a) لە زمانی PIE دا، ڤاولێکی نائاسایی بووە. دەنگی (ئا) لەو زمانە پتر لە پێشەوەی وشە هاتووە. لە خشتەی ڤاولە گۆڕاوەکانیشدا، دەنگی (ئا) شوێنێکی سروشتی لەناو ڤاولە کۆنەکان وەرنەگرتووە. کەواتە ئەمە دەنگ و ڤاولەکانی (ێ.e / ۆ،o) نە، کە لە زمانە کۆنە هاوبەشەکەدا، بناغەی دەنگە ڤاولەکانیان پێک هێناوە. لەم سەردەمەدا، زۆر لە توێژەرەوانی پرۆتۆهیند- ئەوروپی، هاتوونەتە سەر ئەم باوەڕەی کە زۆرێک لە دەنگەکانی (- ە، ئا، á ،a) لە پرۆتۆ هیندۆ- ئەوروپیدا، لە ڕاستیدا دەنگێکی دی بوون و، بەو شێوەیە گۆڕاون. بە گومانی هەرە زۆر، لە دەنگی (ێ، e) وە، بۆ دەنگەکانی (- ە، ئا) گۆڕاون.

ژمارەی ئەو لێکۆڵەرەوانە هەرچی دێ و پتر دەبن، کە دێنە سەر ئەو باوەڕە ڕادیکالەی، کە هەردوو دەنگ و ڤاوڵی کورت و درێژی (- ە، ئا)، وەکو فۆنیمی سەربەخۆ، هەر لە بنەڕەتدا، لە زمانی زووی هیندۆ- ئەوروپیدا نەبوون. بەڵکو لە هەر کوێیەک ئەو دوو ڤاولە دەربکەون، ئەوا بەرەنجامی کاریگەری ڕاگواستن و کەوتنی لارینگالەکانن. هەمان پرسیش، ڕووبەڕووی چارەنوسی دوو ڤاولە درێژەکانی (یی ī /، وو ū /) دەبێتەوە. هەرچەندە ئەو دوو ڤاولە درێژانە، لە لێکۆڵینەوە زوو و بەراییەکانی

هینـــدۆ- ئەوروپیـــدا، هەمیـــشە بە ڤـــاول دادەنـــدران. وەکـــو گوتمـــان ئێـــستا خەریـــکە بە باشـــی دەردەکەوێـــت، کە زۆربەی ئەو دەنگـــانەی ســـەرەوە، بەرەنجـــامی کـــاری (iH) و (uH) ن. (لێـــــرەدا مەبەســـــتمان لە H بە پیتـــــی گەورە، ئەمەیە کە، ئەو دەنـــگە بـــزرە، یەکـــێکە لە ســـێ جـــۆرە لارینگالەکـــانی کـــە لـــە ســـەرەوەدا لێیـــان دواویـــن، بە یەکـــسان و بـــێ دیـــاریکردنی ئەوەی کە مەبەســـت کـــامە جـــۆرە. چـــونکە هەردوو دەنگەکـــانی (یi /، و u /)، لە زمـــانی PIE، لە ڕاســـتیدا دەنگـــی بە ڤـــاول بـــووی کـــپ، یـــان کۆنـــسونانتن. یـــان وردتـــر بڵێـــین شـــێوەی ڤـــاولە نوســـراوەکانی، دەنـــگە کۆنـــسۆنانتەکانی (یـــی، / yوو، /w) ن. هەر لەبەر ئەمەشـــە کە هەنـــدێک جـــار گومـــان بـــۆ ئەمەش دەچێـــت کە ئەو دوو ڤـــاولە، درەنگتـــر لە زمانـــدا دەرکەوت بـــن. ئـــێمە پێـــشتر گوتومـــانە کە تەنیـــا (ێ .e / هـــەروەهـــا ۆ /o) و، شـــــێوە درێژەکـــــانی ئەو دووانەش، بەشـــــێکن لە ڤـــــاول، یـــــان دەنـــگە بزوێنەکـــانی زمـــانی پرۆتـــۆ هینـــدۆ- ئەوروپـــی. هەر ئەو چـــــوار شێوەیەشـــــن کە، لە وشـــــە پێکهێنـــــان و دروســـــتکردنی بارەکـــــانی وشـــــە و گەردان بـــــوونی کـــــرداردا، بە شـــــێوەیەکی بنەڕەتـــــی و کاریگـــــەرانـــــە بەشـــــدارن. بە گـــــوێرەی ئەو بەرەنجـــامە بێـــت، دەتـــوانین بڵێـــین ڤاولەکـــانی (- ە، ئـــا، یـــی، وو/و w, ū, Î,a, ā) هەر وەلاوە دەنێـــین و، بە ڤـــاوڵی بنەڕەتـــی دانانـــدرێن. بـــۆ دەنـــگە کـــانی دیـــش (ی، و i, u /،) دەڵێـــین کە،

بــریتین لە دەنگــی خــزاوی (یــیy /، ووw /،) بــۆیە ئــەوانــەش ڤــاوڵی ڕاســـتەقینە نـــین، بەڵام وەک ڤــاول دەردەکەون. ئەگەر ئەمە مەیــسەر بێــت، ئەوا ئــێمە سیــستەمێکی ڤــاوڵی جــوان و ڕاســت و ڕەوانمــان بــۆ دەمێنێــتەوە، کە تەنیــا چــوار ڤــاوڵی تێــدایە (ێ، ۆ، یــێ ، ۆۆ). یــان بــە پیتــە لاتینیــەکــان(,ē ،e ،o، ō) نابێــت ئەوەشــمان لەبیــر بچێــت کە، بــارەکە هێــشتا لای تـــوێژەرەوان، هەمـــووی بەو لایەدا نەشـــکاوەتەوە، کە ئـــێمە لێــرەدا دەرمــان خــستوە. هێــشتا زۆر لە لێکــۆڵەرەوانی زمــانی هینـــدۆ- ئەرورو‌پـــی کـــۆن هەن، کە پێـــداگرن لەســـەر ئەوەی دەنگی (- ە ، ئا) لە زمانی هاوبەشیPIEدا هەبووە.

لێکۆڵینــەوەیــەکــی تایبــەتــیم لــەســەر دەنگــە بزوێنــەکــان لــە زمــانی پرۆتــۆ و،زمانــە هینــدۆ-ئەوروپیــە کلاســیکیەکــان ئامــادە کــردووە، بــەڵام لــەبــەر درێــژی بابــەتــەکــە، بــە ناچــاری بــەو شـــێوەیـــەی ســـەرەوە کـــورتم کـــردەوە، هـــەرچـــەن دەزانـــم تێگــەیشتنی بــۆ خوێنــەری ڕانــەهــاتوو لــەســەر بابــەتــەکــە، گرانتــر بووە .

گـــۆکردنی دەنـــگە بزرەکـــان لە ســـەر چـــۆنیەتی گـــۆکردنی دەنگــی لارینگالەکــان لە وشـــەدا، دیــارە مــەبــەســتم وشـــەی زمــانی هاوبــەشــی ســـەرەتاییمانــە، لێکــۆڵەرەوان لە تــاریکی دان و، نــازانن ئەو دەنگــانە چــۆن لەدەمــی باپیرانمانــەوە هــاتوونەتە دەرەوە. تــاکە زمـــانێکی کــۆن، کە زۆر جــار لارینگـــالی وەکـــو

کۆنسونانتێکی سەربەخۆ پاراست بێت، ئەوا زمانی هیتیە. دیارە لەو زمانەشدا، ناتواندرێت لە چۆنیەتی دەنگ و گۆکردنی ئەو لارینگالانە دڵنیا بین. واتا نووسینی مێخی ئەو سەردەمانە، ناتوانێت ببێتە دەنگی تۆمارکراوی بە ئاسان بیستراو. هەندێک پاشماوەی لارینگال، لە زمانی ئەرمەنی دەبیندرێن. ئەو زمانەی کە لارینگالی بە زەقی تێیدا مابێتەوە، هەرکوردییە (کە هێشتا کەس لای بەلایدا نەکردۆتەوە و، زانایانی بواری هیندۆ- ئەروروپی ناسی، لێی بێ ئاگان.) لە زمانی فارسیشدا بونی لارینگالەکان دیارن. وەک بینیمان، شێوەی سەرەکی گۆکردنی لارینگال، لە زمانی کوردی و فارسیدا دەنگی (ه، h) ە. بەڵام دەنگەکانی (ع) و، تا (ح) یش، لە کوردی دەبیندرێن، کە من لاموایە لە بنەڕەتدا هەر (ه،h) بووبن و، لە ژێر کاریگەری زمانە ناهیندۆروپییەکانی ناوچەکەدا گۆڕابن. با پتر بچینە ناو ئەو بابەتە، تا بتوانین بە بەرەنجامێکی ڕوونتر بگەین. لە زمانە کۆنەکانی هیندۆ- ئەوروپی، وەکو زووتریش گوتمان، تەنیا زمانە هیندۆ-ئەوروپیە ئەنادۆڵییەکانن، کە دەنگێکی دیاریان بۆمان بەجێ هێشتووە. لارینگالی ژمارە دوو و ژمارە سێ، لە زمانە ئەنادۆڵییەکان دەردەکەون و لەمەش پتر، وەکو وێنە دەنگیش، بە نووسینی مێخی لەسەر تابلۆکاندا دەرخراون. لە وێنە مێخییەکاندا، ئەو دەنگانە وا دەرخراون کە گەرووین. هەر ئەمەشە وای کردووە تا،

زانایـــان لەســـەر ئەوە ڕێــک بــن کە لارینگالەکـــان دەنگـــی گەروویــین، لەبــابەتی (خ، ه) و دەنگــی دی نزیــک لەمــانە. بــۆ ئەوەی بتــوانین پتــر لەســـەر ئەمە بــدوێین، دەبــێ هێــشتا پتــر لەســـەر زمانــانی دی بــزانین. ئەوەی کە لە هەمــووان گرنگتــرە بیــزانین ئەمەیە، کە (h2) و (h3)، دەنگــی ڤــاوڵی هەڵکەوتــوو لە نزیـک خۆیــان، لە (ێ، e) وە، بــۆ دەنگــی ڤــاوڵی دی دەگــۆڕن. ئەمەش بەم شــێوەیە دەبێــت (h2):دەنگـــی (ێ) بـــۆ (ئـــا، a) دەگۆڕێـــت (h3).ش دەنگـــی (ێ) بـــۆ (ۆ،o) دەگۆڕێـــت. بـــۆ ڕوونکـــــردنەوەی ئەمە، دەبـــــێ ئـــــێمە وای دابنێـــــین کە لارینگالەکــان بە دەنــگ گــۆ کــراون. واتــا فۆنەتیــک بــوون، تــا بتــوانن کــار لەســـەر ڤــاوڵی تەنیــشت خۆیــان بــکەن و بیــان گــۆڕن. ئەمە ئەو خــاڵەیە کە دەتــوانین لێــیەوە دەســت پــێ بکەیــن. چــونکە ئــێمە لە زمانانێــک دەدوێــین کە پتــر زمــانی زاری بــوون، تــا نووســراو. وەک دەبینــی و تێبینــی دەکــەیت، تــا ئێستا لە سـەر لارینگـالی یەکەم(h1)، نـزیکەی کـڕ و کـپ و بێـــدەنگین. تێبینـــی هەرە گرنـــگ لەســـەر (h1)ئەوەیە، کە ئەو لارینگـــالە، بە پـــێچەوانەی دووانەکەی دی، دەنگـــی ڤـــاوڵی نزیـک لە خـۆی ناگۆڕێـت. بەڵکـو تەنیـا پـێش ئەوەی خـۆی لە وشــەکە بکەوێــت و ون بێــت، دەنگــی ڤاولەکەی نزیـک خـۆی، درێـژ دەکــاتەوە. بــا پتــر ڕوونبێــژ بــین و بڵێــین، ئەم لارینگــالە لە دووانەکەی دی کەمتـــــر و لاوازتریــــشە. وەک بـــــاوە، وا

دادەنــدرێت کە ئەو لارینگــالە، بە شــێوەی کلوســیلێکی گلــۆتی گــۆ کرابێــت. نــزیکەی وەک ئەو دەنــگە بە ئاســتەم بیــستراوە، لە ڤــاول چــووەی، تەنیــا ئەو کاتــانە هەســتی پــێ دەکەیــن کە وشــەی، یــان دەنگێکــی وەک (ئــو - ئــو) بــە خێرایــی و بەســەر یەکەوە دەردەخەیــن. لێــرەدا مەبەســتمان لەو دەنــگە بچــووک و کورتخــایەنەیە، کە دەکەوێــتە نێــوان هەردوو (و)ە کــانەوە. یــاخود کاتێــک کە دەڵێــین (بــێ – ئــێش)، مەبەســتمان ئەو دەنــگەیە کە دەکەوێــتە نێــوان هەردوو (ێ)ی کۆتــایی (بــێ) و ســەرەتای (ئــێش). تەنــانەت جــۆر(h،ە)ێکــی کــورتیش، بــۆ نمــونەی دەنــگەکە گونجــاوە. هەنــدێک لە لێکــۆڵەرەوان، لایــان وایە ئەو دەنگــانەی ســـەرەوە لە (h) دا هەبــوون . هەرچـــی پەیوەنـــدی بە لارینگـــالی ژمـــارە دووەوە هەیە، ئەوا ڤـــاوڵی نزیکـــی خـــۆی بـــۆ(ئـــا، a) دەگۆڕێـــت h_2. بە شـــێوەیەکی فـــۆنەتیکی، بە دەنگێکـــی دواوەی لە شـــێوەی (خ) دادەنـــدرێت، چــونکە ڤــاوڵی (ئــا، a) لــێ دروســت دەبێــت. ئەم ڤــاولەش هــی دواوەی دەمە. بەم جــۆرە دەبــێ h_2 دەنگێــک بێــت، کە بە نــوکی دواوەی مەڵاشو گۆ کرابێت .

ئەم دەنــگەش لە نووســینی فۆنەتیکــدا، شــێوەی (X)ی بــۆ دادەنــدرێت. بیرۆکەیەکــی دی ئاســایی بــۆ ئەم دەنــگە، ئەوەیە کە دەنگێکـــی قـــوڕگییە (faryngal) و لە گەروو دەردەچێـــت. یـــان لەم جـــۆرە دەنـــگە دەچێـــت، کە لە زمـــانە ســـامییەکاندا

بـــاوه. وەک دەنگـــی (ع) ی عـــارەبی. بە شـــێوەیەکی دی ئەم دەنـــگە لە مڕانـــدن و باعەبـــاع و قـــرخە قرخـــی گەروو پـاکردنەوەش دەکـات. لە زمـانی کـوردی دا، جـگە لە وشـەی ڕەســـەنـــی کـــوردی، زۆریـــک لە وشـــەی لە عـــارەبی وەرگیـــراویش، ئەو دەنـــگەی خـــراوەتە ســـەر، کە لە خـــودی وشـــە بنەڕەتیـــیەکەدا، گرەیەکـــی وه ک (ء)ی هەبـــووە. وەک ئەلعـــان. قورعـــان. یـــان لەســـەرەتای وشـــەی وەرگیـــراو دانـدراوە، وەک وشـەی لـە گرێکـی وەرگیـراوی ئەنتیـک، کە بـۆتە عەنتـیکە. یـاخود وشـەی کـۆنی هەرد، کـە بـۆتە عـارد. هەروەک ئـالمۆدەی فەرەنـسی بـۆتە (عەلمـۆدە). لارینگـالی سـێیەم(h3)، ڤـاوڵی نزیـک خـۆی بـۆ (ۆ، o) دەگۆڕێـت، کە ڤـاولێکە بە خڕکـرنەوەی هەردوو لێـو گـۆ دەگرێـت. ئـێمە ئەوە دەزانـــین کە ئەو دەنـــگە، لە زمـــانە هینـــدۆ-ئەوروپییـــە ئەنادۆلییەکـان، هەنـدێک جـار بە (ه،h) پـارێزراوە، کە ئەمەش هەر جـــۆرە دەنگێکـــی گەرووییـــیە. بە گومـــانی زۆر(h3) دەنگێکـی کـپ نەبـووە، بەڵکـو دەنگـدار و بە لەرە بـووە. ئەمە لە چەنـدان نمـونەدا دەردەکەوێـت. لەوانە، لە ڕەگـی PIE بـۆ وشـــەی خـــواردنەوە((peh3(i پێـهـ - ی٣)، کە هەمـــان وشـــە، لە زمـــانی ســانــسکریتیدا و، لە بـــاری ڕانەبـــردوو، بـــۆتە (-pi bati, پـی – بـاتی) بە واتـای دەخـواتەوە. بە بـوونی(pā، پـا) دەردەکەوێـــت کە وشـــەی پیبـــاتی، جـــۆرێکە لە کـــرداری

ڕانەبـــــردوو، ئەوەش لەو جـــــۆرە كـــــردارانەن كە پێیـــــان دەگوترێـــت (خۆدووپـــات كەرەوە). لەم جـــۆرە كـــردارانەی خۆدووپـــاتكەرەوە، لەبـــاری ڕانەبـــردوودا، وەك بـــاوە یەكەم كۆنـسونانتی ڕەگـی وشـەكە دووپـات دەبێـتەوە. ئەمەش تەنیـا بـۆ دروسـتكردنی بـاری ڕانەبـردوو بەكاردێـت. لە كوردیـدا كـــرداری لەم جۆرەمـــان زۆرن. وەك: (بیبەســـتە، بیبیـــنە، دەیـدەمێ، دەدەڵێنـێ و هیـدی). یـان لە زمـانی لاتینـی(bibo، بیبـۆ). بەم جـۆرە گەر وشـەی خـواردنەوە، بە زمـانی PIE دیسان دابڕێـژینەوە، ئەوا دەبێتە(pi- ph_3 - eti، پی - پە ٣ -یتـی). لێـرەدا پەیوەنـدی نێـوانph_3، پێویـستی بە دەنگـی لەراوە و دەنگـــداری(b، ب) هەبـــووە، ئەمەش ڕێـــك ئەمە دەگەیەنێـت كە h_3 خۆیـشی دەنگـدار بـووە، چـونكە توانیـویەتی كـاریگەری بخـاتە سـەر كۆنـسونانتێكی نزیكـی خـۆی كە (پ، P) بـــووە. هەر لەبەر ئەوەیە گومانمـــان وایە كە h_3 دەنـــگەكەی جۆرێـك بـووە لە (عـو)، كە بە لێـوی خڕكـراو گۆدەكرێـت. یـــاخود (غـــو)، وەك لە وشـــەی (غـــونچە) دەبیـــسترێت. هەردوو دەنـگەكە، واتـا (عو،غـو) دەنگـی قـوڕگین و، دەشـێن بـبن بە ڤـاول، هـەروەك دەنگداریـشن. هەردووكیـشیان، بە خڕكـردنەوەی لێـو گـۆ دەكـرێن. جێگـۆركێ كـردن بە دەنگـی لارینگالەكـــان، كـــارێكی گونجـــاو و ئاســـایی بـــووە. وەك جێگـــۆڕكێ كردنـــی دەنگەكـــان لە نێـــوان (خ، ه، ش) كە تـــا

ئێــستاش هەر بــاوە. وەک لە نمــونەی کــوردی بوهتـــان و بوختــان. یــان بەە و بـاش و بەهــتەر و باشــتر. ئەم جێگــۆڕکێ کردنـــانەی دەنگەکـــان لە زاراوەی هەورامـــی کوردیـــدا، زۆر دیــار و بەرفراوانتــرە. هــەروەک لــە زمانــەکـانی مازنــدەرانــی، گیلــەکــی، تــاتی، ئۆســیتی و هیــدیش دیــارن، * * *بــایەخ و گرنگــی ئەم دۆزیــنەوەیە دۆزیــنەوەی لارینگالەکــان، بە یەکێـک لە گەورەتــرین داهێنانەکــان دادەنــدرێت لە بــواری لێکــۆڵینەوە لە زمانەکـــانی هینـــدۆ- ئەوروپـــی بە گـــشتی و، زمـــانی هاوبــەشــی PIE بە تــایبەتی. لە هەمــوو تەمەنــی داهــاتنی ئەم بـوارە زانــستییەدا، دۆزیــنەوە و داهێنــانی وا کــاریگەر نمــونەی نەبــووە. لارینگالەکــان، گــۆڕانێکی بنەڕەتیــان بەســەر زمـــانی کەونـــارای هینـــدۆ- ئەوروپـــی داهێنـــا. بیـــردۆزەکە، زۆر لەو کێـــشە چارەســـەر نەکراوانەشـــی یەکلایـــی کـــردەوە، کە زۆر لـــەمێــژ بــوو تــوێژەرەوان بە دەســـتیانەوە دامـــا بــوون. بیـــردۆزەی لارینگـــال دەری خـــست، کە چـــۆن زانـــستی بەراوردکردنــی پێــوانەیی زمــان، دەتوانێــت هەنگــاوی گەورە لەو بــوارەدا باوێژێــت، بــێ بــوونی ئەزمــونێکی پێــشووتری بەڵگەداریــش، لــە بــواری دارشــتنەوەی زمانێــک، کــە هــەزاران ســاڵە ئــاخێوەری نــەمــاوە و، هــیچ نووسراوێکیــشی لــەپــاش بــەجــێ نــەمــاوە. لە ڕاســتیدا دیــسان دارشــتنەوەی زمــانی نەمــاویPIE، زۆر پــێش دۆزیــنەوەی دەنگــە لارینگالەکــان و، بەبـــێ ئەو یـــارمەتیە گەورەیەش، تـــوانی بـــووی هەنگـــاوی

گەوره باوێژێــت و، پێــشکەوتنی دیــاریش بەدەســت بێنێــت. بیـــــردۆزەکەی ساوســــور، لە زۆر لایەنەوە، لە خـــشتەکەی مەنــدەلیف دەچــوو، لە بــواری تــوخمه کیمیاوییەکــان. چــۆن ئەو وەک پێــشبینی، شــوێنی ئەو توخمانەشــی دیــاری کــرد بــــوو که هێــــشتا نەدۆزرا بــــوونەوە، پێــــشبینییەکانی ئەو بیــردۆزەش، ئــاوا کــاریگەر بــوون لـــه دۆزینـــەوەی شـــته نادیــارەکانــدا. لێکــۆڵەرەوان زۆر چاوەڕوانیــان کــرد، تــا زمــانی کـــەونـــارای هیتـــی دۆزرایەوە و دەرکەوت، که ئەو دەنـــگه بزربــووه چــاوەڕوان کــراوانەی ساوســور پێــشبینی کردبــوون، لــەو زمانــه و، لــه بــاکوری کوردســتاندا، لــەســەر چــەنــد تابلۆیــەکــی قــوڕین حەشــاردرا بــوون. دیــاره دەنــگه کــپ و کۆنـــسونانته ونبووەکــــان. له زمـــانی دی هـــــاوچەرخیش هەبــوون، بەڵام دەســتی لێکــۆڵەرەوانی پــێ نەگەیــشت بــوو. هەروەکو ئێستاش لێی بێبەشن.

توێژینەوەیەک لەسەر دەنگناسی زمانی کوردی

نووسەر: پەروین میرزایی
پێداچوونەوە: عادڵ عەزەمی

پوختە

ئەم ووتارە هەوڵێکە بۆ وەسفکردنی دەنگەکانی زمانی کوردی بە تایبەت زاراوەی سۆرانی. لێرەدا زانستی دەنگناسی بە شێوەیەکی گشتی ڕوون دەکرێتەوە و تایبەتمەندییەکانی دەنگەکانی ئاخاوتن وەسف دەکرێن. ئەندامەکانی ئاخاوتن کە مرۆڤ بە گوێرەی ئەوان دەنگەکان دروست دەکات بە وێنە دەخرێنە بەرچاو و پاشان لە ڕێی ئەندامەکانی ئاخاوتن دەنگەکان وەسف و پۆلێن دەکرێن. هەروەها جیاوازی نێوان دەنگەکان لە ڕووی فۆنۆلۆجییەوە ڕوون دەکرێنەوە.

وشە نهێنییەکان: دەنگناسی، دەنگناسی کوردی، دەنگناسی زمانی کوردی، دەنگناسی زاراوەی سۆرانی

پێشەکی

دەنگناسی بریتییە لە توێژینەوەی گشتی تایبەتمەندییەکانی دەنگەکانی ئاخاوتن (جۆرج یۆڵ،٢٠٠٦). بۆ وەسفکردنی دەنگەکانی ئاخاوتن پێویستە بزانین یەک دەنگ بە تەنیایی چییە و

هەر دەنگێک چۆن لەگەڵ هەموو ئەو دەنگەکانی دیکە جیاوازە. مرۆڤ کاتی قسەکردن دەنگەکان پێکەوە دەردەبڕێت، واتە شکانێک لە نێوانی دەنگەکاندا نییە و ڕوون نییە دەنگێک لە کوێدا کۆتایی دێت و لە کوێدا دەست پێ دەکاتەوە. سەرەڕای ئەمە، کاتێک ئێمە شارەزا بە زمانێک بین، دەنگە جیاوازەکان لە ڕێی گوێی مێشکەوە دەبیستین (فرامکین و هاوکارەکان، ٢٠٠٧). کەسێک کە شارەزا بە زمانی کوردی بێت، دەزانێت کە لە وشەی "ڕۆژ"دا سێ پیت هەیە، هەرچەند کە لە بواری دەمارییەوە ئەم وشە تەنیا دەنگێکی بەردەوامە. ئێمە دەتوانین ئەم دەنگە بەش بەش بکەینەوە بە سێ پیتی "ڕ" "ۆ" "ژ"، چون شارەزاین بەزمانی کوردی.

هەروەها دەتوانین ئەو بەشانە لە شوێنێکی دیکەدا بناسینەوە، وەکو "ڕ" لە **ڕووبار**، "ۆ" لە **پۆل** ، "ژ" لە **ژیان**. بەڵام دابەشکردنی ئەو دەنگە کە پێی دەڵێین **"سافکردنی قورگ"** مەحاڵە. ئەمە بەو هۆیەوە نییە کە پاککردنی قورگ دەنگێکی بەردەوامە، بەڵکو بەو هۆیەوەیە کە ئەم چەشنە دەنگانە، گوتار نین و توانای ئەوەیان نییە دابەش بن بە دەنگەکانی گوتار.

بێژەرانی زمانی کوردی دەتوانن **"ڕۆژ ئاوا"** دابەش بکەن بە دوو وشەی **"ڕۆژ"** و **"ئاوا"** چون ئەوان شارەزان بەم زمانە. ئێمە لە بەینی وشەکاندا ناوەستین مەگەر بۆ هەناسەکێشان هەرچەند کە ئێمە پێمان وایە کە دەوەستین. بەڵام لە زمانی مناڵاندا ئەم شتە ڕوودەدات چون ئەوان نازانن کە وشەکان لە کوێدا دەشکێن،

واتە مەودای نێوان وشەکان ناناسن. بۆ وێنە منداڵێکی دووساڵەی ئینگلیزی زمان کاتێک لە پلە دەچێتە خوارەوە دایکی پێی دەڵێت"hold on" ئەو وەڵام دەداتەوە "I’m holding don". نەبوونی مەودا لە نێوان وشە گوتراوەکان و وشە تاکەکان دەبیتە هۆی ئەوە کە ئێمە هەست بکەین بێژەرانی زمانیکی بیانی وشەکانیان پێکەوە دەردەبڕن، بێ ئاگا لە ئەوە کە ئێمەش لە زمانی خۆماندا هەر ئەو کارە دەکەین. هەرکەس زمانیک بزانێت، دەزانیت چۆن ڕستەکانی بکات بە وشە و وشەکانی دابەش بکات بە دەنگ (فرامکین وهاوکارەکان، ٢٠٠٧).

ئەلفبای فۆنەتیکی

خەت یان ڕێنووسی فونەتیکی دەنگەکانی زمان بە شێوەیەکی هەتەر نانوێنێت. ئەگەر زانستییانە بیگرین _فۆنەتیک زانستێکە_ ئەبێ ڕێگایەک داهێنین کە بۆ هەر دەنگێک پیتێک بە هەمان شێوە هەبێت و هەر پیتێک هێمای هەمان دەنگ بێت. لە ساڵی ١٩٨٨،

CONSONANTS (PULMONIC)

	Bilabial	Labiodental	Dental	Alveolar	Postalveolar	Retroflex	Palatal	Velar	Uvular	Pharyngeal	Glottal
Plosive	p b			t d		ʈ ɖ	c ɟ	k g	q ɢ		ʔ
Nasal	m	ɱ		n		ɳ	ɲ	ŋ	ɴ		
Trill	ʙ			r					ʀ		
Tap or Flap				ɾ		ɽ					
Fricative	ɸ β	f v	θ ð	s z	ʃ ʒ	ʂ ʐ	ç ʝ	x ɣ	χ ʁ	ħ ʕ	h ɦ
Lateral fricative				ɬ ɮ							
Approximant		ʋ		ɹ		ɻ	j	ɰ			
Lateral approximant				l		ɭ	ʎ	ʟ			

Where symbols appear in pairs, the one to the right represents a voiced consonant. Shaded areas denote articulations judged impossible.

ئەندامانی ئەنجوومەنی نێونەتەوەیی فۆنەتیک، ئەلفبایەکی داهێنا بۆ نواندنی دەنگەکانی هەموو زمانەکان. ئەوان هەم لە پیتە ئاساییەکان کەڵکیان وەرگرت هەم هێماکانیان داهێنا. هەر نیشانەیەکی ئەم ئەلفبا لە هەموو زمانەکانی جیهاندا دەقاودەق یەک نرخی هەبوو. داهێنەران ئەم ئەلفبایەیان ناو نا "**ئەلفبای نێونەتەوەیی فۆنەتیکی**" (IPA). خشتەی (١) لیستەیەکە لە هێماکانی IPA کە لە ئینگلیزی دا بۆ نواندنی دەنگەکان کەڵکی لێ وەردەگیرێت.

خشتەی ١: ئەلفبای فۆنەتیکی زمانی ئینگلیزی

دەنگناسی هەوڵ دەدات هەموو ئەو دەنگانە وا لە هەموو زمانەکانی جیهاندا هەیە و بەکار دێن وەسف بکات. دەنگناسی دابەش دەبێت لەسەر سێ پارچە کە هەرکامیان ئەرکی تایبەت بە خۆیان هەیە:

١. دەنگناسی دەماری (فیزیایی): سەرنج دەخاتە سەر تایبەتمەندییە دەمارییەکانی دەنگ.

٢. دەنگناسی بیستن: پەیوەندی هەیە لە گەڵ وەرگرتنی دەنگەکان.

٣. دەنگناسی بەرهەمی: چۆنێتی پێکهاتنی دەنگەکان شی دەکاتەوە.

ئەندامەکانی ئاخاوتن

مرۆڤ لە بواری فیزیۆلۆژیدا ئەندامی تایبەت بە گوتاری نییە کە پێیان بڵێین "**ئەندامەکانی ئاخاوتن**". واتە مرۆڤ لە دارا بوونی

ئەو ئەندامانە کە ڕۆلی فیزیۆلۆژی سەرەکییان تەنیا بەرهەم هێنانی دەنگ پێت، بێ بەشە. ئەو ئەندامانە کە لە دەنگناسی بەرهەمیدا وەک باوە پێیان دەڵێین ئەندامەکانی گوتار، هەموویان ئەرکی فیزیۆلۆژی دیکەیان هەیە کە هەموو ئەو ئەرکانە بۆ مانەوەی وەچەی مرۆڤ پێویستن. بەرهەم هینانی دەنگ لە ڕاستیدا فرمانی نارەسەکی و کەناری ئەم ئەندامانەیە .

بۆ دروستبوونی هەر دەنگێک جووڵەی هەوا پێویستە. زۆربەی دەنگەکانی ئاخاوتن بە گوێرەی پاڵ پیوەنانی هەوای سی (lung) لە ڕێگای پەتکەکانی دەنگەوە کە لە سەرەوەی گەروو دایە، بۆ ناوی زار یان کەپۆ و لە کۆتاییدا بۆ دەرەوەی جەستە پێکدێن. بە بۆشایی نێوان پەتکەکانی دەنگ دەڵێن "ژێ" کە لە قورگ دایە. larynx بەشی لوولەیی گەرووە لە سەرەوەی larynx، قورگ هەیە (pharynx). ئەوەش کە خەڵک پێی دەڵێن "زار" لە زمانەوانیدا پێی دەوترێت "**بۆشایی زار**" بۆ ئەوە لە بۆشایی کەپۆ جیا بکرێتەوە. بە هەموو ئەمانە دەڵێن "**دەزگای دەنگی**".

خشتەی ٢: دەزگای دەنگی

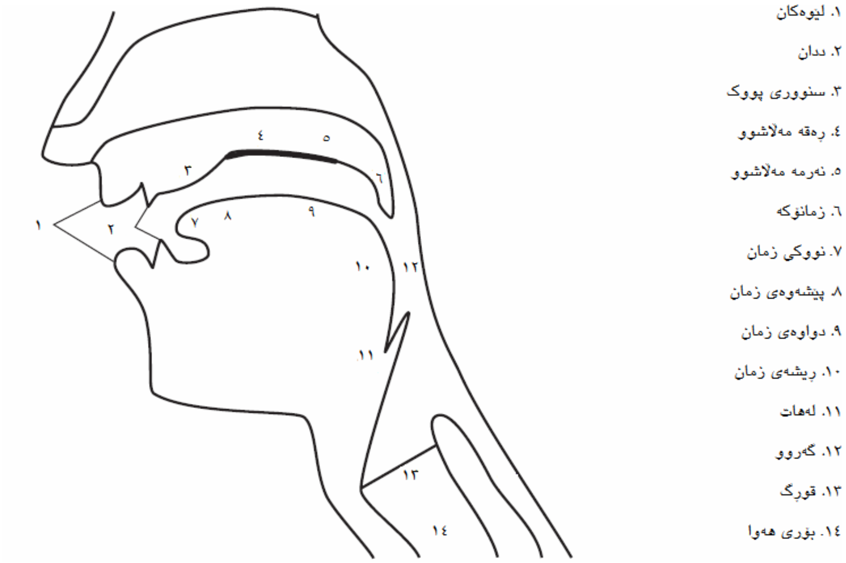

بزوێنەکان و نەبزوێنەکان

دەنگەکانی زمان بریتین لە بزوێنەکان (vowels) و نابزوێنەکان (consonants). نابزوێنەکان کاتێک دروست دەبن کە بەربەستێک لە دەزگای دەنگی‌دا هەبێت کە تەگەرە بخاتە بەر ڕێڕەوی لێشاوی هەوایەک وا لە سییەوە دێت. لە زانستی دەنگناسی دا، وشەی نابزوێن و بزوێن ئەگەڕێتەوە بۆ جۆری دەنگەکان نەک پیتەکان.

شوێنی دروستبوون

له دەنگناسی بەرهەمییدا ئێمه دەکۆشین چۆنێتی دروستبوونی دەنگەکانی ئاخاوتن له ڕێی کەرەستەی زارەکی شی بکەیتەوە. سەرەتا هەوا له سییەوه له ڕێی بۆڕی هەوا بەرەو قوڕگ دەنێرین. له ناوی قوڕگ پەتکەکانی دەنگ هەیه که دوو شێوازی بنچینەیی به خۆیانەوه دەگرن:

١. شێوازی دەنگداری: کاتێک که پەتکەکانی دەنگ لێک نزیک دەبنەوه (وەکو وێنەی ژێر) بەڵام به تەواوەتی پێکەوه نالکێن، هەوایەک له نێوانیاندا تێدەپەڕێت و ئەبێت به هۆی لەرینەوەیان و شێوازێک پێک دێنێت که به ئەو دەنگانه وا بەم شێوه دروست دەبن، دەڵێن "**دەنگدار**" یان "**ژێدار**".

خشتەی ٣

٢. شێوازی بێدەنگی: کاتێک پەتکەکانی دەنگ لێک دوور دەبنەوه، هەوا ڕاستەوخۆ لەنێوانیاندا تێدەپڕێت. هەردەنگێک بەم شێوه پێک بێت پێی دەوترێت "**بێدەنگ**" یان "**بێ ژێ**".

خشتەی ٤

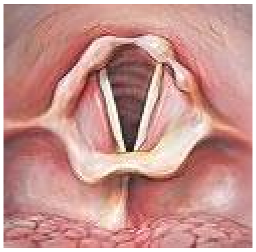

سەرەڕای ئەم دوو شێوازه سەرەکییه، شێوازێکی ناڕەسەکیشمان هەیه دەبێته هۆی پێکهێنانی چرپه. چرپه ئەو دەنگەیه که کاتێک به هێواشی له گوێچکەی کەسێکدا قسه دەکەین. لەکاتی چرپەدا پەتکەکانی دەنگ

شێوازێکیان هەیە کە بەشی پێشوو لێک نزیک دەبنەوە و بەشی دواوەیان لێک دوور. لەم شێوازەدا هیچ لەرینێک دروست نابێت.

ژێداری و بێ ژێیی دەنگەکان بە ئەزموونێکی سادە ڕوون دەکرێتەوە. ئەگەر بە هێواشی نووکی پەنجە بخەینە سەر کەڵەبابەی گەروو، پاشان دەنگی "ز" و "ڤ" دەربێنین، هەست بە لەرینەوە دەکەین. هەر لەم حاڵەتەدا دەنگی "س" و "ف" دەردەهێنین و هەست بە هیچ لەرینێک ناکەین.

شوێنی دروستبوونی نەبزوێنەکان

جووت لێوی

بۆ دروستبوونی [پ] [ب] [م] و [و] لێوەکان پێکەوە دەنووسێن و ڕێگای تێپەڕینی هەوا دەگرن.

لێوددانی

کاتی دروستبوونی [ف] [ڤ] لە لێو و ددان کەڵک وەردەگرین. ئەم دەنگانە بە نووسانی لێوی خوارەوە بە ددانی سەرەوە دروست دەبن.

پووکی

[ت] [د] [س] [ز] [ن] [ل] [ر] [ڕ]: هەموو ئەم حەوت دەنگە بە جۆرە جیاوازەکانی لێکدانی زمان لە بەربەستی پووک دروست دەبن.

بۆ [ت] [د] [ن] نوکی زمان دەدات لە بەشی پێشەوەی پووک.

بۆ [س] [ز] لاکانی پێشەوەی زمان بەرز دەبنەوە، بەڵام نوکی زمان دێتە خوارەوە بە جۆرێک کە هەوا لە کەناریەوە تێ دەپەڕێت .
بۆ [ل] نوکی زمان بەرز دەبێتەوە.

مەڵاشوویی

[ش] [ژ] [چ] [ج] [ڵ] [ی]: کاتی پێکهاتنی ئەم دەنگانە، بەشی پێشەوەی زمان بەرز دەبێتەوە و دەدا لە ڕەقەمەڵاشوو.

نەرمەمەڵاشوویی

[ک] [گ] [خ] [غ] [ن]: ئەم دەنگانە بە بەرزبوونەوەی بەشی دواوەی زمان و لکانی ئەو بەشە بە نەرمەمەڵاشوو دروست دەبن.

زمانۆکەیی

[ق]: پشتی زمان بەرز دەبێتەوە دەدات لە زمانۆکە.

گەروویی

[ح] [ع]: بۆ دروستبوونی [ع] بەربەستێک لە گەروودا دروست دەبێت و بۆ دروستبوونی [ح] بەربەستێک تەگەرە دەخاتە بەر لێشاوی هەوا و کاتی تێپەڕینی هەوا خشانێک پێک دێت.

ژێیی

[هـ] [ئ]: لە دروستبوونی ئەم دوو دەنگە زمان و بەشەکانی تری زار کاریگەر نین. لە کاتی دروستبوونیان هەوا لە نێو ژێی

کراوەدا تێدەپەڕێت. ئەگەر هەوا بە تەواوی لە ژێکاندا بوەستێت، دەنگێک کە لەم کاتەدا ئازاد دەبێت [ئ] یێە.

دەنگی زاری و دەنگی کەپۆیی

تایبەتمەندیی ژێدار و بێ ژێیی، [پ] و [ب] یی جووتلێوی لێک جیا دەکاتەوە. [م] وەکو [ب] جووتلێوییە وژێدار. چ شتێک [م] لە [ب] جیا دەکاتەوە؟

کاتێک زمانۆکە بەرزە، تەگەرە دەخاتە بەر تیپەڕینی هەوا لە لووتەوە، ئەو دەنگانە وا لە کاتی بەرزبوونەوەی زمانۆکە دروست دەبن پێیان دەڵێن: دەنگی زاری. چونکە هەوا تەنیا لەڕێی زارەوە دەردەچێت. زۆربەی دەنگەکانی هەموو زمانەکان زارییین. کاتێک زمانۆکە نیە لە شێوازی بەرزێنراودا واتە دەکشێ بەرەو خوارەوە، هەوا هەم لە زارەوە دەردەچێت هەم لە لووتەوە. ئەو دەنگانە کە بەم شێوە دروست دەبن پێیان دەڵێن دەنگی کەپۆیی یان دەنگی لووتی. کەوابوو ئێمە دەتوانین بەگوێرەی ئەم تایبەتمەندییە جیاوازی بخەینە نێوان دەنگی [م] و [ب]. [م] دەنگێکی کەپۆییە و [ب] دەنگێکی زاری. خشتەی (٦) ئەم جیاوازییە نیشان دەدات.

[پ] [ب] و [م] ، لە گەڵ وەستانی لێشاوی هەوا لە لێوەکاندا دروست دەبن. [ب] و[م] بە هۆی ژێدارییانەوە لە [پ] کە بێ ژێیە جیا دەبنەوە. [م] بە بۆنەی کەپۆیی بوونییەوە لە [ب] جیا دەکرێتەوە. بە بۆنەی ئەم تایبەتمەندییە فۆنەتیکییانە _کەپۆیی و ژێداری_ هەموو دەنگەکانی ئاخاوتن بە چوار شێواز، پۆلێن

دەکرێن: ژێدار، بێ ژێ، کەپۆیی، زاری. هەمان جیاوازی لە دوو جووتی [د] [ن] و [گ] [ŋ] ڕوو دەدات. لە دروستبوونی [د] و [گ] زمانۆکە بەرزێنراوە و بەری ڕێڕەوی هەوا لە کەپۆوە دەگرێت، بەڵام بۆ دروستبوونی [ن] و [ŋ] (وەک لە وشەی مانگ) زمانۆکە نزمێنراوە واتە هەوا هەم لە کەپۆوە تێدەپەڕێت هەم لە زارەوە.

خشتەی ٥: شوێنی لێوەکان و زمانۆکە لە کاتی دروستبوونی [ب] [پ] [م]

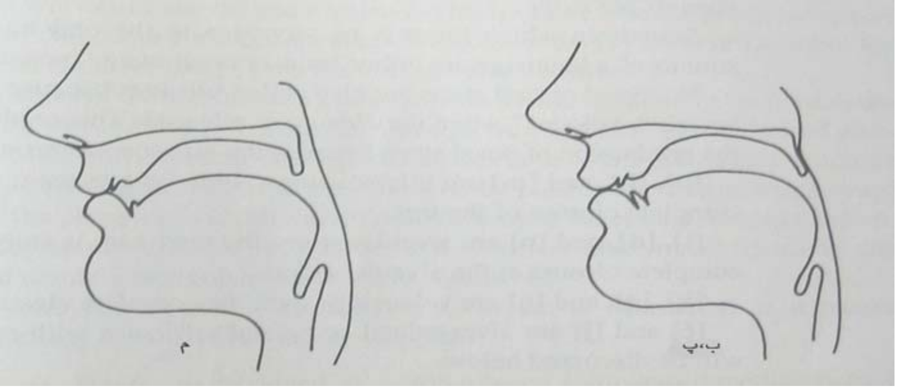

خشتەی ٦: چوار پۆلی دەنگەکان

کەپۆیی	زاری	
م ن ŋ	ب د گ	ژێدار
*	پ ت ک	بێ ژێ

شێوازی دروستبوون

تەقیو : [پ] [ب] [ت] [د] [ک] [گ] [ق] [ع] [ئ]

تەقیوەکان ئەو دەنگانەن کە لە کاتی دروستبوونیاندا بۆ ماوەیەکی کورت بە تەواوی تەگەرە دەکەوێتە بەر لێشاوی هەوا لە بۆشایی زار.

[پ] و [ب] جووت لێوین. لە کاتی گوتنی [پ] و [ب] دا بەربەستێکی تەواو لە لێوەکاندا دروست دەبێت و تەگەرە دەخاتە بەر لێشاوی هەوا لە زارەوە. [پ] بێ ژێ و [ب] ژێدارە.

[ت] و [د] تەقیوی پووکە ددانین، واتە تەقینەوە لەڕێی زمانەوە ڕوو دەدات، بەم شێوە کە بەربەستێکی تەواو لە سنووری پووکدا دروست دەکات. [ت] بێ ژێ و [د] ژێدارە.

[ک] و [گ] تەقیوی نەرمەمەڵاشوویین لەگەڵ بەربەستێکی تەواو لە نەرمەمەڵاشوودا. [ک] بێ ژێ و [گ] ژێدارە.

[ق]: وەستان لە زمانۆکەدا ڕوو دەدات. کۆتاییترین بەشی زمان، کە بەرانبەر بە زمانۆکەیە بەرەو سەرەوە دەکشێ و دەلکێ بە بەشی دواوەی نەرمەمەڵاشوو. بەم شێوە تەگەرە دەخاتە بەر لێشاوی هەواوە. [ق] ژێدارە.

کەپۆیی (لووتی)

[ن] [م] [ŋ]

زۆربەی دەنگەکان لەزارەوە دروست دەبن واتە نەرمە مەڵا شوو بەرزێنراوە و ڕێ نادات هەوا بچێتە ناو بۆشایی کەپۆ. بەڵام

کاتێک نەرمەمەڵاشوو دێتە خوارەوە هەوا لە لووتەوە تێ دەپەڕێت و دەنگی [م] [ن] [ŋ] دروست دەبێت کە پێیان دەگوترێت کەپۆیی . ئەم سێ دەنگە ژێدارن.

ڕەوانەکان

[ل] [ڵ] [ر] [ڕ]

ڕەوانەکان بریتین لە:

لازمانی: [ل] [ڵ]

هەژۆک: [ر] [ڕ]

لە کاتی دروستبوونی ڕەوانەکان بەربەستێکی هەوا لە زاردا ڕوو دەدات، بەڵام ئەوەندە نییە کە بێت بە هۆی گرژبوون یان لێکخشان. چۆنێتی پێکهاتنی ئەم دەنگانە ئێجگار جیاوازن لەوەی کە پێشتر لە بەشی پووکی دا باسکرا. بەڵام لە یەک کۆمەڵدا پۆلێن دەکرێن چونکە لە بواری دەمارییەوە وەک یەکن. بەشی یەکەمی ئەم دەنگانە پووکین و بەشی دووهەم مەڵاشوویی و هەرچواریشیان ژێدارن. بە بەشی یەکەم دەڵێن "**لاواز**" و بە بەشی دووهەم دەڵێن "**قەڵەو**".

شێوە بزوێن (گلار)

[ی] [و]، ئەم دوو دەنگە ناسراون بە گلار، هەردووکیان ژێدارن و لە سەرەتای yes , you , wet , we وە دێن. ئەم دوو دەنگە لەگەڵ جووڵانەوە (خلیسکان) ی زمان بۆ یان لە شوێنی یەک بزوێن دروست دەبن، بۆیە هەندێ جار پێیان دەگوترێت شێوە بزوێن (جۆرج یۆڵ ، ٢٠٠٦).

دەنگی لەراوە و دەنگی لێدانی

جۆرەکانی دەنگی [ڕ] لە زمانەکاندا پێکەوە جیاوازییان هەیە. [ر] ێی لەراوە کە لە کوردیدا [ڕ] دەنووسرێت، بە زنجیرەیەک لێدانی نوکی زمان لە مەڵاشوو دروست دەبێت، [ر] ێیەکی دیکە کە لە کوردیدا بە [ر] دەنووسریت پێی دەگوترێت لێدانی. ئەم دەنگە بە تەنیا یەک لێدانی نوکی زمان لە پووک دروست دەبێت. وەکو [د] ێیەکی خێرا دەگوترێت. [ر] ێی لێدانی هیچکات لە سەرەتای وشەوە نایەت. جۆری لەراوە هەم دەتوانێت لە سەرەتاوە بێت، هەم لە ناوەڕاستدا هەم لە کۆتایی. کە واتە تەواوی [ڕ] ێکانی سەرەتاله کوردیدا لە جۆری لەراوەیە. کە وابوو [ر] و [ڕ] دوو فۆنیمی جیاوازن و هەر کامیان نرخی تایبەت بە خۆیان هەیە. بۆیە لە هەر شوێنێکا دەرکەون دەبێ وەکو شێوەی ئاسایی و فۆنیمی خۆیان بنووسرێن . هەندێ کەس دەڵێن لە بەر ئەوەی هەموو [ڕ] ێیەک لە سەرەتای ووشەوە [ڕ] ێی لەراوەیە، ئیتر پێویست بە نووسینی نیشانەی قەڵەوی ناکات بۆی ڕابنێرێت. ئەم ڕایە لە لایەن زماناسانەوە ڕەت کراوەتەوە. هەروا کە دوکتۆر وریا عومەر ئەمین لەم بارەوە دەڵێت: ئەم ڕایە، ڕایەکی پووچە و بە تیشکی نەزەرییەی فۆنیم ڕەش دەبێتەوە. دەرنەکەوتنی [ر] ێی لاواز لە سەرەتای وشەی کوردی یاسایەکی فۆنۆلۆجییە لە زمانی کوردیدا و پەیوەندی بە [ڕ] ێی قەڵەوەوە نییە. ئەوانەی ئەم ڕایە پەسەند دەکەن دەبێ ئەوەشیان لە بیر نەچێ کە (زۆربەی زۆری) ئەو لامانەی دوای ئەلف، لە زمانی کوردیدا قەڵەون وەک لە (ماڵ،

هەڤاڵ، ساماڵ... هتد) لەم حاڵەتەدا ئەبێ لەم جۆرە وشانەش نیشانەی قەڵەوی بۆ [ل] دانەنرێت.

خشتەی ٧: هێماکانی فۆنەتیکی نەبزوێنەکانی زمانی کوردی

شوێن شێواز	جووت لێوی	لێوددانی	ددانی پووکی	پووکی	مەڵاشوویی	نەرمەمەڵاشوویی	زمانۆکەیی	گەروویی	ژێیی
تەقیو	پ ب		ت د			ک گ	ق	ع	ئ
خشەدار		ف ڤ		س ز	ش ژ	خ غ		ح	ه
شەکاوە					چ ج				
کەپۆیی	م			ن		ŋ			
لازمانی				ل	ڵ				
هەڕۆک				ر	ڕ				
گلار (شیوە بزوێن)	و				ی				

* دەنگی یەکەم لە لای ڕاستەوە بێ ژێ و دەنگی دووهەم ژێدارە.

بزوێنەکان

لە پرۆسەی پێکهاتنی بزۆێنەکان، ئەندامەکانی نێژان زۆر لە یەک نزیک نابنەوە هاتوچۆی لێشاوی هەوا تاڕادەیەک بەربەستی نییە . ئێمە دەنگە بزوێنەکان بە دوو شیواز وەسف دەکەین:

١. خاڵی بەرزیی زمان

٢. شێوازی لێوەکان

زمان گرنگترین ئەندامی پێکهێنانی بزوێنە. چونکە هۆی پێکهێنەری دوو تایبەتمەندی گرنگە بۆ جیا کردنەوەی بزوێنەکان. یەکێک لەوانە، تایبەتمەندی پێشەوە و دواوە بوونی بزوێنەکان و ئەوی دیکە تایبەتمەندی کراوە و بەستراوە بە بوونی بزوێنەکان. ئەو بەشە لە زمان کە بەرپرسی دروستکردنی بزوێنە، بنچینەی تایبەتمەندی یەکەمە و بەرزیی زمان (مەودای زمان تا مەلاشوو) بنگەی تایبەتمەندیی دووهەمە . ئەگەر پێشەوەی زمان و ڕەقەمەلاشوو، ئەندامە پێکهێنەرەکانی بزوێن بن، بەو بزوێنانە دەڵێن پێشوو. ئەگەر دواوەی زمان و نەرمەمەلاشوو بزوێن دروست بکەن، بەو بزوێنانە دەڵێن: دواوە. سەبارەت بە تایبەتمەندییی دووهەم هەرچەنێک زمان زۆرتر بەرز بێتەوە، بزوێن بەستراوترە، لە لایەکی ترەوە مەودای نێوان تەختیی زمان و تەختی مەلاشوو زۆرتر بێت، بزوێن کراوەترە.

سەرەڕای زمان، لێوەکانیش بریکارێکی گرنگ لە گۆڕینی چۆنێتی دەنگی بزوێنەکان لە قەڵەم دەدرێت. چونکە شێوەی لێوەکان دەبێتە هۆی گۆڕینی بارستایی بۆشایی زار. گۆڕینی

بارستایی دەم بە دوو شێوە ڕوو دەدات: یەکێک پەیوەندی بە درێژی هەیە یەکێک بە پانی. کاتێک لێوەکان خڕ دەبنەوە درێژی بۆشایی زمان زۆرتر دەبێت، لەهەمان کاتدا لێوەکان دێنە پێشەوە و لەبەر ئەمە دیواری ناوەکی ئەوان دەلکێ بە ددانەکانەوە. ئەو بزوێنانە کە بەم شێوە دروست دەبن پێیان دەگوترێت " خڕ " هەڵبەت ڕادەی خڕیی لێوەکان جیاوازە کە بریتین لە : خڕیی بەستراو، نیوە خڕ، خڕیی کراوە. هەرچی بزوێن بەستراوتر بێت، پلەی خڕیی لێوەکان زۆرترە، چونکە مەودای نێوان دوو شەویلگە کەمتر دەبێتەوە و بەم بۆنەوە لێوەکان بۆ هاتنە پێشەوە ئازادتر دەبن . بەڵام کاتێک لێوەکان بەربڵاو دەبن، پانتایی بۆشایی زار زۆر دەبێت و دیواری ناوەکی لێوەکان لە ددانەکان دوور دەبێتەوە، لەم حاڵەتەدا بەشی پێشەوەی لێوەکان دەلکێ بە ددانەکانی خوار و سەرەوە. بەهۆی ئەمە درێژیی بۆشایی زار، بەرانبەر بە شێوەی پێشوو، کەمتر دەبێتەوە. ئەو بزوێنانە کە بەم شێوە دروست دەبن پێیان دەگوترێت: بەربڵاو. بە گوێرەی ئەم شتانە کە گوترا وەسف و پۆلێن کردنی بزوێنەکان بە سێ شێوە ئەنجام دەبێت:

١_ مەودای زمان تا مەلاشوو یان ڕادەی بەرزبوونەوەی زمان

٢_ بەشێک لە زمان کە بەرپرسی دروستبوونی بزوێنە

٣_شێوەی لێوەکان کاتی دروستبوونی بزوێن. (یەدوڵڵا سەمەرە ، ١٣٨٨)

لە زمانی کوردی دا هەشت بزوێنی سادە هەیە کە پێنجیان درێژن و سیانیان کورت.

[ی]: ژین

[وو] دوور

[ێ]: ژێر

[ۆ]: کۆڕ

[و]: کوڕ

[ە]: دەست

[ا]: داس

[i]: ژن، دەنگی [i] لە گوتاردا دیارە بەڵام لە نووسیندا نادیار.

گروپی بزوێنەکانی پێشوو: [ی]، [ێ]، [ە]، واتە بەشی پێشەوەی زمان بەرپرسی دروستبوونی ئەم دەنگانەیە. گروپی بزوێنەکانی دواوە: [وو]، [و]، [ۆ]، [ا]، واتە بەشی دواوەی زمان بەرپرسی دروستبوونی ئەم دەنگانەیە. بە سێ دەنگی [وو]، [و]، [ۆ] دەوترێت "خڕ" واتە لێو لە کاتی دەربڕینی ئەم سێ دەنگە خڕ دەبێتەوە. جگە لە تایبەتمەندیی پێشوو و دوایین، تایبەتمەندیی بەرزی و نزمی زمان و کراوە و بەستراوی زار بۆ وەسف کردنی بزوێنەکان بە کار دێت. لە کاتی دروستبوونی [ە] و [ا] زمان نزمە بەڵام زار کراوەیە، بۆ [ی] و [وو] زمان بەرزێنراوە و زار بەستراو، کەوابوو ئەم دوو بزوێنە بەرز و بەستراون. سێ بزوێنی [ێ]، [و] و [ۆ] شێوازی ناوەڕاستیان هەیە واتە زمان نیوە

بەرز و زاریش نیوە کراوەیە. بەڵام ڕادەی ناوەڕاستییان یەکسان نین.

بەم زانیارییانە دەتوانین بزوێنەکان شی بکەینەوە:

[ی]: پێشوو، بەرز، بەستراو

[وو]: دوایین، بەرز، بەستراو

[ێ]: پێشوو، نیوەبەرز، نیوە کراوە

[ۆ]: دوایین، نیوە نزم، نیوە کراوە

[و]: دوایین، نیوەبەرز، نیوە بەستراو

[ە]: پێشوو، نزم، کراوە

[ا]: دوایین، نزم، کراوە

[i]: ناوەڕاست، نیوەبەرز، نیوە کراوە

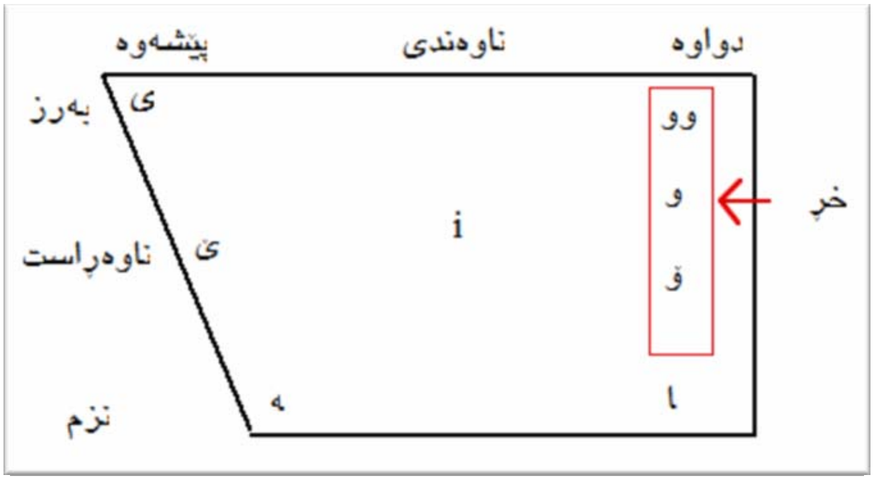

خشتەی٨: بزوێنەکان

زمانی کوردی هەروەها شەش جووتە بزوێنی هەیە کە بریتین لە:

[ەی]: پەیجە [ۆی]: برۆین

[ای]: چای [ەو]: شەو

[ووی]: چووی [او]: چاو

جووتەبزوێنەکان هەروا کە ڕوونە لە ڕاستیدا بزوێنی سادەن کە لەگەڵ شێوە بزوێنێکدا دێن.

ئەنجام

ئەم وتارە نیشان دەدات کە زاراوەی سۆرانی سی دەنگی نەبزوێن، هەشت بزوێنی سادە و شەش جووتەبزوێنی هەیە. بۆ وەسفکردنی ئەم دەنگانە لە چەند فاکتەری جیاواز کەڵک وەردەگرین. نەبزوێنەکان بە گوێرەی دوو فاکتەری سەرەکیی شێواز و شوێنی پێکهاتن و هەروەها فاکتەری ژێداری و بێژێیی واتە لەرینەوە یان نەلەرینەوەی ژێیەکانی دەنگ وەسف دەکرێن. هەروەها بزوینەکان بە سێ شێوەی سەرەکی وەسف دەکرێن کە بریتین لە:

١. مەودای زمان تا مەڵاشوو یان ڕادەی بەرزبوونەوەی زمان

٢. بەشێک لە زمان کە بەرپرسی دروستبوونی بزوێنە

٣. شێوەی لێوەکان کاتی دروستبوونی بزوێن.

بە گوێرەی ئەم فاکتەرانە، دەنگەکانی ئاخاوتن واتە بزوێنەکان و نەبزوێنەکان لە زمانی کوردی‌دا وەسف کرا.

سەرچاوەکان

فارسی:

ثمره، يدالله، آواشناسی زبان فارسی، مرکز نشر دانشگاهی، تهران

باقری، مهری، مقدمات زبانشناسی، نشر قطره، تهران

کوردی:

وريا عومەر ئەمين، ئاسۆيەکی تری زمانەوانی، دەزگای چاپ و بڵاوکردنەوەی ئاراس، هەولێر ٢٠٠٤

ئینگلیزی:

Fromkin, V. and Rodman, R (2007). An Introduction to language.

Yule, G (2006). The Study of Language. Cambridge.

Ladefoged, P (2006). A Course In Phonetics. Thomson Wadsworth.

Crystal, D. (2003). A Dictionary of Linguistics & Phonetics. Blackwell

Julia, F. (1978). Linguistics & Language. John Wiley & Sons.

Rahimpour, M. (2011). A Phonological Contrastive of Kurdish and English. International Journal of English Linguistics.

زمان و فەلسەفە و زمانەوانی فەلسەفی

سەلام ناوخۆش

لەتەک بابەتی زمان و فەلسەفەدا، زمانەوانی فەلسەفی هەیە. ئایچیسین ١٩٩٢، ل ٧ و کریستال ١٩٩٣، ل ٢٥٧ باوەڕیان وایە کە زمانەوانی فەلسەفی بەشێکە لە زمانەوانی گشتی. زمانەوانی گشتیش شرۆڤەکردنی زانستی زمانە. لەم هاوکێشەیەدا خویا دەبێت زمان لە هەردوو بابەتدا ئامادەگی هەیە.

زمانەوانی فەلسەفی توێژینەوەیەکە لە لایەکەوە بریتییە لە ڕۆلی زمان لە پەیوەندی تێگەیشتن و ڕۆشنکردنەوەی چەمکە فەلسەفییەکان لە لایەکی دی تێگەیشتن و رۆشنکردنەوەی پایەی فەلسەفی تیۆر و میتۆد و تێبینییەکانی زمانەوانییە.کاتێ ئەم بابەتانە لەلایەن فەیلەسوفەکان، نەک زمانەوانەکان شرۆڤە دەکرێت، ئەوا زاراوەی زمانەوانی فەلسەفی و فەلسەفەی زمان بەکاردێن(کریستال، ل ٢٥٧).لەو تێکەڵکێشییەی خودی زمان و خودی فەلسەفەدا، مۆرکێکی فەلسەفی بە ئاریشەکانی زمان و تێگەیشتن لە زمان دەدات.

بابەتی زمان و فەلسەفە پەیوەستە بە چوار کێشەی بنەڕەتی زمانەوانییەوە:

یەکەم، سروشتی واتا.

دووەم، بەکارهێنانی زمان.

سێیەم، هاوڕیشەیی زمان.

چوارەم، پەیوەندی نێوان زمان و واقیع.

سەبارەت بە دیدی فەیلەسوفانی ئەوروپی، بابەتی فەلسەفەی زمان، بەرەو ئەو ئاراستەیە دەچێت کە بابەتێکی وابەستە بێت، نەک سەربەخۆ. ئەو فەیلەسوفانە باوەڕیان وایە کە نزیکترین بابەت لە فەلسەفەی زمان بریتییە لە لۆژیک، بۆیە وا مامەڵە لەگەڵ بابەتەکە دەکرێت، کە ئەو بابەتە بەشێک بێت لە بابەتی لۆژیک.

وەک هۆرسێی ٢٠٠١، ل٥٢ نکوولی لەوە ناکات کە پەیوەندییەک لەنێوان لۆژیک و زمانەوانیدا هەیە، ئەی ئەوە نییە زمانەوان ئامرازی لۆژیک لە واتاسازیدا بەکاردەهێنن بۆ ئەوەی هەندێ ئەدگاری زمان لە واتای زماندا بخەنە ڕوو. پەیوەندی لۆژیک و زمان لەوەدایە کە بابەتی لۆژیک زیاتر کاری فەیلەسوفەکانە، هەرچی زمانە کاری زمانەوانەکانە. هەر هۆرسێی (هەمان سەرچاوە) باوەڕی وایە لۆژیک بریتییە لە توێژینەوە لە سیستەمە ئەبستراکتەکانی هزرکردن لای فەیلەسوفەکان، لە لایەکی دی توانای تێگەیشتن لە زماندا بریتییە لە پێگەیشتنی بایۆلۆژی."

یەکەم: سروشتی واتا.

هەر لە کۆنەوە ئەفلاتۆن لە سەر ئەوە دواوە، کە شتەکان ئەو کاتە واتایان دەبێت، کە لە سروشتدا بوونێک هەبێت واتای ئەو شتە ببەخشێت. ئەو پەیوەندیە ڕاستەوخۆیەی (شت) و (وشە) لەمێژە هەڵوەشاوەتەوە، چونکە هەردەم دال و مەدلول وەک یەک نین، لەوەش زیاتر هەندێ بوون وەک خودا و فریشتە... دالی بەرجەستەیان لەم جیهانەدا نییە.

لە پاش ئەفلاتۆنەوە، فەیلەسوفانی زمان گەڕان بە دوای سروشتی واتا خەمی یەکەمیان بووە. ئەوان هەوڵیان دەدا ئەوە شرۆڤە بکەن، کە واتا چییە : چ شتێک واتای هەیە؟؟ یان لە سەر چ بنەمایەک شت واتا یان ناو وەردەگرێت ؟ هاوواتایی یەکێ لەو پەیوەندییە واتایانەیە، کە چۆن لە زمانێکدا بوونیان دەبێت. هاوکێشەی (شت)ێک بەرانبەر (چەند وشەیەک) لە یەک زماندا، دەرفەتێکی تر دەبێت بۆ هەڵوەشاندنەوەی گریمانەکەی ئەفلاتۆن. کەواتە ئەو بابەتانەی قسە لە سەر هاوواتا دەکەن خۆی لە خۆیدا قسەکردنە لە سەر بنەچەی واتا خۆی هەروەها چۆن هەر واتایەک لە سروشتدا بەرجەستە دەبێت.

پرۆژەیەکی تر لە سروشتی واتادا، گەنگەشە و تێڕامان هەڵدەگرێت ئەویش شرۆڤەکردنی گریمانێکە، کە دەڵێت : " ڕستەکان لە یەکەی واتادار پێک هاتوون لە واتای بەشەکانی". لە نەزەر زمانەوانێکی وەک ستاگەبێرگ، ئەوکاتە وشەکان واتایان هەیە، کە توانای وەستان هەیە لە نێوان دوو وشەدا.

فەلسەفە تاکو ئێستا دەستەودامانە لە ئاست " واتای مەجازی – میتافۆری "، چونکە ئەو جۆرە واتایە هەم واتایەکی هۆشەکی و ئەبستراکتە هەم ئەو مەدلولەی لای ئاخاوتنکەر هەیەتی ، لای وەرگر جۆرەکی دییە.

دووەم: بەکارهێنانی زمان.

ئەوەی زمانەوانی و پراگماتیک لە یەک جیا دەکاتەوە: زمان و بەکارهێنانی زمانە. قسەکردن لە سەر سیستەمێکی شاراوە لە زماندا دەگەڕێتەوە بۆ کۆتایی سەدەی نۆزدە و دەیەی سەدەی بیستەم.هەر زمانێک ئەو سیستەمە شاراوە بەڕێوەی دەبات، بریتییە لەوەی زمان وەک سیستەمێک، قبوڵی هەندێ ڕیزبوونی پیتی لە هەندێ زماندا دەکات و لە هەندێکی تر ناکات.

هەرچی بەکارهێنانی زمانە لە پراگماتیکدا قسەکردنە لە سەر ڕەوشی زمانەوانی و نازمانەوانییە بۆ دەرخستنی واتای وشە. لەو پرۆسەیەدا زیاتر ڕەوشی زمان –کۆنتێکست – لە خودی زمان ئامادەگی هەیە.

لە بواری فەلسەفەدا، بەکارهێنانی زمان واتایەکی دی وەردەگرێ و نزیک دەبێتەوە لە (زمانەوانی کارەکی) و (واتاسازی)دا، بە کورتی مەتڵەبی دووەمی فەلسەفە و زمان بریتییە لەوەی کە ئەو مژارە هەوڵ دەدا تێگەیشتنێکی باشتر لەنێوان ئاخێو و وەرگر لەمەڕ زمان لە پەیوەنیکردندا فەراهەم بکات، هەروەها چۆن زمان لە ئاخاوتنی کۆمەڵایەتی بەکاردێت. سەرەڕای سودی تایبەتی

بەکارهێنانی زمان و ئەم بابەتانە لە خۆ دەگرێت: فێربوونی زمان، داهێنانی زمان و کردە قسەییەکان.

سێیەم، هاوڕیشەیی زمان.

زمان و مێشک لە پەیوەندی دیالێکتیکی دان. لە زمانەوانی دەماردا قسە لە سەر دوو ناوچەی مێشک کراوە، لە فەرهەنگی زمانەوانی ناوخۆش بە بەڵگەی زمانەوانی ئاماژە بەو دوو ناوچەیەی مێشک کراوە:

یەکەم: ناوچەی برۆکا

زۆر زمانەوانی تایبەت بە نیرۆزمانەوانی لە بارەی ئەو شوێنەوە دواون. دەیڤید کریستال (١٩٩٢،ل٥٠) دەنووسێت: "ئەو ناوچەیە بەو ناوە ناونراوە پاش ئەوەی پۆل برۆکا ١٨٢٤-١٨٨٠ ی نوژداری فەرەنسی لە ڕێگای نەخۆشەکانییەوە ئەو شوێنەی لە مێشک دیاری کرد.ئەو شوێنە تایبەتە بە کێشەکانی دۆزینەوەی وشە. " ماسیۆس (٢٠٠٧ ، ل ٤٥) لە فەرهەنگە زمانەوانییەکەیدا ئاوا لە دەڤەری برۆکا دەدوێت : " بەشێکە لە مێشک لە لای نەخۆشێکی پۆل برۆکا لە ناوەڕاستی سەدەی نۆزدەوە کە ناوچەکەی لە مێشک دوچاری زیانێکی گەورە ببوو." ئایچسین(١٩٩٢،ل ١٣٣)وردتر لە کریستال و ماسیۆس ئەو شوێنەی مێشک وەسف دەکات و دەنووسێت : " ئەو گەنگەشەیە ئەو کاتە دروست بوو، کاتێک پۆل برۆکا وەک سەرە دەبووسێک ئەو شوێنەی لە مێشک دیاری کرد، " لەنەزەر ئایچیسین ئەو شوێنە دەکەوێتە نێوچەوانی مرۆڤ، نەختێک سەرەوەی گوێی

چەپە. ئەو شوێنەی دوو نەخۆش بریندار ببوو، لە ئاکامدا بە خورتی دەیانتوانی هیچ جۆرە ئاخاوتنێک بکەن. ئەمە لە سەدەی نۆزدە بوو، هەتا ئەمرۆش هەر برینداریەک لە دەڤەری برۆکا ڕوو بدات، کێشەیەکی توند لە ئاخاوتن بەرپا دەکات..."

لە دیراساتی زمانەوانیدا ئاماژە بەوە دەکرێت کە ئەو بەشە چەپەی مێشک، تایبەتە بە پرۆسەی قسەکردن.هەر کاتێک مرۆڤێک لە ڕووداوێکی وەک لێکدانی دوو ئۆتۆمبیل، ناوچەی برۆکای توشی بریندار بووبێت، ڕاستەوخۆ ئەو برینداره توشی گیروگرفتی ئاخاوتن دەبێت.

دووەم: ناوچەی وێرنیکا

ئەو ناوچەیەش لە ڕێگای توێژینەوە پزیشکییەکان هاتۆتە ناو جیهانی زمانەوانی. دوای دۆزینەوە پزیشکییەکانی برۆکا، هەر لە سەدەی نۆزدەدا پزیشکێکی ئەڵمانی هەر لە ڕێگای نەخۆشەکانییەوە بۆی دەرکەوت شوێنی تر لە مێشکدا هەیە پەیوەندی بە قسەی نەخۆشەوە نییە و لە بوارێکی تر پەیوەندی بە زمانەوە هەیە. کریستال (١٩٩٢، ل ٤١٨) دەنووسێت :"کارل وێرنیکەی نیرۆلیجستی ئەڵمانی ١٨٤٨-١٩٠٥ پاش دیراسەکردنی مێشکی نەخۆشێک دەرکی بەوە کرد کە مێشک هەر تەنیا پەیوەندی بە قسەکردنەوە نییە، بەڵکو پەیوەندی بە تێگەیشتنەوەش هەیە. ئەو شوێنەی ئەو دیراسەی کرد، بەناوی خۆی ناسرا ". هەر کریستال لە هەمان کتێب و لاپەڕەدا دەربارەی دەڤەری وێرنیکا دەنووسێت :" ناوچەیەکە لە مێشکی مرۆڤدا

دەکەوێتە بەشی سەرەوەی نەرمەی گوێ-پەڕەی گوێی مێشک. ڕوشانی ئەو شوێنە دەبێتە هۆی دژوار حاڵیبوون یان هەر کەڕبوون. " هەروەها فرانک پارکەر و کاسرین ڕیلێی (٢٠١٠، ل ٢٨٥) دەربارەی ئەو ناوچەیە دەنووسن : " ئەو نەخۆشانەی لای برۆکا توێژینەوەیان لە سەرکرا، دەرکەوت ئەو نەخۆشانە دەتوانن گوێیان لە قسە بێت، بەڵام ناتوانن قسە بەرهەم بێنن، بە پێچەوانەوە ئەو نەخۆشانەی لای وێرنیکا توێژینەوەیان لە سەرکرا، دەرکەوت دەتوانن قسە بەرهەم بێنن، بەڵام ناتوانن گوێیان لە قسەی بەرامبەر ببێت..." لە لاپەڕە ٢٨٦ی هەمان کتێب دەنووسن: " ناوچەی وێرنیکا نزیکە لە بەرگی بیستنی سەرەکی لە لای چەپی سەرەوە..."

لەو هاوکێشەیەی زمان و مێشکدا، (لاڵی کردارەکی کاتی، نەک بایۆلۆژی) و (کەڕی کردارەکی کاتی، نەک بایۆلۆژی) دروست دەبێت.

جگە لە پەیوەندی زمان و مێشک-دا، مەتڵەبی سێیەم لە پەیوەندی فەلسەفە و زماندا کێشەی زانینی زمان لە لای وەرگێڕەوە دەکۆڵێتەوە. لە پرۆسەی وەرگێڕانەوە هەر تەنیا قسە لە سەر گواستنەوەی (وشە) ناکرێت، بەڵکو (کەلتور)یش لەو گواستنەوەیەدا بەشدار دەبێت، چونکە وشەکە لەو زمانەدا بارگاوی کراوە بە کەلتوری زمانەکە، ئینجا کاتێ ئەو وشەیە بۆ وشەی زمانێکی تر (زمانی ئارمانج) دەگوازرێتەوە، ئەوە کەلتوری زمانی سەرچاوەش بۆ کەلتوری زمانی ئارمانج

دەگوازرێتەوە. بۆ نمونە لە پرۆسەی گواستنەوەی فەلسەفەی یۆنانیدا، تارمایی کەلتورێکی زەندەقی هزری لە ڕۆژهەڵات دروست بوو.

چوارەم: پەیوەندی نێوان زمان و واقیع

فەیلەسوفانی زمان توێژینەوە لەوە دەکەن کە چۆن(زمان و واتا) پەیوەست دەبن بە ڕاستی و جیهاندا، ئاراستەی ڕاستی فەیلەسوفی زماندا لەوانەیە پرسیاری ئەوە بکەن ئاخۆ ڕستەیەکی بێ مانا دەکرێت هەڵە یان ڕاست بێت یان ئاخۆ دەکرێت ڕستەکان گوزارشت لە پێشنیازێک دەربارەی شتەکان بکەن کە لە بنەڕەتدا ئامادە نین؟؟

لە هەناوی زمانەوانی فەلسەفیدا، دوو واتا ئامادەگیان هەیە: یەکەم: واتای زمانەوانی، دووەم: واتای پڕاگماتیکی.

یەکەم: واتای زمانەوانی

بە شێوەیەکی گشتی چەند شرۆڤەیەک بۆ واتای زمانەوانی هەیە و هەر یەکەیان پەیوەندیان هەیە، بە زمانی جەستەوە، لەوانە :

١. تیۆرەکانی ئایدیایی واتا

جۆن لوک و بەرکەرلی و هیوم لە پێشەنگی ئەو بیرمەندانە بوون کە باوەڕیان بەو دیتنە ئایدیاییەی واتا هەبوو.ئەو بیرمەندانە بانگەشەی ئەوە دەکەن، کە واتا خاوەن ناوەڕۆکێکی هۆشەکیە و ئەوەی دەیجولێنێ هێماکانن.ئەو دیتنە ڕووبەڕووی چەند

ئارێشەیەک دەبێتەوە بە تایبەتی لە لای بیرۆکەی ئیتەرنالیزمی واتایی.

٢. تیۆرەکانی مەرجی ڕاستی

ئەم جۆرە دیتنە بۆ واتا، واتا دەخاتە ناو تەرازوویێک کە ڕاستی یان هەڵە هەڵدەگرێت. فەیلەسوفەکانی ئەو بوارە و دیتنە بریتین لە ئالفرێد تارسکی و دۆنالد داڤیدسنن.

٣. تیۆری کردە قسەی واتا

تیۆری کردە قسەییەکان نویٛ نییە، بەڵکو بیرمەندەکانی پێشوو لێی دواون، بەڵام ئەوە ئۆستین بوو لە سەردەمی ئێستادا پەرەی پێدا.

تیۆرەکانی زمان (لە نێویان تیۆری کردە قسەییەکان) پەیوەندیان بە بیرۆکە شۆرشگێرەکان هەیە کە بانگەشەی ئەوە دەکەن (ئاخاوتن) تەنیا ڕەگەزێکی پاسیڤ نییە لە وەسفکردنی واقیعدا، بەڵکو ئەو ئاخاوتنە لە ڕێگای کردە قسەیەکاندا ئەو (واقیعە کۆمەڵایەتییە) دەگۆڕێت.

دووەم: واتای پڕاگماتیکی

ئەم تیۆرە بریتییە لە هەر تیۆرێک کە واتا یا تێگەیشتنی ڕستە لە ئاکامی پیادەکردنی، بڕیاری لە سەر دەدرێت. ئەو دیاردەی سەرەوە زیاتر لە پڕاگماتیکی ئەمەریکی سەدەی بیستەم ئامادەگی هەیە. واتای نازمانەوانی بریتییە لەو واتایەی لە ڕێگای زمانی

جەستەوە دەگوازرێتەوە هەروەها لەو تیۆرەدا واتا بریتییە لە بەرئەنجام.

ئەنجامگیری

دیتنی زمان لە پەناگەی لۆژیک و فەلسەفەدا، زمانەوانییێکی دروست کرد، بە ناوی زمانەوانی فەلسەفی. لە زمانەوانی و زمانەوانی فەلسەفیدا (زمان و لۆژیک) بوونیان هەیە.ئەو شرۆڤەکردنەی ئاریشەکانی زمان بە ئامراز و میکانیزمی فەلسەفیدا، گرێکردنەوەی گرێ کوێرەکانی زمان نین، بەڵکو خۆ نزیککردنەوەی فەیلەسوفەکانە لە لایەنە پەنهاکانی زمان.
قسەکردن لە سترەکچەری نهێنی زمان، کاری زمانەوانە، بەڵام لە دیدی ئێمە بەهای کارەکتەری (زمانەوان) لە (زمانەوان-ی شەهادەدار) زیاترە، بۆیە فەلسەفە لە مەملەکەتی زماندا نامۆیە، بەڵکو شوێنی دروستی ئەو مەملەکەتی هزر و لۆژیکە، بۆیە بوونی فەلسەفە لە هاوکێشەی زمان و فەلسەفەدا لاوەکیە، نەک سەرەکی.

سەرچاوەکان

1- Aitchison, Jean (1992) Teach Yourself Linguistics. London: Hodder Headline.

2- Crystal, David (1992) An Encyclopedic Dictionary of Language and Languages. Oxford: Blackwell Publishers.

3- Horsey, Richard (2001) Teach Yourself 101 Key Ideas: LINGUISTICS. USA: McGraw-Hill

4- Matthews, Peter (2007) The Concise Oxford Dictionary of Linguistics. Oxford: Oxford University Press.

5- Parker, Frank and Riley, Kathryn (2010) Linguistics for Non-Linguists: A Primer with Exercises. USA: Allyn & Bacon.

6- Stageberg, Norman (2000) An Introductory English Grammar. USA: Thomson Learning.

کورداندنی یاساکان
لە باشووری کوردستاندا

پارێزەر/ تارق جامباز

(١)

سیاسەتی زمان بوونی نەتەوە دەچەسپێنێت، بۆ چەسپاندنی زمانیش دەبێ یاسای زمانە فەرمییەکان هەبێ کە لە (٤٧١) وڵات و هەرێم لە جیهاندا دەرچوون. لێرەدا دەبێ بپرسین ئەدی بۆچی ئەوە بیست و دوو (٢٢) ساڵە لە پەرلەمانی کوردستان دەرناچێ؟ گەرچی پڕۆژە یاسایەک لەم بارەوە بە ئیمزای (٥٠) پەنجا پەرلەمانتاری خولی سێیەم پێشکەش کرا و خوێندنەوەشی بۆ کرا، سەرەڕای وەڵامی لایەنی پەیوەندیدار (وەزارەتی رۆشنبیری و ئەکادیمیای کوردی) گەیشتۆتە ئەنجومەنی وەزیران و لای لیژنەی پسپۆڕە، بەڵام نازانین بۆچی و لەبەرچی ڕەوانەی پەرلەمانی کوردستان نەکرایەوە، گەرچی نێوانیان چەند مەترێکە..!

بەهەرحاڵ خەمخۆرانی کورداندنی زمانی دادگا و فەرمانگەکانی سەر بە وەزارەتی دادی حکومەتی کوردستان لە ساڵی (٢٠٠٠)ەوە دەستی پێ کردووە، لەوەزارەتی داد لیژنەیەکی حەوت کەسی لە (دادوەر و داواکاری گشتی و پارێزەر و

دەرچووانی بەشی زمانی کوردی) پێک هێنرا و حەوتانە سێ ڕۆژ بە پشتبەستن بەفەرهەنگەکان و لەزمانزانان و بەساڵاچوانمان پرسیوە هەوڵی ئەوانە پێشتر لەبەرچاو گیراوە و لیژنەکە دوای دەرچوونی فەرمانی وەزاری لە ٢٠٠٠/٦/١٠ دەست بەکار بوون، توانیان بەشی یەکەم لە زاراوە یاساییەکان و دوو سەد فۆرمی فەرمانگەکانی وەزارەتی داد (تاپۆ، خانووبەرە، دادنووس، جێبەجێکاری داد، نامەکان) ئامادە بکەن و سوودیان وەرگرتووە لەو نووسینانەی پێشتر کراوە، بەڵام هەندێ پارێزەر کە بریاری کوردادندنی یاسا دەرچوو بە تەوسەوە دەیان گوت (زمانی کوردی و قانون کوجا مەرحەبا؟!) بەڵام دواتر ئاشکرا بوو کە قسەکەیان بڵقی سەر ئاو بوو، چونکە پشتگیریی و پشتیوانی یاساناسانی بەگەرموگوری لێکرا و لەبەرنەبوونی ئەرشیف و شوێن بۆ هەڵگرتنی دیکۆمێنتەکان بۆیە چەندی کردم دانەیەک لە زاراوە و فۆرمەکانم بەدەست نەکەوت، و پێشتر دانەی خۆم دا بە مامۆستای هێژا عەبدوڵڵا حەسەنزادە و کە داوام لێکردەوە لەکتێبخانەکەی نەیدۆزییەوە و شەش ئەندامەکەی دیکەش هیچ کامیان لایان نەبوو یان نەیان دەزانی لەکوێ هەڵیان گرتووە، بەناچار بەئەرشیفەکەم داچوومەوە و ژمارەیەکی زۆریانم دۆزیەوە و داوام لە کاک محەمەد حەسەن ڕۆژبەیانی کرد، ئەویش جوامێرانە بەدەنگمەوە هات، چونکە لە وەزارەتی داد، سکرتێری لیژنەی بەکوردیکردن بوو، ئەویش ژمارەیەکی چاکی بەدەست کەوت، و بە نیازم چەندین دانەی لەسەر کۆپی بکەم

تاکو بزانرێ بۆ کورداندنی یاسا چ کراوە و لە ئاییندەشدا باشتر و پوختر و بەشێوازێکی فراوانتر چاومان پێ ڕوون بێتەوە بەمەرجێ جێبەجێ بکرێ.

(٢)

چەندین ساڵ بوو هزر و بیرم لەکوردانی یاسا دەکردەوە، هەندێ بابەت و دیکۆمێنتی کوردانی یاسام لەرۆژنامە و گۆڤارەکان بڵاو کردەوە و گۆشەیەکیشم لە ڕۆژنامەیەک هەبوو و دواتر لەگەڵ یاساناسانی دیکە گۆڤاری یاساپارێزیمان دەرچواند، کە گۆڤارێکی ساڵانەیە و بە زمانی کوردی دەردەچێت و هەژدە پاشکۆی چاپکردووە، و لە زۆربەی ژمارەکانیش، کە چواردە ژمارەی لێ دەرچووە (فەرهەنگۆکی یاسا پارێزی‌یشمان) تیادا دانا بوو، دواتر لە شێوەی کتێبێک بەهەمان ناو بەچاپ گەیەنراوە، تا ئێستاش پێنج جار چاپ کراوەتەوە.

لەساڵی دووهەزار و لە ڕێکەوتنی کیمیابارانکردنی هەڵەبجەدا، دەستەی نووسەرانی گۆڤاری یاساپارێزی سەردانی وەزیری دادمان کرد و داوای جێبەجێکردنی ماددەی پێنجەممان لەیاسای ژ١٤/١٩٩٢ یاسای دەسەڵاتی دادوەری کرد، کە ئەمەش دەقەکەیەتی " زمان لەدادگاکاندا کوردی دەبێ، بەڵام دادگا بۆی هەیە بەهۆی وەرگێڕەوە دوای سوێنددانی گوێ لە قسەی دژکاران (الخصوم) و شایەتەکان بگرێ ".

بەرڕێزیان گوتی باشە، بەڵام جێبەجێکردنی زەحمەتە، منیش گوتم ئێمە لە دەستەی نووسەرانی گۆڤاری یاسا پارێزی و

یاساناسانی خەمخۆری زمانی کوردی ئامادەن هەموو کاتێکیان بۆ ئەم مەبەستە تەرخان بکەن تاکو بەکردەیی پشتیوان و پشتگیری بکەن لە فەرمانی وەزاری کە لە ڕێکەوتی ٢٠٠٠/٥/٢٢ دەرچووە و لە ڕێکەوتی ٢٠٠٠/٦/٣ جێبەجێ بکەن. ئێمە لە گۆڤارەکە دەستمان کرد بە ئامادەکردنی چەندین زاراوەی یاسایی و فۆرم تاکو یەکسەر پراکتیزە بکرێ، و توانرا بۆ یەکەمینجار لە دیرۆکماندا بەشێوەیەکی ڕێکوپێک چاومان پێی ڕوون بێتەوە، ئەوە چواردە ساڵیشە کورداندنی یاسا لە باشووری کوردستان جێبەجێ دەکرێ.

تێبینی: هەندێ لەفۆرمەکان، دواتر بەگوێرەی پێداویستی دەستکاری وشەکانی کراوە.

فەرمـان وەقايعی كوردستان

ژمـاره :٣٤٣

" فەرمـــانی وەزاری "

لە پێناو پیادەکردنی ماددەی پێنجەم لە یاسای دەسەڵاتی دادوەری ژمارە / ١٤ ساڵی ١٩٩٢ کە جەخت دەکاتە سەر بە کارهێنانی زمانی کوردی لە دادگاکان، بڕیارماندا:..

١. سکاڵانامە و داواکـاری و دادبینـی و دادگایی کـردن لـە گشـت دادگاکـانی هـەرێمی کوردستان بە زمانی کوردی بێت .

٢. کۆنووس و گوفتار لایەنە دژ کارەکان و شایەتەکان بە کوردی وەردەگیرێت .

٣. بڕیارە دادوەرییەکان بە کوردی دەردەچێت و ئەگەر زاراوەیەکی یاسایی نامۆ بـوو دەتوانرێـت هـەر بە عـەرەبی بنووسـرێت یـان بـە زاراوەیـەکی کـوردی و زاراوە عەرەبییەکەی لەتەکەوە لە نێو دوو کەوانە بنووسرێت .

٤. ئەم فەرمانە لە ڕێکەوتی ٢/٦/٢٠٠٠وە کاری پێ دەکرێت .

هـادی عـلی
وەزیـــــــری داد

١٥ / ٦ / ٢٠٠٠ ژمارە (٣) ٢

هەرێمی کوردستانی عێراق
ئەنجوومەنی وەزیران
وەزارەتی داد

بەڕێوەبەرایەتی دادی گشتی
ب .پەیوەندییەکان

بسم الله الرحمن الرحيم

Kurdistan Region
Council Of Ministeris
Ministry Of Justice

ژمارە : ٦٤٢/٣
ڕێکەوت : ٢٠٠٠/٦/١٧

ڕێنمایی ژمارە (١) ساڵی ٢٠٠٠

پشت بە دەسەڵاتی مادەی ژمارە (٦٤) لە یاسای دەسەڵاتی دادوەری ژمارە (١٤)ی ساڵی ٩٩٢، و بۆ پیادەکردنی مادەی (٥) لەهەمان یاسا، سەبارەت بەکوردی کردنی دادوەری لە دادگاکانی هەرێمی کوردستانی عێراق ، ئەو ڕێنماییانەی خوارەوەمان دەرکرد:

١- لە ڕێکەوتی ٢٠٠٠/٦/٣ بەدواوە سکاڵای داواکان (لائحە الدعوی) بەکوردی پێشکەش دادگاکان دەکرێت و کۆنووسی دادوەریش بەکوردی دەبێت.

٢- بڕیارەکانی دادگا تا کۆتایی ساڵی ٢٠٠٠ بەعەرەبی دەردەکرێت.

٣- داواکانی پێش ٢٠٠٠/٦/٣ تاکۆتایی پێهێنانیان وەك خۆی دەمێنێتەوەو بەعەرەبی کۆنووس دەکرێت.

٤- ئەو کلێشەو فۆرمانەی بۆ بەڵگەنامەکانی دادگای باری کەسینە پێشتر گۆڕاونەتەسەر زمانی کوردی بڵاو دەکرێتەوە سەر دادگاکان و هاووڵاتیان و چیتر فۆرمە کۆنەکان بەکارنایەن.

٥- لیژنەیەك پێك دەهێنرێت لە وەزارەت لە پسپۆڕانی زمانەوانی و یاسایی بۆ گۆڕینی کلیشەکانی دادگاکان بۆ سەر زمانی کوردی و ئامادەکردنی فەرهەنگۆکی یاسایی تایبەت بەدادگاکان.

٦- بەکوردی کردنی دادگاکانی سەر بەسەرۆکایەتی دادگای تاوانی دهۆك تاماوەیەکی تر دوادەخرێت.

هادی علی
وەزیری داد

ڕێنمایی ژماره (١) ساڵی ٢٠٠٠

پشت بـه دەسـەڵاتی مـاددەی (٦٤) لـه یاسـای دەسـەڵاتی دادوەری ژمـارە (١٤)ی ساڵی ٩٩٢، و بۆ پیادەكردنی مادەی (٥) لەهەمان یاسا، سەبارەت بـەكوردی كردنـی دادوەری له دادگاكانی هەرێمی كوردسـتانی عـێراق ، ئـەو ڕێنماییانـەی خوارەوەمـان دەركرد:..

١ لـه ڕێكـەوتی ٢٠٠٠/٦/٣ بـەدواوە سـكاڵای داواكـان (لائحـه الدعـوی) بـەكوردی پێشكەش دادگاكان دەكرێت و كۆنووسی دادوەریش بەكوردی دەبێت.

٢. بڕیارەكانی دادگا تا كۆتایی ساڵی ٢٠٠٠ بەعەرەبی دەردەكرێت.

٣. داواكانی پێش ٢٠٠٠/٦/٣ تاكۆتایی پێهێنانیان وەك خۆی دەمێنێتەوەو بەعـەرەبی كۆنووس دەكرێت.

٤ ئەو كلێشەو فۆرمانەی بۆ بەڵگەنامەكانی دادگای باری كەسـینە پێشـتر گۆڕاونەتـە سەر زمانی كوردی بە سەر دادگاكان و هاووڵاتیاندا بڵاودەكرێنـەوە و چیـتر فۆرمـە كۆنەكان بەكارنایەن.

٥. لیژنەیەك پێك دەهێنرێت لە وەزارەت لە پسپۆڕانی زمانەوانی و یاسایی بۆ گۆڕینی كلیشەكانی دادگاكان بـۆ سـەر زمـانی كـوردی و ئامـادەكردنی فەرهـەنگۆكی یاسـایی تایبەت بەدادگاكان.

٦. بەكوردی كردنی دادگاكانی سەر بەسەرۆكایەتی دادگای تاوانی دهـۆك تاماوەیـەكی تر دوادەخرێت.

هــادی علــی
وەزیــــــــــری داد

هەرێمی کوردستانی عێراق
ئەنجوومەنی وەزیران
وەزارەتی داد
بەڕێوەبەرایەتی دادی گشتی
"پەیوەندیەکان"

بسم الله الرحمن الرحیم
بەناوی خوای گەورەو میهرەبان

أقلیم کوردستان العراق
مجلس الوزراء
وزارة العدل
ژمارە : / العدد : ٢٨٨/٢
ڕێکەوت / التاریخ ٢٠٠٠/٦/٨

" فـــەرمانی وەزاری "

بۆ پیادە کردنی فەرمانی وەزاریمان ژمـــارە ٣٤٣ لـە ٢٠٠٠/٥/٢٢و ڕێنمـایی ژمـارە (١)ی ڕۆژی ٢٠٠٠/٦/٧ بڕیارماندا :··

١. لیژنەیەك لەم بەڕێزانـەی خـوارەوە پێك بـهێنین بـۆ بـە کـوردی کـردن و ئامـادەکردنی گشـت ئـەو سکالأنامە و داواکاری و کەلێشانەی لە دادگاکاندا بە کاردەهێنرێن :··

١. بەڕێز دادوەر عبدالکـریـم أبو بکـر همونـد/ بەڕێوەبەری دادی گشتی	سەرۆك .
٢. بەڕێز دادوەرحـاجی محمد طاهر / ئەندامی دادگای تێهەڵچوونەوە	ئەندام .
٣. بەڕێز دادوەر ڕؤوف رشید عبدالرحمن / دادوەری دادگای بەرایی	ئەندام .
٤. بەڕێز دادوەرعبدالباسط فرهادی / دادوەری دادگای لێکۆڵینەوە	ئەندام .
٥. بەڕێز بشیر حسێن / ئەندامی داواکاری گشتی	ئەندام .
٦. بەڕێز طارق جامباز / پارێزەر	ئەندام .
٧. بەڕێز محـــمد حســن ڕۆژبەیـانی/ بەڕێوەبەری پەیوەندیەکان	سکرتێری لیژنە .

٢. لیژنە بۆی هەیە ئەندامی تر لە دەرەوە پێشنیار بکات و سوود لە شارەزایی کەسانی تر وەربگرێت

هـادی علـی
وەزیـــــــری داد

وێنـەیەك بـۆ :··
- سەرۆکایەتی ئەنجومەنی وەزیران . بۆ ئاگاداری لە گەڵ ڕێـــزدا .
- سەرۆکایەتی دادگای تەمییزی هەرێمی کوردستان .
- سەرۆکایەتی داواکاری گشتی .
- سەرۆکایەتی دەستەی سەرپەرشتیاری دادی
- سەرۆکایەتی دەستەی دارشتنی یاسایی .
- سەرۆکایەتی دادگای تێ هەڵچوونەوە .
- بەڕێوەبەرایەتی گشتی تۆمارگای خانووبەرە .
- ناویـــروان .
- بەڕێوەبەرایەتیەکانی دیوانی وەزارەت ······

بـــۆ ئاگاداری لە گـــەڵ ڕێــــــزدا .

هەرێمی کوردستانی عێراق	بسم الله الرحمن الرحيم	أقليم كوردستان العراق
ئەنجوومەنی وەزیران	بەناوی خوای گەورەو میهرەبان	مجلس الوزراء
وزارەتی داد		وزارة العدل
بەڕێوەبەرایەتی دادی گشتی		ژمارە : / العدد : ع/ ٧ / ٩٦٢
...././. کەسایەتی ././........		ڕێکەوت / التاريخ ١٢/ ٧ / ٢٠٠١

((فەرمانـــــــــی وەزاری))

....

بو ئەنجامدانی هەندی کاری پیویست بریارماندا بە ناردنی (ایفاد) ئەم بەریزانەی کە ناویان لە خوارەوە هاتووە بو دام و دەزگا و دادگاکانی سەربە سەروکایەتی دادگای جنایاتی دهوك لـــــە بەرواری ١٥/ ٧/ ٢٠٠١٠

هـــــادی علـــــي
وەزیـــــــــــری داد

ناوەکـــان	ناو نیشان و شوینی کارکردن
٠١ بەریز دادوەر عبدالكريم ابوبكر هوند	بەریوەبەری دادی گشتی
٠٢ = = جاجی محمد طاهر عقراوی	سەروکی داواکاری گشـــتی
٠٣ = طارق محمد جامبـــــــاز	ئەندامی دەستەی لیژنەی بەکوردی کردنی وەزارەت٠
٠٤ = محمد حسن ابراهیـــــم	سکرتیری = = = = = =

وینە یەك بـــو //

- سەروکایەتی داواکاری گشـــتی ٠
- سەروکایەتی دادگای تیهەلچوونەوەی ناوچەی هەولیر ٠
- سەروکایەتی دادگای جنایاتـــی دهـــوك٠
- بەریوەبەرایەتی گەنجینەی باریزگای هەولیر ٠
- بەریوەبەرایەتی زمیریـــــــــــاری وەزارەت٠
- ناوبراوان ٠
- دوسیەی کەســـــی / ٠٢

هەرێمی كوردستان / عێراق
سەرۆكایەتی ئەنجومەنی وەزیران
وەزارەتی داد
بەڕێوەبەرایەتی دادی گشتی
ب . پەیوەندیەكان

بسم الله الرحمن الرحيم

KURDISTAN REGION / IRAQ
COUNCIL OF MINISTERIS
MINISTRY OF JUSTICE
NO : ژمارە / ٢/ ٨٥٤
DATE : رێكەوت / ٢٢ / ٨ / ٢٠٠٠

بۆ/ سەرۆكایەتی دادگای تێهەڵچوونەوەی ناوچەی هەولێر
ب/ فۆرمە كوردییەكان

دوابەدوای فەرمانی وەزاریمان ژمارە ٣٨٨ لە ١٠/٦/٢٠٠٠
هاوپێچ لە گەڵ نووسراوماندا وێنەیەك لەو فۆرمانەتان بۆ دەنێرین كە لیژنەی بە كوردی كردنی دادگاكان وەرگێڕاونەتە سەر زمانی كوردی ، بۆ ئەوەی لە كاروباری دادگاكاندا لە جیاتی فۆرمە عەرەبییەكان كاریان پێ بكرێت و پەیڕەوی بكرێن ... لە گەڵ ڕێزدا .

عەدنان نەقشبەندی
وەزیری داد بە وەكالەت

هاوپێچ : ..
فۆرمەكان لە ژمارە ١ تا ٥٦

وێنەیەك بۆ : ..
☒ سەرۆكایەتی ئەنجومەنی وەزیران .لەگەڵ وێنەیەك لەو ٥٦ فۆرمەی كە لیژنەی ناوبراو وەریگێڕاونەتە سەر زمانی كوردی ...لەگەڵ ڕێزدا.
☒ وەزارەتی ڕۆشنبیری . لەگەڵ دانەیەك لە فۆرمەكان...لەگەڵ ڕێزدا.
☒ سەرۆكایەتی دادگای پێداچوونەوە.
☒ سەرۆكایەتی داواكاری گشتی .
☒ سەرۆكایەتی دەستەی دارشتنی یاسایی
☒ سەرۆكایەتی سەر پەرشتیاری دادی
☒ بەڕێوەبەرایەتی گشتی تۆمارگای خانوو بەرە .
(بۆ ئەم پێنج لایەنە:) لەگەڵ دانەیەك لە فۆرمەكان...لەگەڵ ڕێزدا.
☒ سەرۆكایەتی دادگای تاوانەكانی دهۆك . دانەیەك لەو فۆرمە كوردیانە هاوپێچە ، تكایە لە داهاتوودا سوودیان لێ وەربگرن لە گەڵ ڕێزدا .
☒ لیژنەی بە كوردی كردنی فۆرمەكان .
☒ پەیوەندییەكان .

نموونە / ١

به ناوی خوای بەخشندەو دلۆڤان

هەرێمی کوردستان/ عێراق

وەزارەتی داد

دادگای باری کەسایەتی ......

ژمارەی داوا :

رێکـەوت : / /

پێراگەیاندن

کاتژمێر (   )ی سەر لە بەیانی (/   /   ) دیـار کراوە بۆ بینینی داوای ژمارە (   ) تکایە، خۆتان یان بریکارتان لەکاتی دیاری کراودا لـە دادگا ئامـادە بن. ئەگەر نا ، بەپێی یاسا پاش ملە دادبینیتـــــان دەرهەق دەکریت .

قـــازی

نموونە / ٣

بە ناوی خوای بەخشندەو دلۆڤان

هەرێمی کوردستانی/ عێراق
وەزارەتی داد
دادگای باری کەسایەتی /.......

ژمارە/
رێکەوت/

مــارە بڕیــن

من .... کە قازیی دادگای باری کەسایەتیم لە .... ئەم

ڕووداوەی خوارەوەم تۆمار کرد:

خوازیار..................... و خوازراو .... لەدادگا ئامـادە بـوون وراپۆرتـی تەندروستییان پیشان دا کەتووشی هیچ نەخۆشی‌یەکی درم نەهاتوونـە وبـەپێی ناسنامەی بـاری شارستانی خۆیان بە دادگا ناساند. دوای پێشکەش کردن ورەزامەندی هـەردووکیان مـارە یـیـان لەسەر (   ) بڕا ، مارەیی پێشەکی کە وەرگیراوەو (   ) مارەیی پـاشەکـی کـە لــە ئەستۆی مێردەکەدا ماوەتەوە. بــەم جــۆرە مارەییــان بـڕاو لــە ڕۆژی   /   /   تۆمار کرا .

ناسنامەی باری شارستانی

ژن	مێرد
تۆمار:	تۆمار:
لاپەڕە:	لاپەڕە:
شوێن:	شوێن:
تەمەن:	تەمەن:
باری هاوسەری:	باری هاوسەری:

نموونه / ٦

به ناوی خوای بەخشندەو دلۆڤان

هەرێمی کوردستانی /عێراق
وەزارەتی داد
دادگای باری کەسایەتی /.......

رێکەوت/

بەرێز / قازیی دادگای باری کەسایەتی ....

ب/ داواکردنی بەلگەنامەی لە دایك بوون

ئەو مندالآنەی لە خوارەوە ناویان نووسراوە لە تۆماری باری شارستانی تۆمار نەکراون و بەیاننامەی لە دایك بوونیان بۆ دەرنەکراوە ،تکایە بەلگەنامەی لە دایك بوونیان بۆ دەربکەن لەگەڵ رێزدا.

تۆماری باری شارستانی باوك

ناوو واژووی داواکاری بەلگەنامە

تۆمار:

لاپەڕە:

شوێن:

تێبینی/ هاوسەری سەلمێندراوە بەپێی:

زنجیره	ناوی مندالّ وباوك وباپیر	نێرینە مێینە	ناوی دایك وباپیر	ئایین	رۆژ و شوێنی لەدایك بوون
١					
٢					
٣					
٤					
٥					

بەرێوەبەرایەتی باری شارستانی:.............

زانیاری یەکان لەگەڵ تۆمارەکەمان ———— یەك دەگرنەوە
یەك ناگرنەوە

بەربەستەکان:

فەرمانبەری تایبەت

یاریدەدەری دادوەری : بۆ تۆمارکردن

فەرمانبەری تایبەت

قــازی

نموونە / ٩

بە ناوی خوای بەخشندەو دلۆڤان

هەرێمی کوردستانی /عێراق
وەزارەتی داد
دادگای باری کەسایەتی /.......

ژمارە/
رێکەوت/

وەفاتنامە

من .... کە قازیی دادگای باری کە سایەتیم لە........................
ئەم رووداوەی خوارەوەم تۆمار کرد :
بە پێی داواو شایەتی ، بۆمان دەرکەوت کە خوالێخۆشبوو .... لە / /
مردووە، بەڵام لە فەرمانگەی تایبەتی تۆمار نەکراوە ، بۆیە بڕیارم دا مردنەکەی تۆمار بکەم و ئەم بەڵگە نامەیە بە پێی
مادده/ لە یاسای تۆمار کردنی لە دایك بوون و مردنی ژمارە ١١٨ ساڵی ١٩٧٩ دەربکرێ.
ئەم بەڵگە نامەیە لە / / دەرکرا ،

فەرمانبەری تایبەت   قازی

ناو و نازناو	نێرینە / مێینە	ناوی دایك و باوك	ئاین و ولآتنامە	ناونیشانی مردوو	شوێن و رۆژی مردن	ژمارەی تۆمار و لاپەڕە و شار

نموونەی ژمارە / ١٧

به ناوی خوای بەخشندەو دلۆڤان

هەرێمی کوردستان / عێراق
وەزارەتی داد
دادگای بەرایی ......

ژمـارەی داوا /

((پێڕاگەیاندن))

داواکار :............................... پیشـه :...................... ناونیشـان :...........

داوالێکراو: .... پیشـه: ....ناونیشـان :................

کـاتژمێر (   )ی سـەر لە بەیـانی رۆژی   /   / ٢٠٠٠ دیار کراوە بۆ بینینی داوای ژمـارە (   )

کە لە لایەن :.................................. لە سەرتان تۆمارکراوە ، تکایە خۆتان یـا بریکارتـان لـە کـاتی دیـار کراودا لە دادگا ئامادەبن ، ئەگـەر نا ، دادبینیەکە پاشملە و بە پێی یاسا دەرهەقتان ئەنجام دەدرێت .

دادوەر

رێکـەوت :   /   / ٢٠٠٠

هاوپێچ : ..

١.   ٣.

٢.   ٤.

هەرێمی کوردستانی عێراق
وەزارەتی داد

ژمـارەی داوا /

پێم راگەیەندرا کە لە دادگای بەرایی .... کاتژمێر (   )ی سەر لەبەیانی رۆژی .... ئامادەبم و وێنەیەك لە داوانامەو هاوپێچەکانم وەرگرت بۆیە لە خوارەوە واژووم کرد .

<u>تێبینی راگەیەنەر :</u>

واژووی راگەیەنەر:
نـاو :
ناونیشان :
رێکـەوت :   /   / ٢٠٠٠

واژووی پێراگەیەندراو :
نـاو :
ناونیشـان :
رێکـەوت :   /   / ٢٠٠٠

چاککردنی هەڵەی هەندێک وشەی بەکارهێنراوی زمانی کوردی

د.نەریمان عەبدوڵڵا خۆشناو
م.مستەفا سەید مینە

پێشەکی

هەڵبەت هیچ زمانێک لەسەر ڕووی زەوی نییە تەنها و دوور لە کاریگەریی زمانەکانی دەوروبەری بێت، زمانی کوردیش وەک هەر زمانێکی دیکە لەو نێوەدا کارلێکەر و کارلێکراوە و، چەندەها وشەو زاراوەی لە زمانانی دیکەوە بۆ هاتووە.

تا ئێرە شتێکی سروشتییە، بەڵام وردبوونەوە لەو وشە و زاراوانە ئەو ڕاستییەمان بۆ ئاشکرا دەکات کە هەندێکیان دوور لە پێوانەی زمانی کوردیی، بە هەڵە بەکاردێن و ، ئەگەر ئەو هەڵە بەکارهێنانە هەر بەردەوام بێت، زمانەکەمان بەرەو شێوان دەڕوات و وردە وردە تایبەتمەندیی و ڕەسەنایەتیی خۆی لە دەست دەدات، بۆیە ئێمە لەم لێکۆڵینەوەیەماندا هەندێک لەو وشە و زاراوە هەڵانەمان ڕاست کردوونەتەوە، چونکە زمان بڕبڕەی پشتی نەتەوەو ناسنامەی سەرەکییەتی و، پاک ڕاگرتن و

پاراستنی، ئەرکێکی پیرۆزەو پاراستنی سەرپاکی نەتەوەکەمانی لێ دەکەوێتەوە.

لێکۆڵینەوەکەمان لە دوو بەش پێکهاتووە:

بەشی یەکەم، بۆ لایەنی تیۆریی بابەتەکە تەرخان کراوە، لەم بەشەدا ڕێبازەکانی دروستکردنی وشە و زاراوە لە زمانی کوردیدا تویێژراونەتەوەو بە تەواوی خراونەتەڕوو.

بەشی دووەمیش، وەک تەواوکەر و پارسەنگی بەشی یەکەم، تایبەتە بە لایەنی پراکتیکی، لێرەدا هەندێک لە وشە هەڵەکانی زمانی کوردی دەستنیشان کراون و ڕاست کراونەتەوە.

بەشی یەکەم: ڕێبازەکانی دروستکردنی وشە و زاراوە لە زمانی کوردیدا

لە هەموو زمانانی جیهاندا، کۆمەڵێک ڕێگەی جیاواز هەن بۆ سازکردن و هاتنە ئاراو لە دایکبوونی وشە و زاراوەی نوێ، لە زمانی کوردیشدا هەروەکو زمانی تری جیهان کۆمەڵێ ڕێباز و ڕێگەی تایبەتیمان هەیە بۆ سازکردنی وشەی نوێ، بۆیە لێرەدا گرنگترین ڕێبازەکانی دروستکردنی وشە و زاراوە دەخەینەڕوو:

یەکەم: ڕێبازی وەرگرتن

لەم جۆرەدا وشە بەشێوەیەکی ڕاستەوخۆ لەزمانێکەوە بۆ زمانێکی تر فەرز دەکرێن.(١) واتە وشەیەک یان زاراوەیەک لە زمانێکی ترەوە وەردەگرین، ئەمیش هەندێ جار وەرگرتنەکە وەک

خۆی دەبێت، بەڵام هەندێجاری تر وەرگرتنەکە بەهۆی زیادکردنی پیتێک یان زیاتر، یاخود بە کەمکردنەوەی پیتێک یان زیاتر دروست دەبێت. (٢)

دیارە ئەمڕۆش کە زمانی کوردی بەهۆی ڕێبازی وەرگرتنەوە دەیان زاراوەی لە زمانی عەرەبی و فارسی و تورکی و ئینگلیزی وەرگرتووە و بۆ دەربڕین لە بیروهەست و ناونانی شتومەکی داهێنراو بەکاری هێناون. (٣)

لێرەدا دەبێ وشە و زاراوە وەرگیراوەکان بخرێنە ژێر ڕکێفی دەستووری زمانی کوردییەوە، هەروەکو لەم بارەوە (د.جەمال نەبەز)دەڵێت: ((هەر وشەیەکی بێگانە هاتە ناو زمانی کوردی دەبێ بخرێتە ژێر ڕکێفی دەستووری زمانەوانی کوردییەوە و لە ڕووی مۆرفۆلۆژی و فۆنۆلۆژی و ئۆرتۆگرافییەوە)).(٤) وشەکانیش بۆنموونە وەکو (زەکات، حەج، پۆزەتیڤ، نێگەتیڤ، ئەلتەرناتیڤ، سانسۆر، عەبدوڵڵا، عومەر، قادر، ... هتد).

دووەم: ڕێبازی خوازە

خوازە لە بواری زمانەوانیدا واتای ئەوە دەگەیەنێت، کە وشەییک بۆ گەیاندنی واتایەک، جگە لە واتا بنەڕەتییەکەی خۆی بەکاربێت. (٥) لە هەمان کاتیشدا خوازە لە بواری ئەدەبیشدا بۆ مەبەستی جوانکاری بەکاردێ، چونکە بابەتەکانی ڕەوانبێژی بە گشتی و خوازە بەتایبەتی لە بواری زمانەوانی نوێدا دەچێتە ناو پراگماتیکەوە (٦).

خوازە لە بنەڕەتدا دوو جۆرە: (٧)

١. خوازەی حەقیقی: بەو مانایە دەوترێ کە ڕاستەوخۆ دیاردەیەکی بابەتی واقیعی پیشان دەدات.

٢. خوازەی مەجازی: بەو مانایە دەوترێ کە ڕاستەوخۆ دیاردەیەکی بابەتی واقیعی پیشان نادات، بەڵکو لە ڕێگەی پەیوەندییەوە لەگەڵ دیاردەکەیدا مانا دەدات. گومانی تێدا نییە کە خوازە زمان لە دەربڕینە باو و سواوەکان ڕزگار دەکات، کە بە تێپەڕبوونی کات ژەنگ دەهێنن ، دووبارە گیان بە بەر زمان و فەرهەنگی وشەکاندا دەکاتەوە. (٨)

بۆ نموونە ئەگەر سەیری وشەی (ئاگرنانەوە) بکەین، دەبینین دوو واتای هەیە، یەکەکیان واتای سەرەکی خۆی، کە (ئاگر بەردان لە شوێنێک کە بسووتێ) دەگەیەنێ و واتای دووەمیان کە خوازەیە و مەبەستی سەرەکی بابەتەکەمانە، بە واتای (هەڵگیرسانی شەڕو ئاشووبنانەوە) دێت .(٩)

یاخود وشەی (ماڵوێرانی) کە لە بنچینەدا ئەم وشەیە بۆ ئەو حاڵەتە بەکاردێ، کە یەکێک خانووەکەی خۆی تووشی تێکچوون و وێرانبوون هات بێ، کەچی توانراوە ئەم وشەیە لەم واتایە بگوازرێتەوە بۆ واتایەکی تر، بەجۆرێک کەسێک تووشی ڕووداوێکی ناخۆش بێت، لەوانە لە دەستدانی یەکێک لە ئەندامانی ماڵەوە یاخود تووشی ڕووداوێکی تری ناخۆش هات بێت . (١٠)

سێیەم: ڕێبازی لێکدان

زمانی کوردی هەروەکو لە وشەسازیدا باوە، زمانێکی پێکەوە لکاوەو وشەو دەربڕینەکانی ناسادەو لێکدراون، ئەم تایبەتمەندییانەی زمانی کوردی، بەوە چەسپیوە کە بەهۆی ڕێبازی لێکدانەوە، زۆربەی ناو و کارەکان لەسەر بنچینەی یەکگرتنی دوو وشەی واتادار یان زۆرتر لە فەرهەنگی زمانی کوردیدا پەیدابوون و وەک وشەیەکی خاوەن واتایەکی سەربەخۆ، خۆیان چەسپاندووە .(١١)

بەهۆی ئەم ڕێبازەوە یاساکانی پێکهاتنی زۆربەی بەشە ئاخاوتنەکان دەگریتەخۆ (ناوی لێکدراو، جێناوی لێکدراو، ئاوەڵناوی لێکدراو ، کاری لێکدراو ، ئاوەڵکاری لێکدراو، ژمارەی لێکدراو،...هتد) وەکو : . (ڕەشماڵ، دارگوێز، دەنگوباس، ڕێنووس، مانگەشەو، چاوشین، ...هتد).(١٢)

چوارەم: ڕێبازی داتاشین

ڕێبازێکە بۆ سازکردنی وشە و زاراوەی نوێباو، لە دوو وشەی سادە پاش قرتاندن و فڕێدانی دەنگێک یان زیاتر لە یەکێک لە وشە سادەکان یان لە هەردووکیان، ئینجا بەدەم یەکتر دانانیان و سازکردنی زاراوەیەکی نوێ لە هەردووکیان، (١٣) وەکو:

شت + مەک = شمەک

گا + ئاسن = گاسن (١٤)

تام + ئارەزوو = تامەزرۆ (١٥)

ئەمیر + زادە = میرزا (١٦)

پاد + شاە = پاشا (١٧)

کەواتە دروستکردنی وشەیەک لە دوو وشەی سەربەخۆ یان زیاتر، بەمەرجێک هاوئاهەنگی لە بێژەو واتایاندا هەبێت لە نێوان وشە داتاشراوەکە و هەردوو وشە یان زیاتر لە وشە لێ داتاشراوەکان.(١٨)

پێنجەم: دارشتن

لێرەدا سازکردنی وشەو زاراوە بەهۆی پێشگر و پاشگرەکانەوە دەبێت، چونکە بەهۆی ئەم ڕێبازەوە دەتوانین چەندین وشەی نوێباو بەهۆی پێشگر و پاشگرەکان ساز بکەین، کە واتاکەیان لەگەڵ واتای وشە سەرەکییەکە جیا بێت. (١٩)

کەواتە لە دارشتندا بێژەیەک لە بێژەیەکی دیکەوە دابرێژێت، بەمەرجێک هەماهەنگی و گونجانیان لە نێزە و واتا لە نێواندا هەبێت، (٢٠) وەکو:

ڕاکرد ، هەڵکرد، کردەوە... (٢١)

هەڵگرت، گرتەوە، داگرت... (٢٢)

ئاسنگەر، گیاندار، دوکاندار... (٢٣)

ئەم جۆرە وشانە لە وشەسازی کوردیدا بە ناوی وشەی (دارێژراو) ناو دەبرێن، بۆمان هەیە چۆنیەتی لەدایکبوونیان و ناوەکەیان لە زاراوەسازیدا بە ڕێبازێکی زاراوەدانان دابنێین و

کەڵک لەم ڕێبازەوە وەربگرین بۆ سازکردنی زاراوەی نوێباوی کوردی. (٢٤)

شەشەم: ڕێبازی وەرگێڕان

گرنگترین ڕێبازی سازکردن و هاتنە ئارای وشەیە، بەهۆیەوە وشەیەک لە زمانێکی ترەوە وەردەگێڕدرێتە سەر زمانێکی تر. (٢٥)

وەرگێڕانی وشە و زاراوە لەهەر زمانێکەوە بێت، واتای تەنیا وەرگێڕانی زاراوە وەرگێڕدراوەکەیە و لە (دەق) وەرگێڕان جیاوازە، وەرگێڕانیش سێ جۆری سەرەکییە، وەرگێڕانی وشە بە وشە، وەرگێڕانی بە دەستکارییەوە، وەرگێڕانی بەخورپە و سروشەوە.(٢٦) کەواتە لە وەرگێڕاندا((گوازتنەوەی زاراوەی بیانی بۆ زمانی کوردی بە واتاکەی نەک بە بێژەکەی، وەرگێڕ لە زمانی کوردیدا بەدوای بێژەی بەرانبەر ئەو چەمک و واتایەدا دەگەڕێت، کە هەمان واتای زاراوە بیانییەکە بدات یان کوردی چی ناونانێک لەم چەمک و وشە دەنێت، کە زاراوە بیانییەکەی بۆ دانراوە، دوای ئەوەی دەیدۆزێتەوە بە پلەی گونجان و نەگونجانی لەگەڵ چەمکە بیانییەکەی لە هەموو لایەنێکەوە دەکۆڵێتەوە ئینجا بەکاری دێنێت)).(٢٧)

وەرگێڕان لە دنیای ئەمڕۆکەماندا زۆر گرنگە، بۆیە پێویستە لە وەرگێڕانی زاراوەکاندا زۆر وریابین و هەرگیز لە وەرگێڕانی

وشەبەوشە نزیک نەبینەوە، بەتایبەتی لە کتێبەکانی پرۆگرامی خوێندندا.

دەبێ ئەوەش بگوترێت، کە وەرگێڕان دەبێتە هۆی دەوڵەمەندکردنی زمان و ، پاڵ بە مرۆڤەوە دەنێت، بۆ ئەوەی بەدوای وشە و زاراوەی نوێ و بۆچوونی نوێدا بگەڕێت . (٢٨)

تعمیم : گشتاندن ، بەگشتی کردن (٢٩)

ڤالانتاین : ڕۆژی خۆشەویستی (٣٠)

بەشی دووەم: چاککردنەوەی هەڵەی هەندێ وشەی زمانی کوردی

هەڵبەت زمان بڕبڕەی پشتی نەتەوە و دیارترین ناسنامەیەتی لە نێو میللەتانی دیکەدا...زمان شادەماری هاوسۆزی و هەستی یەکبوونی نێو ئەندامانی میللەتە، بەتایبەتی بۆ میللەتێکی بێ کیان و لەت لەت کراوی وەک کورد کە شوورەی سەختی پاراستن و دوورخستنەوەیەتی لە توانەوە و لە نێوچوون و، بەدرێژایی مێژوو پڕە لەتاڵی و سوێرییەکەی، کە تراژیدیانامەیەکی تەواوە، زمانی کوردی مەحکەم و قایم لە جیاتی ئاڵا شەکاوەتەوە و بوون و ڕەسەنایەتی گەلی کوردی بۆ هەموو لایەک سەلماندووە و، هەموو هەوڵێکی ناحەزانی نەتەوەکەمانی لەمەڕ تواندنەوە و حاشالێکردنی، کردۆتە بڵقی سەر ئاو.

لەو سۆنگەیەوە، لەسەر هەموومانە هەوڵی شێلگیرانە بۆ پاراستن و پتەوکردنی بدەین و، لەو بوارەدا چی لە دەستمان بێت، درێغی

نەکەین و، ئەو ئەرکە نەتەوایەتی و مێژووییە هەرچی چاکترو دڵسۆزانەتر راپەڕێنین، چونکە زمانەکەمان هێمای یەکبوونی کوردی کوردستانی نیشتیمانیەتی و، دەیسەلمێنێ سنوورەکانی نیشتیمانەکەمان دەستکردن و لەو بوارەدا هاوسۆزییەکی بەهێز لەنێو کورداندا بەدی دێنێت کە تاڕادەیەکی زۆر باری نالەباری لەت لەت بوونی تێهەڵدێنێتەوە.

دیارە ئەو کارە لە سەردەمی ئێستاماندا لە هەموو کاتێکی دێکە پێویستترە، چونکە چەندەها وشە و دەربڕینی زمانەکەمان بەهۆی خەڵکی ناشیی و زمان نەزانەوە، گەلێک شێواون و بێ سەرە و بەرەیییەکی زۆریان پێوە دیارە و، کار وابڕوات زمانەکە تەواو دەشوێنن و لەپەلوپۆی دەخەن، چونکە بە وشەی ناقولا و ناحەز و نالەبار و تەعبیری ناکوردانە ئاخنزاوەکە لەگەڵ ئاخاوتنی ڕەسەن و رەوان و هەستی زگماک و کوردانە و سەلیقەی خەڵک نایەنەوە...

گرنگترین ئەو هەڵە و هەڵەگووتنانەی ئەورۆ لە نووسینی کوردیدا وەبەرچاو دەکەون، دەکرێ بەم جۆرە ڕێزیان بکەین:

یەکەم :لەبواری بەکارهێنانی وشەدا

لەمێژە ڕەوتێک لە نێو نووسینی کوردیدا هەیە بە نیازە زمانی کوردی لەهەرچی وشەی بێگانەیە بژار بکات، دیارە ئەو کارە بەنیازی چاکی خزمەت کردنی زمانی شیرینی کوردیی دەکرێت، بەڵام وەک گوتراوە:" كلمه حق يراد بها باطل" قسەیەکی هەقە و

ناهەقی لێ دەکەوێتەوە" و زیان لە زمانی کوردیی دەدات، چونکە لەسەرێکەوە ئەو کارە پێچەوانەی ئاراستەی پەرەستاندن و گەشەکردنی زمانە و ئەو وشە بێگانانەی هاتوونەتە نێو کوردی، زۆربەیان وا تواونەتەوە، وەکو وشەی کوردییان لێ بەسەرهاتووە و هەموو کورد تێیان دەگات، لەلایەکی دیکەشەوە هەر زمانێک کارلێککردنی دەگەڵ زمانانی دیکەدا نەهێڵرێت، وشک هەڵدێت و بەرەو کزی و لاوازی دەچێت...تەماشاکە زمانێکی وەکو ئینگلیزی چەندان وشەی وەک(Cotton)و (algebra)ی لە زمانی عەرەبی وەرگرتووە- بۆ نموونە- کە یەکەم لە (قطن)و دووەمیش (الجبر) وەرگیراوە.

زمانی بەرز و پاراوی فارسی پڕە لە وشەی بێگانە، بەتایبەتی عەرەبی، بەڵام زمانێکی سەربەخۆیە و خاوەنی تایبەتمەندی خۆیەتی، ئەو وشانەش کە وەری گرتوون لەگەڵ فۆنەتیک و تایبەتمەندی خۆیدا گونجاندوونی، هەندێکیشیان تەنها ڕوخسارەکانیانی وەرگرتووە و مەعنا و نێوەڕۆکی نوێی داونەتی، بۆ نموونە:

وشەی" جامعە" ی عەرەبیی وەرگرتووە کە بە مەعنای" زانکۆ" دێت، بەڵام مەعنایەکی تازەی پێ بەخشیوە کە" کۆمەڵ"ە، هەروا وشەی "اشغال"ی عەرەبی کە چاوگێکە لە سەر کێشی"افعال" و "سەرقاڵکردن" دەگەیەنێت، وەری گرتووە و بۆ داگیرکردن"استعمار"ی بەکاردێنێ.

هەڵبەت کوردیش زمانێکی پتەو و ڕەسەنە و، ئەگەر لێی گەڕێن هەنگاوی سروشتی گەشەکردن و پەرەستاندنی زمانی هەڵدێنێ، ئەویش وەکو فارسی وشەی عەرەبی وەرگرتووە و مەعنای تازەی داوەتێ، وەکو: (قەول) کە چاوگێکی زمانی عەرەبییە و "قسە و گوتن" دەگەیەنێت، بەڵام لە کوردیدا مەعنای" پەیمان و بەڵێن" دەگەیەنێت...دیارە ئەو وشانە بەهەموو پێودانگێک بە کوردی حیسابن و بەکارهێنانیان لە زمانەکەماندا" وەکو گەزۆ و مازوو حەڵاڵە" و بەهیچ جۆرێک نابێ سڵیان لێ بکەین.

جا ئەگەر بێتو وشەی بێگانەکانی نێو زمانی کوردی پۆلین بکەین، دەتوانین بەسەر ئەم بەشانەی خوارێدا دابەشیان کەین:

١. ئەوانەی - وەکو گوتمان - لەمێژە هاتوونە نێو زمانەکەمان و تەواو تێیدا توانەتەوە و هەموو کورد تێیان دەگات، دیارە ئەوانە بە کوردی لەقەڵەم دەدرێن، وەکو وشەکانی: شیعر، شاعیر، زەکات، سەرفترە، حەج، عەرەفە، سەعات، بەحر، قیامەت...هتد.

ئەو جۆرە وشانە بەکارهێنانیان شتێکی زۆر ڕەوا و ئاساییە و پێویست ناکات وشەی داتاشراوایان لەجێ دانێن، بۆنمونە شتێکی بەجێ نییە،" هەڵبەست و هۆنراوە" لە شوێنی " شیعر"و " هەستیار" لە شوێنی " شاعیر"و" کاتژمێر" لەجیاتی"سەعات" بەکاربێنین، چونکە " هەڵبەست و هۆنراوە" لە بنەڕەتی زمانی کوردیدا بە مەعنای " بوختان"و " شتی هەڵبەستراو" دێت، ئێستاش لە لادێدا دەربارەی بوختان و قسەی هەڵبەستراو دەڵێن: هەمووی هەڵبەست و درۆیە، واتا: بوختانە..." هەستیار"یش- نەک هەر

شاعیر- هەموو کەسێک دەگریتەوە، چونکە هەموو کەس، کەم تا زۆر، هەستی هەر هەیە و لە بەرانبەر دیاردە وشتاندا" هەستیار"ە...هەرچی وشەی" سەعات"یشە، با لە بنچینەشدا عەرەبی بێت، گۆڕانی بەسەرداهاتووە لە "ساعة"ەوە کراوەتە" سەعات" و" کاتژمێر" ئەگەر بۆ جیهازی" سەعات"یش ڕاست بێت، ناکرێ بۆ ماوەی شەست دەقیقەکە بەکاربێت و بۆنموونە بڵێین: کاتژمێر دوو...، چونکە " کاتژمێر" وەکو " گەرمی پێو" ...هتد ناوی بکەر" اسم فاعل" ە و سەعاتێک کە "٦٠" دەقیقەیە بۆ خۆی کاتە، نەک" کاتژمێر"...بێگومان بۆ هەر یەکێک لەو وشانە ئەگەر وشەیەکی کوردی ڕەسەنمان هەبێت، شتێکی زۆر بەجێیە بەکاری بێنین، بەڵام نەچین وشەی داتاشراوی ناشیانەیان لە جێ دانێین، وەکو ئێستا بیکەینە پاشاگەردانیی و هەرچی پێوانە(قیاس)و ڕێوشوێنی زمانی کوردییە بی شێوێنین و" دۆودۆشاو تێکەڵ کەین" !

٢. ئەو وشانەی مەعنای نوێیان وەرگرتووە، واتا: بە ڕوخسار بێگانە و بە نێوەڕۆک کوردین، وەکو: قەول، قەتڵ، حورمەت، مسکێن، عاسێ، عەجایب، مەعتەڵ، تەعلیق...وەکو پێشتر باسمان کرد ئەوە نیشانەی زیندوویی و سەربەخۆیی زمانەکەمانە و لە زمانی فارسیدا شتی وا یەکجار زۆرە، لەبەرئەوە دەبێ ئێمەش ئەو وشانە بە ملکی حەڵاڵی خۆمان بزانین و بێ پەروا بەکاریان بێنین، نەخاسمە کە وشەی جێگری ئەوانمان وەدەست نەکەوتن، ڕەنگە هەندێک کەس وای بە بیردابێت بۆ نموونە "قەتل"

عەرەبییەکی ڕووتە و بەروخسار و نێوەرۆکەوە هاتونەتە نێو زمانەکەمان، بەڵام وانییە، چونکە" قەتڵ" لەعەرەبیدا "کوشتن" دەگەیەنێ بەشێوەیەکی ڕەها، بەڵام " قەتل" لەکوردیدا تەنها بۆ کوشتنی بەناهەق بەکاردێت....

"حورمەت"یش لەعەرەبیدا " قەدەغە و حەرامبوون" دەگەیەنێ، بەڵام لە کوردیدا " ڕێزگرتن" ، "مسکین" بەعەرەبی" هەژاری نەدار"ە، بەڵام بەکوردی بێزیان و بێوەی، " عاسێ" کە بەعەرەبی"عاصی"یە و هاوواتای"یاخی"ی کوردییە، لەکوردیدا مەعنای " سەخت" دەگەیەنێت و، لەکوردیدا وشەیەکی دیکەشمان هەیە کە ئەو هاو مەعنای" یاخی" یەو لەعەرەبیی وەرگیراوە- هەڵبەت هەر ڕوخسارەکەی- و نێوەرۆک و مەعنای تازەی وەرگرتووە کە " ئەشقیا"یەکی لە کۆی"شقی" وەرگیراوە کە (اشقیأ)ە و، "شقی" لە عەرەبیدا دژی " سعید"ە و" بەدبەخت" دەگەیەنێت، بەڵام ئەوەتا کوردییەکە نەک هەر مەعنای گۆڕاوە، لە ڕوخساریشدا کۆیەکەی وەرگرتووە ، نەک تاک..هەڵبەت وشەی " عەجایب"یش هەر وایە و بەشێوەی کۆ وەرگیراوە، بەڵام لە کوردیدا هەر مەعنای تاکی هەیە،...."مەعتەل"یش کە لە " معطل" وەرگیراوە، لە عەرەبیدا " پەک کەوتوو لەکارخراو" دەگەیەنێت، بەڵام کوردییەکەی " ڕاگرتن و دواخستن"ە وەکو دەڵێن: چیدی مەعتەڵم مەکە، " تەعلیق" یش عەرەبییە و لە چاوگی کرداری" علق"ی عەرەبی وەرگیراوە، " علق" بەعەرەبی واتا: لێی دوا و سەرنجی لەسەر دەربڕی، بەم جۆرە- مانای چاوگە لە

عەرەبییەکە دەبێتە" لێدوان و سەرنج لەسەر دەربڕین"، بەڵام بە کوردی مەعنای" پلار و توانج و تانە و تەشەر" ی هەیە، جێی خۆیەتی لێرەدا بڵێین کە بە هۆی ڕیشە عەرەبیەکەی و بێ ئاگایی لە مەعناکەی لە زمانی عەرەبیدا، گەلێک جار لە کوردیدا بە هەڵە بەکار دەهێنرێن، چونکە پێیان وایە وشەکە لە عەرەبیشدا هەر " توانج و تەشەر"ە، بۆیە وەک چۆن لەبن هەندێک وێنەی کاریکاتێریدا بە عەرەبی دەنووسرێ" بدون تعليق"، بە کوردیش بە هەڵە وەری دەگێڕن و دەیکەنە " بێ توانج"! بێگومان لەجیاتی ئەوە دەبێ بنووسن" بێ لێدوان"، " بێ سەرنج دەربڕین"،" بێ لەسەر ڕۆیشتن"...بەڵام دیارە ئەو نووسەرانە ئاگایان لەو جۆرە وشانە نییە کە کورد تەنها ڕوخسارەکانیانی وەرگرتوون و مەعنای سەربەخۆیی پێ بەخشیون.

٣. ئەو هەموو وشە زۆرەی ئێستا لە نووسینی کوردیدا بەکار دێن- بەتایبەتی لە شیعر و ئەدەبدا- هەڵبەت ئەو وشانە- چ عەرەبی بن، چ ڕۆژئاوایی- بەکارهێنانیان هیچ پاساوێکی نییە، چونکە لەنێو زمانەکەماندا هیچ ڕەگوڕیشەیەکیان نییە و کوردی لە قسەکردندا بەکاریان ناهێنی و تەنها مایەی شێواندنی زمانی کوردین و هیچی دی، دیارە ئەو وشانە زۆرن، بەڵام بۆ نموونە ئەوانە دەژمێرین: حوزن، یەئس، عومق، فەعال، فوقدان، موراوەحە، موناوەبە، سەرە....لەعەرەبیدا و، دیفاکتۆ، دۆکیۆمێنت، پرۆسێس، پرانسیپ، دیسپلین، میکانیزم، مۆدێرن "مۆدرێن!"...لە زمانە ڕۆژئاوایی یەکاندا....لە زمانی خۆماندا، لەجیاتی زۆربەی

ئەو وشانە، وشەی کوردی خۆماڵیمان هەیە، بۆ نموونە بۆ عەرەبیەکان بە ڕیز ئەم وشە کوردییانەمان هەیە، خەم(خەفەت، مەراق)، نائومێدیی، قووڵایی، چالاک (هەڵسوراو)، ون کردن(نەبوون)،هەڵبەزدابەز،نۆرەکردن، نۆرە (ریز).....لە شوێنی وشە ڕۆژئاواییەکانیش، ئەگەر وشەی کوردی بۆ هەموانیش نەبێت، ئەوە زۆربەیان هەیە، بۆ ئەوانەی کە نیشە، دەکرێ بە بەکارهێنانی پێوانەی ڕاست و دروستی خۆماڵی و ڕەچاوکردنی خەسڵەت و تایبەتمەندییەکانی زمانی کوردی، وشەی کوردییان بۆ دابتاشرێن، جا ئەگەر بەکارهێنانی ئەوانە- هەرچۆنێک بێت- ریی تێ بچێتن ئەوە بەکارهێنانی ئەوانەی وشەی خۆماڵییان لەبەرانبەردا هەن، شتێکی گونجاو نییە، بۆ نموونە: بۆ " دۆکیومێنت" " بەڵگەنامە" مان هەیە کە جێگیر بووەو، بۆ " مۆدێرن" " تازە" و"نوێ" و بۆ پرۆسیس"کردەوە"مان هەیە...هەڵبەت هەندێک وشەی فارسیش هەن، کە وەکو ئەو وشە عەرەبی و ڕۆژئاواییانە، خۆیان بەسەر نووسینی کوردیدا سەپاندووە و وشەی کوردی ڕەسەنیشمان هەن لەجیاتی ئەوان بەکاریان بێنین، بۆ نموونە"وەلێ" کە لە کوردیدا" بەڵام" ە و، " ئەفسووس" کە بە کوردی دەبێتە"حەیف"، " بەداخەوە" ، " داخەکەم" ، " مخابن"....هەڵبەت ئەو جۆرە وشانە تەنها لە نووسیندا بەکاردەهێنرێن و هێشتا نەیان توانیوە خۆیان بخزێننە نێو ئاخاوتنی خەڵک و، لە قسەکردندا هەر وشە کوردییەکان بەکار دەهێنرێن.

٤. ئەو وشانەی لەکوریدا وشەی ڕەسەنیان لەبەرانبەر دا هەن، بەڵام لە گوندە دوور و لاچەپەکاندا نەبێت، تەواو فەرامۆش کراون و وشە بێگانەکان ئەوانیان داپۆشیون و بەسەریاندا زاڵ بوون، لەو وشانە دەتوانین ناوی " قۆری" و" خەیار"و "خەس" و " شەتتولعەرەب"و" مەتبەق- مەتبەخ" بێنین، کە لەشارەکاندا کوردییەکانیان هەر لە بیر کراون و هەر ئەوانە بەکار دێن، هەرچەندە هەموویانمان یەک بەیەک بەکوردی هەن و بە ڕیز ئەمانەن" چادان- قۆری"، " هاروێ، ئاروێ، ئارو، خەیار"،" کاهوو- خەس"،"یەکاوی عارەبان- شط العرب"، " ناندێن- مەتبەخ" و" نوێژی خەوتنان"و" لێگێرانەوە، بانگهێشتن" یش هەر لە نێو ئەو پەلە وشەدان و وشەکانی" سوخرە" و" مغرب"و " عیشا"و" دەعوەت"ی عەرەبی خەریکە هەست و خۆستیان لێ ببڕێت، دیارە هەندێک وشەی فارسیش ئەو کارەیان بەسەر هێندێک وشەی زمانەکەمان هێناوە، وەکو " رودربایسی" کە" لە ڕوودامان" ی هەر لەبیر بردۆتەوە!

٢. وشەی داتاشراو

بێگومان وشەی داتاشراو، ئەگەر بە شێوەیەکی لەبار و بە ڕێ و جێ دروست بکرێت و لە داتاشینیدا پێوانە و خەسڵەتی زمانەکەمان ڕەچاو بکرێن، کارێکی زۆر پێویستە و زمان دەوڵەمەند دەکات، بەڵام ئەگەر هەر کەس لەبەر خۆیەوە ملی لەبەر ئەو کارە بنێت و گوێ بەهیچ پێودانگێکی ڕەسەنایەتی

زمانی کوردی نەدرێت، دەبێتە پاشاگەردانی و تەنها شێواندنی زمانی لێ دەکەوێتەوە....

جا ئێستا با"مستێک لە خەروار"ی ئەو وشە داتاشراوە ناقولاّیانە بدەین و یەک بەیەک لێکیان دەینەوە:

ـ پێنووس، لەجیاتی وشەی" قەڵەم" بەکاردێت، بەڵام " پێنووس" مەعناکەی لەقەڵەم فراوانترە، چونکە هەر شتێکی پێی بنوسرێت، وەکو تەباشیر، ماجیک، فڵچەی خۆشنووسی دەگرێتەوە و لە جوغزی مەعنای قەڵەم هەتڵە دەبێت، سەرەڕای ئەوە بەکوردی" خامە" مان هەیە کە هەر " قەڵەم" دەگرێتەوە.

"پەڕاو"و"پەرتووک" لە خۆڕا بۆ " کتێب" و" دەفتەر" بەکار دێن، کە هیچ پێوەندییەکیان بە کتێب و دەفتەرەوە نییە و هەر "کتێب" و " دەفتەر"ەکە بەکار بێت چاکترە کە لە کوردیدا تواونەتەوە هەموو کوردێک لێیان حاڵی دەبێت.

ـ زۆر وشە بەشێوەی هەڵە بەکاردێن، وەکو: " ماندوونەناس"، " سەبارەت" " مەلەوانگە"....هتد بۆ نموونە:

" ماندوونەناس" کە بەمەعنای" پشوو درێژوخۆڕاگر" بەکار دێت، دارشتنەکەی هەڵەیە، چونکە بەکارهێنانی بەم شێوەیە، شتێکی خەیاڵییە و ئەو مەعنایە نابەخشێت و ئەو کەسە دەگرێتەوە کە بابای ماندوو نەناسێت، نەک ماندوویەتی، کە لەدنیادا کەس نییە خەڵکی ماندوو نەناسێت، لەبەر ئەوە دەبێ" ماندوویی نەناس" بێت.

" سەبارەت" یش بە مەعنای" لەبارەی"و" دەربارەی" بەکاردێت، کە هەڵەیە، چونکە " سەبارەت مەعنای "بەسەبەبی- بەهۆی=لەبەر" دەگەیەنێت و " سەب"ی پێشەوەی هەر بەشێکی وشەی" سەبەب" ە کەپێیەوە ماوە و لە فۆلکلۆری کوردیشدا هەر بە مەعنای" لەبەر" بەکارهاتووە، نەک " دەربارەی" !

سەبارەت بە تۆ لەم شارە وێڵم   چۆن دڵم دێنێ تۆ بەجێ بێڵم؟

هەرچی وشەی " مەلەوانگە"شە ، کە بۆ" مسبح" ی عەرەبی بەکار دێ هەڵەبوون و ناتەواوییەکەی زەق و ئاشکرایە، چونکە "گە" پاشگری شوێنە و وشەکە دەبێتە " شوێنی مەلەوانان" نەک" شوێنی مەلە"، هەڵبەت بەهۆی پاشگرەوە دروست بکرێت، وشەیەیەکی ناقوڵا و نالەبار دەردەچێت و دەکرێ بە پێوانەکردنی بۆ وشەی وەکو" جێوار- جێهەوار" ،" جێ شتڵ" ،"جێ گەنم" ، " جێ خێوەت" .....هتد، بکرێتە " جێ مەلە" کە ڕێک مەعنا ڕاستەکە دەبەخشێت.

سێیەم: بەکارهێنانی ڕاناوی لکاوی"ی" بۆ کەسی سێیەمی تاک

دیارە ئەو ڕاناوە لکاوە بۆ کەسی دووەمی تاکە، وەکو: تۆ چووبوویەوە بۆ بازاڕ، تۆ هاتبوویەوە ئێرە، بەڵام بەهەڵە بەم شێوە لەژێر کاریگەری لەهجەی ناوچەی شارەزوو گەرمیاندا بەکاردێت:

کە چووم بەفرەکە توابوویەوە.....کەدەبێ بگوترێ" توابۆوە، توابووەوە".

چوارەم : تێکدان و شێواندنی چەندان وشە و بەکارهێنانیان بە هەڵە

وەکو! کوتاندن، داکوتین، لێ پێچینەوە، دابڕاندن، ژەهردارکردن، بەستایەوە، نێوەچڵ، بەخێرهێنان کردن، خۆدەرباز بوون، دڵخوازراو، خەڵک خۆشەویست، بناغەداڕێژەر، هەوێ......

بە کاریگەریی لەهجەی ناوچەیی، کە ڕاستەکانیان بە ڕیز بەم جۆرەیە:

کوتان، داکوتان، لێپێچانەوە، دابڕین، ژەهراوی کردن، بەستیەوە، نیوەچڵ، بەخێرهاتن کردن" بەخێرهاتن، بەخێرهێنان)، خۆ دەربازکردن، دڵخواز، لەبەردڵان

(خۆشەویستی خەڵک)، بناغەداڕێژ، هەویە(ناسنامە)...دیارە هەڵە و ناتەواویی ئەو وشانە ڕوون و دیارە، بۆیە لێکدانەوەیان بۆ خوێنەری لێزان و ورد و بە سەلیقە بەجێ دێڵین.....

پێنجەم: هاتنی چەندان تەعبیرو وشەی هەڵە لە سونگەی وەرگێڕانی حەرفی یان هەڵەوە بۆ زمانی کوردی

بۆ نموونە:" سەرسامم دەکات" کە لە وەرگێڕانی هەڵەی " یعجبی"ی عەرەبی- کە هیچ پێوەندی بەسەیر و سەرسامییەوە نییە هاتووە و مەعنای" بەدڵمە" ی کوردی دەگەیەنێت....هەندێکیشیان لە عەرەبی و زمانی دیکەوە وەرنەگیراون، تەنها شارەزایی و نەبوونی سەلیقەی زمانەوانی

دروستی کردوون، وەکو " پشکێنەر" لەجیاتی" پشکنەر" بۆ نموونە:-

چەندان تەعبیری دیکەش- کە لە کوردییدا هەر نین- وەرگێڕانی حەرفی لە عەرەبی و فارسییەوە، پەیدای کردوون، وەکو: خوێندنەوەم بۆ مێژوو.....

کە تەرجەمەی هەڵەی" قرائتی للتاریخ"ە و کورد شتی وا ناڵێت، چونکە ئەمە ئەوە دەگەیەنێت کە من بۆ مێژوو شت دەخوێنمەوە، نەک مێژوو دەخوێنمەوە و کوردی دەڵێ:

" خوێندنەوەی مێژوو لەلایەن منەوە"، "مێژوو خوێندنەوەم" ..هتد.

هەر لە هەمان سۆنگەوە تەعبیری هەڵەی وەکو: " پێرێ و لە سلێمانی باران باری" کە هەڵەیەکی زەقە، چونکە هیچ کوردێک لە ئاخاوتندا بە"و" ئاوەڵکرداری کات و شوێن و پێکەوە نابەستێت و ئەو ڕستە ئەوە دەگەیەنێت کە هەم پێرێ باران باری، هەم لە سلێمانی باران باری و، مەرج نیە باران بارینی سلێمانی، پێرێ بووبێت.....

بەلابردنی واوەکە ڕستەکە ڕاست دەبێتەوە: پێرێ لە سلێمانی باران باری.......

بەهەمان شێوە ئەم ڕستانەی خواریش واوەکەیان زیادە و هەڵەن و، بەلابردنی(و)ەکە ڕاست دەبنەوە.

- بەم جۆرە و بەیارمەتی هاوکارانم، تەواومان کرد.
- پار و لە زانکۆی ئاهەنگیان گێڕا....هتد.

چونکە ئەو شتانەی کە بە (و) پێکەوە گرێ دەدرێن دەبێ هاوچەشن بن، نابێ ئاوەڵکرداری کات و شوێن، یان چۆنیەتی و کات و شوێن پێکەوە ببەسترێن، بەڵام دەکرێ بڵێین: ئەمڕۆ و دوێنێ و پێرێ، لێرەو لەوێ و لەولا تر، بەئازایی و بەزانایی و بەوردی....هتد.

ـ نەوت بەرامبەر بەخۆراک، کە تەرجەمەی حرفی " النفط مقابل الغذاء"ە و کورد لەبارێکی وادا دەڵێ:" نەوت بە خۆراک"، وەکو چۆن ئەو لادێییانەی ترێ و مێوژ و شتی وا دەفرۆشن، هاوار دەکەن:

ترێ بەگەنم، مێوژ بە ئارد....نەک: ترێ بەرانبەر بە گەنم و مێوژ بەرانبەر بە ئارد!

"هەستا بە..."ش بە تەعبیرێکی دیکەی ناکوردییە کە وەرگێڕانی حەرفی" قام ب...." ی عەرەبییە، وەکو، بۆ نمونە: قام بکتابة رسالة..." کەبەکوردیی کردوویانە بە" هەستا بە نووسینی نامەیەک..."و دەبوو بیکەنە " نامەیەکی نووسی..." هەڵبەت ئەگەر کردارەکە بشکرێتە ڕانەبردوو، تەعبیرەکە هەر عەرەبییە، نەک کوردی و کورد" هەڵدەستێ بە....." ش هەر بەکار ناهێنێ....

دیارە ئەو تەعبیرە ناکوردییانە وە نەبێ هەر لە عەرەبییەوە وەربگرین، جاری وا هەیە لە زمانانی دیکەی وەکو فارسیشەوە وەردەگرین، بۆ نمونە " لە پێوەندی لەگەڵ..." کە دەقا و دەق لە" در رابطه با....."ی فارسی وەرگیراوە و بەهەڵە لەجیاتی" لەمەڕ،

دەربارەی، لە بارەی" بەکار دەهێنرێت و کوردی نییە و کوردی بەکاری ناهێنێ.

. " بابت هەیە؟..." بۆ نموونە- کە وەرگێڕانی حەرفی" پدرت هست؟"ی فارسییە و کورد لەجیاتی ئەو دەڵێ:" بابت لێرەیە؟" یان" بابت لەوێ یە؟".

. " تاچەند ساتێکی دیکە میوانەکان دەگەنە جێ" – بۆ نمونە-کە تەرجەمەی ناشیانەی" تا لحظاتی دیگر میهمانها می رسند" ە و فڕی بەکوردییەوە نییە و کورد لەجێی وادا دەڵێ" چەند ساتێکی دیکە- یان دوای چەند ساتێکی دیکە- میوانەکان دەگەنە جێ".

هەر ئەو وەرگرتنە کوێرانە لە زمانی دیکەوە و ڕەچاونەکردنی خەسڵەتو ڕەسەنایەتی زمانی کوردیشە وایکردووە چەندان ناوی تایبەتی "اسم علم" بە هەڵە بێنە نێو زمانەکەمان، ئەمەش بەهۆی وەرگرتنی بە هەڵە لەلایەن نووسەرانەوە.....بۆ نموونە: " ئەراگۆن"، " پاپلۆ نێرۆدا" ، " ڕۆژێ گارۆدی" ،" چارلی چاپلن" ....لەبەر ئەوەی لە عەرەبیدا پیتەکانی " گ، پ، ژ، چ،..." نین، ئەو وشانەی بەشێوەی "بابلو نیرودا"،" روجیە جارودی"غارودی"، " شارلی شابلن"....دەنووسرێن، بە زۆری نووسەرانی کوردیش، بێ گوێدانە ئەوەی لە زمانی کوردیدا ئەو پیتانە هەن و کوردی لەو بوارەدا لە عەرەبی جیایە، کتومت ئەو وشانە بۆ نێو نووسینەکانیان ڕادەگوێزن، ئەوەتا " چارلی چاپلن" بە شێوەی " شارلی شاپلن" بەسەر زاری گەورە و بچووکی کوردانەوەیە و، نووسینی کوردی پڕە لە ناوی ناقوڵای لەبابەتی" ریتشارد" ، کە

عەرەب لە بەر نەبوونی ئەو پیتانە- کە لەگەڵ نەبوونی هیچ ناکرێت- بە ناچاری وای کردووە و، ئێمە کە هەمانن، دەبێ ناوەکان دەقا و دەق وەکو خۆیان وەرگرین و بنووسین و چاولێکەریی و لاسایی" ریچارد" مان پێ نەکاتە" ریتشارد" ! هەر ئەو سەلیقە کزییەی زمان وای کردووە مەعنای هەندێک وشەی بەهەڵە لێک بدرێتەوە و تێک بدرێت، بۆ نمونە: وشەی " ڕەنجبەر" کراوە بە" رەنجدەر" گوایە: ڕەنجبەر) بابای چەوسێنەر دەگرێتەوە نەک زەحمەتکێش، کە ڕەنجی خەڵک دەبات، بەڵام وا نییە، چونکە " رەنجبەر" واتە: ڕەنجکێش و زەحمەتکێش و کابرای چەوساوە "بەری ڕەنج"ەکە دەبات، نەک" ڕەنج"ەکە و، لە کوردیدا چەندان وشەی دیکەی لەبابەتی" ڕەنجبەر" هەیە، وەکو" بارەبەر".....

هەروا وشەی " شین" و" شینایی" ئەوەندەی پێوەندی بە ڕووەک هەبێت، کراوەتە" سەوز" و" سەوزایی" بە بیانوی ئەوەی ڕووەک سەوزە نەک شین، دیارە ئەوکارە تێکدانی وشە و شێواندنی ڕەسەنایەتی زمان و مل پێوەنانە بە پێچەوانەی تەوژمی پەرەستاندن و گەشەکردنەکەی و ئەگەر وابێت، دەبێ زمان بەتەواوی هەڵپەردێوین و زمانێکی ساختە دروست کەین، ئەوەتا"مەحوی" دەڵێ:

بەهارێکی کە، داخۆ بێ، نەیێ، هەی بێن و شینێ
فەلەک هەر شینە، سەحرا شینە، لێوی جۆ شینە!

هەر بە کاریگەری زمانی عەرەبی و ڕەچاو نەکردنی تایبەتمەندی زمانی کوردی، بێ ئەوەی پێویست بێت، " ی" یەک دەخرێتە سەر

زۆر وشەی کوردی: مرۆڤی کوردی، سوپای عێراقی، خدر مەنگوڕی، سلێمان ئاکۆیی، کە ڕاستەکەیان، مرۆڤی کورد، سوپای عێراق، خدر مەنگوڕ، سلێمان ئاکۆیە و کورد ئاوا بەکاریان دێنیٚ...هەر لەو سۆنگەیەوە ڕەوتێکی دیکە لە نێو نووسینی کوردیدا سەری هەڵداوە کە دەیەویٚ پێش بە ڕەوتی گەشەکردن و پەرەسەندنی زمان بگرێت و سەربەخۆیی زمانی کوردی پێپەست بکات و هەر ناوێکی لە زمانی بێگانەوە هاتبێتەوە نێو کوردیی و لە چوارچێوەی دەنگسازی زمانەکەماندا توابێتەوە، تێکی بدات و بیباتەوە سەر بناوانی خۆی، بۆ نموونە: شەهاب، فلیم، حەدیس....کە چەندەها ساڵە لە نێو کوردیدا تواونەتەوە، دەیانکەنە، شیهاب، فیلم، حەدیس.کە لە هیچ زەمانێکدا شتی وا سەیر نەکراوە، ئەوەتا عەرەب هەر ناوێکی زمانێکی دیکە بەکاربێنیٚ، بەپێی خەسڵەتی دەنگسازی زمانەکەی خۆی دەی گۆڕیٚ: " حاجی ئۆمەران" دەکاتە" حاج عمران"و" قەڵا دزە" دەکاتە" قلعە دزە"و " پێنجوێن" دەکاتە(بنجوین) هتد و، فارس هەرچەندە پیتی "ث" و "ط" و "ظ" و "ص" و " ض" یشی هەیە ، بەڵام لە گوتندا دەریان نابڕیٚ و "ثریا" و "طاهر" و "ظهور" و " صابون" و" مریض" بۆ نموونەی ، دەکا بە:" سورەییا" و "تاهیر" زوهوور" و " سابوون"، " مەریز" و کتومت وەریان ناگریٚ... کەلێنێکی دیاری دیکە، کە خەریکە دەکرێتە نووسینی کوردییەوە، بە هەڵە ڕەفتارکردنە لەگەڵ پاشگردا کە تێکچوونی مەعنا و شێوانی زمانی

لێ دەکەوێتەوە، هەندێک جار کە بەکارهێنانی پاشگر پێویستە، گوێی نادرێتێ و لادەبرێت، بۆ نموونە:

منداڵەکە گەیشتە پەنا بەردەکە و بەسەری رۆیشت.

لە ڕستەکەدا تێدەگەین منداڵەکە بەسەربەردەکەدا ڕۆیشتووە، بەڵام لابردنی پاشگری" دا" ، مەعنای تێکداوە، چونکە " بەسەری رۆیشت"، تەنها ئەم دوو مەعنایەی هەیە:

١. بەهۆی سەریەوە رۆیشت، وەکو چۆن دەڵێ : بەپێ رۆیشت، واتە: بەهۆی پێیەوە رۆیشت.

٢. ئامۆژگاری کرد و لەکاری خراپ پێشی پێ گرت.

هەروەها هەندێک جار دەنووسین، بۆ نموونە:" لێرە رۆیشت" و مەبەستیشیان ئەوەیە کە " لێرەوە ڕۆیشت"، کە دیارە، ڕستەکەی سەرێ ئەو مەعنایە ناگەیەنێت و مەبەستی ئەوەیە کە لێرە نەما .

لەو دوو حاڵەتەدا کە باسمان کرد، دەبوو پێشگر هەبێ، بەڵام بە هەڵە لابرا بوو و لابردنەکەش مەعنای تێکدا بوو، هەندێک جاریش بە پێچەوانەوە، نابێ پاشگر هەبێت، کەچی دەینووسن و مەعنای دەشێوێنن؟ وەکو:

"لەم مەسەلەیەدا تێگەیشتم" کە مەبەستی ئەوەیە بڵێ:" لەم مەسەلەیە تێگەیشتم" ، بەڵام پاشگری" دا" مەعناکەی تێک داوە و وای لێکردووە ئەو مەبەستە نەگەیەنێت و مەعناکەی ببێتە" لەم مەسەلەیەدا لەشتێک حاڵی بووم".

جا هەندێک وشە هەیە لە کوردیدا کە نە پێشگریان بۆ زیاد دەکرێ، نە پاشگر و بەتەنیا بەکار دەهێنرێن، وەکو: ئەوڕۆ،

دوێنێ، پێرێ، پار پێرار، کەچی دێن بە هەڵە دەڵێن: لە ئەوڕۆدا، لە دوێنێدا...کە کورد شتی وا ناڵێ....هێندێک جاریش وشەی (ڕۆژ) دەخەنە سەر سێ وشەکە یەکەم و دووەم و سێیەم و وشەی "ساڵ"یش دەخەنە سەر دوو ووشەکەی دوایی، ڕۆژی ئەوڕۆ ، ڕۆژی دوێنێ، ڕۆژی پێرێ،....ساڵی پار، ساڵی پێرار، کە پێم وایە ئەم هەڵەیەش هەر چاولێکەریی زمانی عەرەبییە، بەڵام لە کوردیدا ئەگەر وا بنووسرێن مەعنای پێ داگرتن و جەخت کردن(تأكيد) دەگەیەنن، بۆ نموونە: ڕۆژی دوێنێ، مەعنای : دوێنێ هەموو دوێنێ دەگەیەنێ و لەگەڵ (دوێنێ)ی ڕووت جیایە و، " ساڵی پار"یش، مەعنای بە درێژایی ساڵی پار دەگرێتەوە نەک" پار" بەتەنێ... بۆیە دەبێ ئەو دوو مەعنایە لێک جیابکرێتەوە و تێکەڵ نەکرێن....چونکە کە عەرەب بە دوێنێ دەڵێ" يوم امس" و پاریش" العام الماضی" ، ئەوە بە گوێرەی پێوانە و خەسڵەتی تایبەتی زمانی عەرەبی وا دەڵێ و ئێمە لە کوردیدا لە بەرانبەر ئەوانە دوو وشەی" دوێنێ" و " پار" مان هەیە و نابێ تووشی هەڵە بین، هەڵبەت بۆ " پێرێ"ش هەروا، ئێ ئێمە یەک وشەیە و لە عەرەبیدا دووە و"اول امس"ەو، تەنانەت لە زمانی ئینگلیزیدا سێ وشەشەThe day be fore yesterday کە ئەگەر وەکو وشە عەرەبییەکان تەرجەمەی حەرفی بکەین، دەبێتە" ڕۆژەکەی پێش دوێنی"و وەکو مەتەڵی لێ دێت و، دوایی بیرکردنەوە و بەراورد نەبێت، بابای کورد مەعنای " پێرێ" ی لێ هەڵناکرێنێ....

دیارە ئەم نووسینە کەمێکە لە زۆری و پوختەیەکە لەمەڕ ئەو هەڵە و کەموکورتیانەی وەکو بژار کەوتوونەتە نێو بێستانی گەشی زمانی کوردی، دەنا ئەو بابەتە هەویرێکی ئاوکێشە و هەوڵی شێلگیرانەی هەموو لایەکی دەوێت، جا هیوادارم لەم بارەوە هەست بە بەرپرسیاریی نەتەوایەتی بکەین‌و، ئەوەندەی بۆمان دەکرێ زمانەکەمان لە هەڵە و پەلە بژار کەین و، ڕێ لە تێکدان و شێواندنی بگرین.

پەراوێزەکان

١. کامیران رەحیمی، خەسارناسی وشەسازی لە زمانی کوردیدا، گ. زمانەوانی، ژ (٣)، زستانی ١٣٨٥ (٢٠٠٦) ، ل ١٧.
٢. سەلام ناوخۆش و نەریمان خۆشناو، زمانەوانی، بەرگەکانی یەکەم و دووەم و سێیەم، چاپخانەی منارە، هەولێر، ٢٠٠٩، ل ٤٣٥.
٣. د. کامل حسن بصیر، زاراوەی کوردی، چاپخانەی زانکۆی سلێمانی، ١٩٧٩، ل ٤٨.
٤. جەمال نەبەز، زمانی یەکگرتووی کوردی، بامبێرگ، ئەڵمانیا، ١٩٧٦، ل ٧٧.
٥. محمد علی الخولی، معجم علم اللغه النظری، انکلیزی ـ عربی، مکتبه لبنان، لبنان، ١٩٨٢، ص ١٦٨.
٦. محەمەد مەعروف فەتاح ، موحازەراتی خوێندنی باڵا ـ دکتۆرا، زانکۆی کۆیە، ٢٠٠٥ ـ ٢٠٠٦.
٧. کامل بصیر، هەمان سەرچاوە، ل ٥٧.
٨. ڕۆژان نوری عەبدوڵڵا، فەرهەنگی زمان و زاراوەسازی کوردی، خانەی چاپ و بڵاوکردنەوەی چوارچرا، ٢٠٠٧، ل ١٧٧.
٩. کامل بصیر، هەمان سەرچاوە، ل ٥٧.
١٠. سەلام ناوخۆش و نەریمان خۆشناو، هەمان سەرچاوە، ل ٤٣٧.
١١. جەمال عەبدول، بەرکولێکی زانستە زاراوەسازیی کوردی، چاپی یەکەم ، چاپخانەی قەشەنگ، سلێمانی، ٢٠٠١، ل ١٦.
١٢. ڕۆژان نووری عەبدوڵڵا، هەمان سەرچاوە ، ل ١٥٦.

١٣. كامل بصير، هەمان سەرچاوە، ل ٦٩.
١٤. كامل بصير، هەمان سەرچاوە، ل ٧٠.
١٥. سەلام ناوخۆش و نەریمان خۆشناو، هەمان سەرچاوە، ل ٤٣٦.
١٦. کامران رەحیمی، هەمان سەرچاوە، ل ١٩.
١٧. هەمان سەرچاوە، ل ١٩.
١٨. محەمەد وەسمان، گیروگرفتەکانی زاراوەدانان لە زمانی کوردیدا، هەولێر، ٢٠٠٤، ل ٦٠.
١٩. سەلام ناوخۆش و نەریمان خۆشناو، هەمان سەرچاوە، ل ٤٣٦.
٢٠. محەمەد وەسمان، هەمان سەرچاوە، ل ٥٩.
٢١. سەلام ناوخۆش و نەریمان خۆشناو، هەمان سەرچاوە، ل ٤٣٦.
٢٢. هەمان سەرچاوە، ل ٤٣٦.
٢٣. كامل بصير، هەمان سەرچاوە، ل ٧١.
٢٤. هەمان سەرچاوە، ل ٧١.
٢٥. سەلام ناوخۆش و نەریمان خۆشناو، ل ٤٣٧.
٢٦. جەمال عەبدول، هەمان سەرچاوە، ل ٤٠.
٢٧. محەمەد وەسمان، هەمان سەرچاوە، ل ٦٠ ـ ٦١.
٢٨. کەمال مەعروف (د)، ئەدەبیاتی کلاسیکی و نوێخوازی کوردی، چاپی یەکەم ، سلێمانی ٢٠٠٣، ل ١٢٢.
٢٩. جەمال عەبدول، سەرچاوەی پێشوو، ل ٤٠.
٣٠. ڕۆژان نوری عبدالله، سەرچاوەی پێشوو، ل ٢٢١.

سەرچاوەکان

١. جەمال نەبەز، زمانی یەکگرتووی کوردی، با مبێرگ، ئەڵمانیا، ١٩٧٦.

٢. جەمال عەبدوڵلا، بەرکولێکی زانستە زاراوەسازیی کوردی، چاپی یەکەم ، چاپخانەی قەشەنگ، سلێمانی، ٢٠٠١.

٣. ڕۆژان نوری عەبدوڵلا، فەرهەنگی زمان و زاراوەسازی کوردی، خانەی چاپ و بڵاوکردنەوەی چوارچرا، ٢٠٠٧.

٤. سەلام ناوخۆش و نەریمان خۆشناو، زمانەوانی، بەرگەکانی یەکەم و دووەم و سێیەم، چاپخانەی منارە، هەولێر، ٢٠٠٩.

٥. کامل حسن بصیر (د)، زاراوەی کوردی، چاپخانەی زانکۆی سلێمانی، ١٩٧٩.

٦. کامیران رەحیمی، خەسارناسی وشەسازی لە زمانی کوردیدا، گ. زمانەوانی، ژ (٣)، زستانی ١٣٨٥ (٢٠٠٦) .

٧. کەمال مەعروف (د)، ئەدەبیاتی کلاسیکی و نوێخوازی کوردی، چاپی یەکەم ، سلێمانی ٢٠٠٣.

٨. محەمەد مەعروف فەتاح ، موحازەراتی خوێندنی باڵا ـ دکتۆرا، زانکۆی کۆیە، ٢٠٠٥ ـ ٢٠٠٦.

٩. محەمەد وەسمان، گیروگرفتەکانی زاراوەدانان لەزمانی کوردیدا، هەولێر، ٢٠٠٤.

١٠. محمد علی الخولی، معجم علم اللغە النظری، انکلیزی ـ عربی، مکتبە لبنان، لبنان، ١٩٨٢.

مۆرفۆفۆنیمی (ی) لە زمانی کوردیدا

زانیار مەحمود عەلی

پێشەکی

یەکێک لە تایبەتمەندییەکانی زمان ئەوەیە، کە هەر زمانە و خاوەن تایبەتمەندی خۆیەتی. بەهۆی ئەم تایبەتمەندییانەشەوە، لەگەڵ زمانەکانی تردا جودا دەکرێنەوە، ئەمەش ئەوە ناگەیەنێت ئەم زمانانە بەتەواوەتی لەهەر سێ ئاستەکەدا، واتە ئاستەکانی: دەنگسازی و وشەسازی و ڕستەسازیدا هاوبەش بن. هەندێ تایبەتمەندی هەیە، لەزمانێکدا هەیە و لەزمانێکی تردا نییە، هەر ئەمەش وا دەکات خاسیەت و تایبەتمەندی ئەو زمانانە، لە یەکدی جودا بکاتەوە و ڕەسەنایەتی و بتەوی و سەربەخۆی ئەو زمانانە بپارێزێت و، لەگەڵ زمانە دراوسێکانیدا، یان خێزانە زمانی دەستە خوشکی جودا بکاتەوە و خۆی بپارێزێت، لەڕێگەی ئەو تایبەتمەندییانەی، کە هەیەتی خۆی دەپارێزێت. بۆنموونە لەزمانێکدا وا ڕێک دەکەوێت، هەندێ وشەی ئەو زمانە، چەند پیتێک لە وشەکانی لەسەرەتای وشەکە، یان نێوەڕاستی وشەکە، یان کۆتایی وشەکەدا، خۆنمایش بکات، یان ڕەنگە لە هەرسێ حاڵەتەکەدا بە دیار بکەوێت و، ڕەنگە لەو سێ حاڵەتەی باسمان

کرد، تەنێ لە دوو حاڵەتیان، یان یەکێکیان دەربکەوێت. بێگومان ئەمەش بەپێی سروشت و تایبەتمەندی هەرزمانێک دەگۆڕێت و، لەگەڵ زمانێکی تردا جودا دەبێت لەدەرکەوتنی فۆنیمەکان، لە نێو وشەکانی زمانەکەدا، بێگومان ئەوەی ئێمەش مەبەستمانە فۆنیمی "ی"یە ، لە زمـــانی کوریـــدا، وەک مۆرفۆفـــۆنیم، تیـــشکێک بخەینەسەری و، هیچ نەبێت، بۆ ئەوانەی دوای ئێمە، لەسەری دە نووسن، بتوانین تۆزێک ڕێگەیان، بۆ ڕۆشن بکەینەوە.لەکۆتایشدا هێڤیدارم بابەتێکی سوودمەند بێت، ئەگەر توانی بێتم، هێندەی گەردیلەیەک خزمەتی زمانە شیرینەکەمم کرد بێت، ئەوە جێگەی شانازییە، بۆمن. هیچ بابەتێک بەبێ کەموکوڕی نابێت، گرنگ ئەوەیە ئێمە بتوانین کەموکورتییەکانی یەکدی بە بابەتی زانستی پڕ بکەینەوە و خزمەتی زمانەکەمانی پێ بکەین.

تەوەرەی یەکەم:

مۆرفۆفۆنیمی (ی)، وەک: دەنگ، پیت، فۆنیم، مۆرفیم، لە زمانی کوریدا، کە بریتین لە :

سەرەتا بابزانین مۆرفۆفۆنیم چییە؟

مۆرفۆفۆنیم: لە ئەنجامی ئەرک بینینی مۆرفیمەکاندا، لە ڕووی بەکارهێنانەوە کاتێک مۆرفیمەکان دەکەونە پاڵ یەکترەوە، هەر یەک لە یەکەکانی ئاستی مۆرفۆلۆژی و فۆنۆلۆژی بناغەی دروستکردنی پێوەندی نێوان مۆرفۆلۆژی و فۆنۆلۆژی پێک دەهێنن. لە ئەنجامی کارتێکردنیان لەگەڵ یەکتردا و بەهۆی

کاریگەری دەنگی دەوروبەریانەوە شێوەی مۆرفیمەکان دەگۆڕێن و دیـــارکردنی شـــێوەی (مـــۆرف morf)، پێیـــان دەگوترێـــت مۆرفۆفۆنیمک(morphophonemic)، نموونە:

"ی" وەک دەنگ:

ئەو دەنــگەیە، لە ڕێــگەی فــشارێکی تیــشکئاساوە لەڕێــگەی ســـییەکانەوە پـــاڵی پێـــوە دەنرێـــت و بەشـــێوەیەکی ئاســـۆیی دەگوازرێتەوە، بەهۆی بیستنەوە هەستی پێ دەکرێت(فەرهەنگی وێبستەر).(١)

"ی" وەک پیت:

وێـنەی ئەو دەنـگەیە، کە لە ڕێـگەی ئەنـدامەکانی ئاخـاوتنەوە دەگـــوازرێتەوە و، لە ڕێـــگەی هێمـــای زمـــانییەوە، وێنەمـــان بـــۆ کێشاوە.

"ی" وەک فۆنیم:

بەو دەنگـانە دەگوترێـت، بەجێگۆڕکردنیـان، لەگەڵ دەنگێکـی تردا واتا و فۆرمی وشەکان دەگۆڕن. فۆنیم لە دەنگیش گرنگترە، چونکە جیاوازی وشەکانمان بۆ دەردەخات.(٢)

بۆ نموونە: مـار یـار

"ی" وەک مۆرفێم:

مـۆرفێم بچـووکترین یەکەی واتـاداری زمـانە، یـان خـاوەنی ئەرکە. مەبەست لەوەیە مۆرفێم یان واتایەکمان پێ دەبەخشێت، یـان واتـایەکی نوێمـان بـۆ دروسـت دەکـات، لە ڕێـگەی جۆرەکـانییەوە، مەبەسـتمان لە دروسـتکردنی واتـایەکی نـوێ، لە ڕێـگەی مـۆرفێمی وشـە داڕێـژەوەیە، کە "ی" وەک نمـوونە مەبەسـتمانە، کە دواتـر باسـی دەکەیـن. لە خـوارەوەش مـۆرفێم و جۆرەکانی بە شێوەیەکی جیاواز لەوانەی پێشوو، کە بۆی کراوە، پۆلێنی دەکەین.

جۆرەکانی مۆرفێم و دابەشکردنێکی تر، کە ئەمانەن:

زمانی کوردی، بەپێی دابەشکردنی بنەمای مۆرفۆلۆژی، بەپێی ئەو لێکـۆڵینەوانەی، کە کـراوە زمـانی کـوردی لەنـاو زمانـانی جیهاندا، دەچێتە ڕیزی زمانە لکاوەکانەوە واتە، (agglutinating language)، زۆربەی وشـەکانی لەسـەرەتا و کۆتـاییەوە گیـرەک دەخاتە سەر ڕەگ و واتا دەگۆڕێت. ئەمەش ئەوە دەسەلمێنێت، کە زمـانی کـوردی خـاوەنی ڕەسـەنایەتی و تـایبەتێتی خـۆی هەیە. لەگەڵ ئەوەشدا زمانی کوردی لە ڕیزی زمـانە تێکچرژاوەکانیشدا، گەلێک هاوبەشییان هەیە.

بێگومان دیاریکردن و پۆلێنکردنی مۆرفێم هێندە کارێکی سـانا نییە. بەپێی توانـا توانیومـانە مـۆرفێم پـۆلێن بکەیـن و لێرەدا بیان خەینە ڕوو. مۆرفێم بەچەندین ڕێگا پۆلێن کراوە، بۆیە ناکرێت، بە

تەنها پشت بە یەکێک لە پۆلینکردنەکان ببەستین. جۆرەکانی مۆرفێمیشمان پۆلێن کردووە، کە بریتین لە :

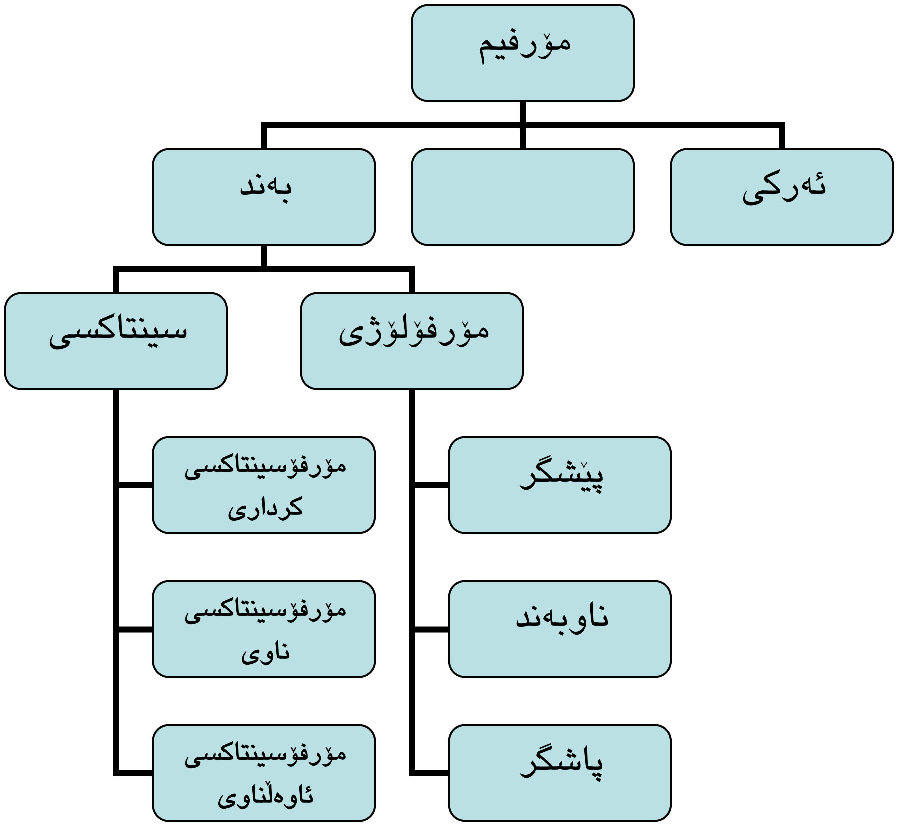

چەند سەرنجێک لەسەر پۆلێنکردنەکە:

یەکەم:

مۆرفێمە ئەرکییەکان ئەو وشانەن، کە تەنها لە ڕستەدا ئەرک دەبینن و واتای ڕستەکە پێکەوە تەواودەکەن. لە دەرەوەی

ڕستەدا هیچ بە هایەکی سیمانتیکییان نییە، کە بریتین لە: (چونکە، بەڵام....هتد).

دووەم:

لە مۆرفێمی بەندی سینتاکسیدا، ئەو مۆرفێمە بەندانەی دەچنە خانەی (مۆرفۆسینتاکسی) کردارییەوە، لەگەڵ کردارەکاندا ئەرک دەبینن،

بۆ نموونە: کاتەکانی ڕابردوو، ڕانەبردوو، داخوازی، ئیلزامی، ئەو مۆرفێمە بەندانەی تێدا ئەرک دەبینن بریتین لە (ئە/دە، ب/داخوازی و، ب/ئیلزامی...)، هەروەها نیشانەکانی ڕیژەی کار وەک(دە، بوو، ووە، ...)، لەگەڵ نیشانەکانی ڕستەی هەواڵی و دانانی، کە لەگەڵ کردارەکاندا دەردەکەون، وەک (با، بێت، بوبا...)، هەروەها لەگەڵ نیشانەکانی بکەر نادیاردا، کە بریتین لە "ڕێ" بۆ ڕانەبردوو "را"ش بۆ ڕابردوو. بێگومان ئەمانە وەک مۆرفێمی بەندی سینتاکسی کرداری، ئەرک دەبینن.

سەبارەت بە پاشگری (اندن)یش دەبێتە دوو جۆرەوە، یەکەم وەک مۆرفێمێکی وشەداڕێژ، بۆ نموونە، خەو+اندن خەواندن. دووەم وەک ئەرکی ڕێزمانی، کە ئێمەش مەبەستمان ئەم جۆرەیانە، بۆ نموونە: قیژە_ قیژاندن. کە ئەمەش یەکێکە لە مۆرفێمەکانی بەندی سینتاکسی کرداری. هەروەها نیشانەکانی کاتی ڕابردوو، کە بریتین لە: (ت، د، و، ی، ا)و نیشانەی

ڕانەبردووش، کە "ێ" یە ، بەشێوەیەکی گشتی لە بکەر نادیاردا ئەم جۆرەیان دەردەکەوێت. لەگەڵ ئەوەشدا نیشانەکانی "نەرێکردن" کە پێک دێن لەمانە: (نا، نە، مە)و جێناوە لکاوەکانی خاوەنێتیش، کە لە مۆرفۆسینتاکسی کرداریدا ڕۆلی گرنگ دەبینن، وەک (م، مان)، بۆنموونە: وشەیەکی وەک "دەتبینم". ئەم مۆرفێمانەی کە ئاماژەمان پێکردن، هەموویان دەچنە چوارچێوەی مۆرفێمی بەندی سینتاکسی کردارییەوە، چونکە ڕۆل و دەرکەوتنیان لەو بەشەدایە و زۆر چالاکن.

سێیەم:

لە مۆرفێمی بەندی (سینتاکسی) ناویدا، ئەو مۆرفێمە بەندانەی، لەم بەشەدا دەردەکەون و پێکهێنەری سەرەکی ئەم جۆرەیانن، واتا ئەم مۆرفێمانە لەگەڵ ناودا ئەرکی ڕێزمانی دەبینن، وەک: مۆرفێمەکانی (ەکە، ێک، ان)و، هەروەها لەگەڵ ئامرازەکانی خستنەسەردا، کە پێک دێن لە ئامرازەکانی (ی، ە)، خستنەسەر. ئەم مۆرفێمە بەندانە، دەچنە چوارچێوەی مۆرفێمی بەندی ڕێزمانی (سینتاکسی) ناوییەوە.

چوارەم:

مۆرفێمی بەندی (سینتاکسی) ئاوەڵناوی، دیارترین مۆرفێمی بەندی سینتاکسی ئاوەڵناوی، لە فۆرفێمە بەندەکانی سینتاکسیدا، واتا لەگەڵ ئاوەڵناودا ئەرکی سینتاکسی ببینن بریتین لە: (تر،

ترین)، لەچوارچێوەی مۆرفێمە بەندە سینتاکسییەکان دایە، لە هەگبەی ئاوەڵناودا.

تێبینی: لە جۆری مۆرفێمی بەندی (سینتاکسی) کردایدا، مۆرفێمی بەندەکانی خاوەنێتی، لەگەڵ مۆرفۆسینتاکسی ناوی و مۆرفۆسینتاکسی کرداریشدا، ئەرک دەبینن، کە ئەمانەن:

بۆنموونە: دەتبینم/ مۆرفۆسینتاکسی کرداری
شارەکەم/ مۆرفۆسینتاکسی ناوی

تەوەرەی دووەم: (ی) لە ئاستی دەنگسازیدا:

زانستی فۆنۆلۆژی، یەکێکە لە ئاستەکانی زمان، هەر زمانە و سیستەمی فۆنۆلۆژی تایبەت بەخۆی هەیە، دەستنیشانکردنی ئەم ئاستەش پشت بە فۆنێم دەبەستێت، چونکە فۆنێم بچوکترین دانەی زمانە و بەگۆڕینی هەمان فۆنێم لەگەڵ فۆنێمێکی تردا، دەبێتە هۆی گۆڕینی فۆرم و واتای وشەکان.

لەزمانی کوریدا وەک هەر زمانێکی تر دوو جۆر دەنگی سەرەکی هەیە، کە ئەمانەن:

یەکەم: نەبزوێن:

ئەو دەنگەیە، کە لە گوتندا، ئەو هەوایەی لە سییەکانەوە لە کاتی ئاخاوتندا دێنە دەرەوەو توشی بەربەستێک یان نیمچە بەربەستێک دەبێت. دەنگەکانیش ئەمانەن: (ب، پ، ت، ج، چ، ح،

خ، د، ر، ڕ، ز، ژ، س، ش، ع، غ، ف، ڤ، ق، ک، گ، ل، ڵ، م، ن، هە).

دووەم: بزوێن:

ئەو دەنگانەن لەکاتی گۆکردنیاندا، ئەو تەوژم و پاڵەپەستۆیە ناکەوێتە سەریان، کە بریتین لە ئەمانە: (ا، ە، و، وو، ۆ، ی، ێ)، (هەندێ نووسەر_ "یی" و "وێ"یش بەدوو بزوێن دادەنێن).

پیتی بزوێنی (ی) و ڕەمزە دەنگییەکانی، کە ئەمانەن:

پیتی بزوێنی "ی" لەزمانی کوردیدا، بە چەندین شێوە خۆی دەنوێنێت و بە پێی سازگەی دروستبوونی دەگۆڕدرێت. هەمان شێوەی هێما زمانییەکەیە، بەڵام لەکاتی گۆکرندا هەرپیتە و بەپێی بڕگە و گۆکردنی گۆڕانی بەسەردا دێت. بێگومان ئەمەش یەکێکە لە تایبەتمەندییەکانی سیستەمی فۆنۆلۆژی کوردی. ڕەمزە دەنگییەکانیش.(٣)

کە ئەمانە:

[ی] ئەمە کورتە و کەمگیرە، وەک (کردی، بردی)

[ی] ئەمەیان کەمێک کراوەیە، وەک (دیاری)

[ی] ئەم جۆرەیان درێژە و گیرە، وەک (پیر، شیر)

(ی) = یێ :

[ی] کراوەیەو تۆزێک درێژە، وەک (دێ)

[ی] لەوەی پێشوو کەمتر کراوەیە، وەک (دێی)

دەرکەوتنی /ی/ وەک فۆنیم لەزمانی کوردیدا:

فۆنیم چییە؟

فۆنیم بریتییە لە دەنگە جیاوازەکانی زمانێک. فۆنێم بەو دەنگانە دەگوترێــت، کە لە وشــەیەکدا جێگۆڕکێیــان پــێ بکرێــت لەگەڵ دەنگێکی تری نێو هەمان وشە، دەبێتە هۆی گۆڕینی فۆرم و واتای وشەکە و واتا و فۆرمێکی نوێ دروست دەکات.(٤)

بۆنمـوونە: <u>وشـە</u> <u>گۆرینی</u> <u>بۆ فۆنیمی</u> <u>وشـەی نوێ</u>

ژان	/ ا /	/ ی /	ژین
شێر	/ ێ /	/ ی /	شیر
دار	/ د /	/ ی /	یار
کەو	/ و /	/ ی /	کەی

وشەکانی (ژان، شێر، دار، کەو) بە جێگۆرکرنی فۆنێمەکانی (و ، ێ، ، د، ا) بە فۆنێمی (ی)، وشەی نوێ و واتای نوێمان بۆ دروست بوو، کە بریتین لە وشەکانی (ژین، شیر، یار، کەی)، کە لەگەڵ وشــەکانی پێــشوودا، لە ڕووی فــۆرم و واتــاوە تەواو پــێچەوانەی یەکتــرن. کە ئەمەش یەکــێکە لە تایبەتمەنــدی و ناسـینەوەی ئەو دەنگـانەی، کە فـۆنێمن، چـونکە هەمـوو دەنگێـک فۆنێم نییە، بەڵام هەموو فۆنێمێک دەنگە.

چەند سەرەنجێک لەسەر پیتی (ی) لە ڕووی ڕێنووسەوە:(٥)

(١): پیتی (ی) بزوێن واتە (ی: i)

بۆنموونە: زەوی zewi

(٢): پیتی (ی) کۆنسۆنانت واتە (ی: y)

بۆ نموونە: یار yar

(٣): پیتێکی (ی)ی بزوێنی زۆر کورت هەیە، کە لە ڕێنووسی کوردی، بە ئەلفوبێی لاتینی نیشانەی (i)ی بۆ دانراوە، وەک لە وشەکانی (ژن jin، من min، بەڵام ئەم نیشانەیە، بە ڕێنووسی کوردی، لە ئەلفوبێی (ئارامی)دا دەرناکەوێت.

(٤): پیتی (ی) بزوێن و پیتی (ی)ی کۆنسونانت، واتە (i) بزوێن و (y) کۆنسۆنانت، لە ڕێنووسی کوردی بە ئەلفوبێی (ئارامی)، کە بە هەڵە پێی دەوترێت ڕێنووسی (عارەبی)، یەک نیشانەی بۆ دانراوە، واتە بە (ی) هێما دەکرێت، بەڵام ڕاستییەکەی وانییە و لەیەکتری جودان و لەکاتی بەدوای یەکتر داهاتنیدا، پێویستە گرنگی بە هەردووکیان بدرێت و بنووسرێن.

بۆنموونە: نییە، زەوییەکە

Niye , zewiyeke

(٥): لەو وشانەی، کە (سێ)، پیتی (ی)، بەدوای یەکتردا دێن، پێویستە لە ڕووی ڕێنووسەوە، هەر(سێ) پیتەکە، بەسەریەکەوە بنووسرێت.

بۆنمـــوونە: وشـــەی (ئـــاوایی یەکەمـــان)، دەبێـــت بەم شـــێوەیە بەسەریەکەوە بنووسرێت (ئاواییەکەمان).

(٦): لە زمانی کوردیدا، دروستکردنی (نیسبەت) لە ڕێگەی پیتی (ی)ەوە، دروســـت دەبێـــت، بە لکانـــدنی پیتـــی "ی" بە کۆتـــایی وشـــەکەوە، کە ئەمەش لە ژێـــر کـــاریگەری زمـــانی عـــارەبییەوە هاتووەتە نێو زمانی کوردییەوە، جێگەی خۆی گرتووە.

بۆنموونە: پێنجوێن+ی پێنجوێنی
ئازاد پێنجوێنی

بەڵام، ئەو ناوانەی کۆتاییان بە پیتی بزوێن هاتووە، پێویستە بە دوو (ی)، ب نووسرێت:

بۆنموونە: ئەحمەد ئاوا ، ئەحەمەد ئاوایی
شنۆ ، شنۆیی
لادێ ، لادێیی

ئەگەر هاتوو، ئەو ناوانە خۆیان، کۆتاییان بە پیتی (ی)، هات بوو، ئەوا پێویست ناکات پیتی (ی)، نیسبەتیان بخرێتە پاڵ.

بۆنموونە: سلێمانی، کاروان سلێمانی
ئامێدی، خۆشناو ئامێدی

تەوەرەی سێیەم: (ی) لە ئاستی وشەسازیدا:

مۆرفۆلـۆژی زانـستێکە، لە وشــە و مۆرفێمەکــان دەکـۆڵێتەوە، بایەخ بە لێکۆڵینەوە و پێکهاتەی وشـە دەدات بە تـایبەتی لە ڕووی پێکهاتەی مۆرفێمەکانییەوە.(٦)

مۆرفۆلۆژی دوو بەشی سەرەکی هەیە، کە بریتین لە:

وشـەسازی دارشتن:

بــایەخ دەدات بە وشــەکان لە ڕووی جــۆری پێکهاتنیــانەوە و، وەرگرتنیــانەوە، بەبــێ ئەوەی بــڕوانێتە ئەرکــی وشــەکان لە پێکهاتنیاندا.

وشەسازی ئەرکی:

بــایەخ دەدات بە پێوەنـدی نێـوان گەردانکردنــی وشــە و ئەرکە ڕێزمانییەکـانی. بـۆ نمـوونە: پێوەنـدی لەنێـوان وشــەی (گـوڵ) و (گوڵان).

بەهۆی مۆرفێمی کۆی (ان) بەندی سینتاکسییەوە، گۆڕان بەسـەر پێکهــاتنی ڕێزمــانی وشــەکەدا هــاتووە و، ئەرکەکەشــی بەدیــار دەکەوێت.

گرنگی مـۆرفێمی (ی)، لە دارشـتنی وشـەی نوێ و دروسـتکردنی واتای نوێدا:

وشـەی دارێژراو: لە مـۆرفێمێکی سـەربەخۆ و مـۆرفێمێکی بەنـدی وشەدارێژ پێک دێت، لەڕێگەی پێشگرییەکەوە، یان پاشگرێکەوە، یاخود هەردووکیان پێکەوە، دروست دەبێت.

کە بێگومـــان ئــێمە لێــرەدا تەنهــا مــۆرفێمی (ی)، بە نمــوونە وەردەگرین، کە پێوەندی بە باسەکەمانەوە هەیە، کە بریتین لە:

پاشگری "ی"

ئەم مۆفێمی بەندی وشەداڕێژە، دەچێتە سەر ناو، ڕەنگی ئەو ناوە بەدیار دەخات، کە مەبەست لێی چ ڕەنگێکە.(٧)

بۆ نموونە: (گەنم + ی)، دەبێتە (گەنمی)، واتە ڕەنگی پێستی ئەو کەسە، وەک گەنمە.

پاشگری "ی"

کاتێک دەچێتە سەر ناوی شوێن، دەبێتە هۆی بەخشینی نیسبەت بەهۆی شوێنەوە.

بۆ نموونە: (هەولێر + ی)، هەولێری

(کەرکوک + ی)، کەرکوکی

پاشگری "ی"

بچێتە سەر هەر قەدێ یان وشەیەک سیفەتی ئەو وشەیە بە وشە داڕێژراوەکە دەبەخشێت:

بۆنموونە:

بازاڕ+ی بازاڕی،

شتێک سیفەتی بازاڕی پێوە بێت.

بەهار + ی بەهاری،

واتە، دوور بێت لەسەرما و گەرما

بەرز + ی بەرزی،
بەرز: مەبەست لە بەرزی ئەو شتەی دەپێورێت،
بەڵام بەرزی: واتا بەرزکردنەوەی ئاست و توانا.

پاشگری "ی"

یەکێکی تر لە تایبەتمەندی مۆرفێمی "ی" ئەوەیە، کاتێک دەچێتە سەر ئاوەڵناو، وشەکە لە ئاوەڵناوەوە دەگۆڕدرێت بۆ دروستکردنی ناوی واتایی، ئەبستراکت.

پاک: ئاوەڵناوە + ی، پاکی: ناوێکی واتاییە
جوان: ئاوەڵناوە + ی، جوانی: ناوێکی واتاییە

مۆرفێمی "ی" وەک پاشگر، بۆ دروستکردنی ناوی واتایی، ئەم مۆرفێمە، ناوی واتایی لێ دروست دەکرێت بە بوونە پاشکۆی بەشە ئاخاوتنەکانی (ئاوەڵناو، ئاوەڵفرمان، قەدی داڕێژدراو)، ناوی واتای لێ دروست دەکرێت،
کە ئەمانەن:

بۆ نموونە:

لە ئاوەڵناوەوە:

جوان+ی (جوانی).

لە ئاوەڵفرمانەوە:

بەرز+ی (بەرزی).

بڵند +ی (بڵندی)

لە قەدی دارێژراوەوە:

خوێندەوار+ی (خوێندەواری)

چەند سەرنجێک لەسەر دەرکەوتنی مۆرفێمی (ی)، لە کۆتایی هەندێ وشەکەدا، کە ئەمانەن:

یەکەم:

ئەو وشانەی کۆتاییان بە پیتی (ی)، هاتووە، پێویستە لەکاتی بەستنەوەی لەگەڵ دیارخەرەکەدا، دوو پیتی (یی) بنووسرێت، کە یەکەمیان هی وشەکەیە و دووەمیشیان هی ئامرازی خستنەسەرە. بۆیە پێویستە بەم شێوەیە بێت:

بۆنموونە:

وشەکانی (ئازادی) و (ڕۆشنبیری)، وەک نموونە:

ئازادیی هیوای گەلانە.

ڕۆشنبیریی وڵات پێش دەخات.

دووەم:

ئەو وشانەی کۆتاییان بە پیتی (ی) هاتووە، لە ڕستەدا لە کاتی کەسی سێیەمی تاک، یان کۆیی خاوەنێتیدا، پێویستە بە دوو (یی) بنووسرێن. بەم شێوەیە:

بۆ نموونە:

وشەی (ئازادی)، وەک نموونە:

کوردەکان ئاشتی خوازن، ئازادییان لێ زەوت مەکەن.

سێیەم:

ئەو چاوگانەی، کە بە (یائی) ناسراون، واتە لەکاتی گەردانکردنیان بۆ کاری ڕابردوو ئەوا کاتی ڕستەکە لە شێوەی مۆرفێمی (ی) دەردەکەوێت. بۆیە پێویستە لەکاتی مۆرفێمی خاوەنێتیدا بەتایبەتی کەسی سێیەمی تاک و کۆ، پێویستە ڕەچاوی نووسینی دوو پیتی (یی) بکرێت، چونکە یەکێکیان کاتی ڕستەکەیە و ئەویتریان جێناوی خاوەنێتییە، کە ئەمەش چەند شێوەیەکییەتی:

بۆ نموونە:

چاوگی (نووسین)و (کڕین)، وەک نموونە:

من نووسیم، تۆ نووسیت، ئەو نووسیی

ئێمە نووسیمان، ئێوە نووسیتان، ئەوان نووسییان

من کڕیم، تۆ کڕیت، ئەو کڕیی

ئێمە کڕیمان، ئێوە کڕیتان، ئەوان کڕییان.

چوارەم:

هەندێ وشـەمان هەیە، لە زمـانی کوریدا بە دوو (یـی) کۆتـایی هاتووە، بۆیە پێویستە لە کاتی بەستنەوەیان بە وشـەیەکی تـرەوە، یـاخود لە کـاتی مۆرفێمەکـانی خاوەنێتیـدا، لەڕووی فیـزیکییەوە پێویـستە، بە سـێ (ییـی) بنووسـرێت، بەڵام ئەم حـاڵەتە پێویـست ناکـات زۆر گرنگـی پێبـدرێت، چـونکە نووسـینی سـێ (ییـی) بەسەریەکەوە، لەکاتی گۆکردندا زۆر دژوار دەبێت، کە گۆ بکرێت، چـونکە ئەو سـێ پیتـی (ییی)یە، لەکـاتی گۆکرنـدا، لەشـێوەی یەک بڕگەدا بەسـەریەکەوە ئاراسـتە دەکرێت، وەک دوو (یی) ئاراسـتە دەکرێت، ئەمەش چەند شێوەیەکییەتی:

بۆنموونە:

وشەی (شایی) وەک نموونە:

شاییەکەی ئەوان خۆش بوو، شاییان لێ مەکەن بەشین.

ئەنجام:

ئیمەی مـرۆڤ، لە ژیانمانـدا هەر کارێکمـان کـرد، پێویـستە بگەینە ئەنجامێک، بێگومـان گەیشتنیشمان بەو ئەنجامەش مانـای ئەوەیە، کە ئەو کـارەی پێی هەسـتاوین توانیومـانە، مانـدووبوونەکەمان بە زایە نەچێـت. ئەم باسـەی ئـێمەش بێگومـان لەو چوارچێـوە بەرتەسـکەی کە باسـمان کـردووە، بێگومـان گەیـشتووین بە

ئەنجامێک، کە لێرەدا بەچەند خاڵێک باسیان دەکەین، کە بریتین لە:

(١). پیتی (ی)، لە هەردوو ئاستی دەنگسازی و وشەسازیدا، بەیەک مۆرف، بەڵام بە دوو ئەرکی جیاواز ڕۆلی خۆی دەبینێت و چ وەک فۆنیم و یان مۆرفێم، واتە (ی) مۆرفۆفۆنیمە لەزمانی کوردیدا، بێگومان لەهەردوو ئاستەکەدا واتە زۆر چالاکە.

بۆنموونە ڕۆلی "ی" وەک فۆنیم لە ئاستی دەنگسازیدا:

وشە	گۆڕینی	بۆ فۆنیمی	وشەی نوێ
ژان	/ ا /	/ ی /	ژین
شێر	/ ێ /	/ ی /	شیر

بۆنموونە ڕۆلی "ی" وەک مۆرفێم لە ئاستی وشەسازیدا:

بۆ نموونە: (گەنم + ی)، دەبێتە (گەنمی)، واتە ڕەنگی پێستی ئەو کەسە، وەک گەنمە.

(٢). پیتی (ی)، وەک فۆنیم و وەک مۆرفێم، واتە مۆرفۆفۆنیمی (ی)، لە زمانی کوردیدا رۆلێکی کاریگەری هەیە، لە دارِشتن و دروستکردنی فۆرمی نوێ و واتای نوێ، لە زمانی کوریدا، کە ئەمەش بووەتە هۆی دەوڵەمەندکردنی فەرهەنگی زمانی کوردی بە تایبەتی لە ئاستی مۆرفۆلۆژیدا.

بۆ نموونە:

بازاڕ+ی بازاڕی،

شتێک سیفەتی بازاڕی پێوەبێت.

بەهار + ی بەهاری،

واتە، دوور بێت لەسەرما و گەرما

بەرز + ی بەرزی،

بەرز: مەبەست لە بەرزی ئەو شتەی دەپێورێت،

بەڵام بەرزی: واتا بەرزکردنەوەی ئاست و توانا.

(٣). پیتی (ی) لە ڕێنووسدا توشی چەند گرفتێکمان دەکات گرنگترینیان لە ڕێنووسدا، بۆنموونە، پیتی (ی) بزوێن و پیتی (ی)ی کۆنسونانت، واتە (i) بزوێن و (y) کۆنسونانت، لە ڕێنووسی کوردی بە ئەلفوبێی (ئارامی)، کە بە هەڵە پێیدەوترێت ڕێنووسی (عارەبی)، یەک نیشانەی بۆ دانراوە، واتە بە (ی) هێما دەکرێت، بەڵام ڕاستییەکەی وانییە و لەیەکتری جودان و لەکاتی بەدوایەکتر هاتنیاندا، پێویستە گرنگی بە هەردووکیان بدرێت و بنووسرێن.

بۆ نموونە: نییە، زەوییەکە

Niye , zewiyeke

(٤). لە نێو وشەکانی زمانی کوردیدا، وا ڕێک دەکەوێت، هەندێ وشەی ئەو زمانە، چەند پیتێک لەوشەکانی لە سەرەتای وشەکە،

یان نێوەڕاستی وشـەکە، یـان کۆتـایی وشـەکەدا، خۆنمـایش بکـات، یـان ڕەنگە لە هەرسـێ حـاڵتەکەدا بە دیـار بکەوێت و، ڕەنگە لەو سێ حاڵەتەی باسمان کرد، تەنێ لە دوو حاڵەتیـان، یـان یەکێکیـان دەربکەوێت. بێگومان ئەمەش بەپێی سروشـت و تایبەتمەنـدی هەر زمانێــک دەگۆڕێــت و، لەگەڵ زمــانێکی تــردا جــودا دەبێــت لە دەرکەوتنــی فۆنێمەکــان، لە نێــو وشــەکانی زمــانەکەدا، بێگومــان ئەوەی ئـێمەش مەبەسـتمانە فـۆنێمی "ی"یە ، لە زمـانی کوردیـدا، وەک مۆرفۆفـۆنیم، لە هەر سـێ حـاڵەکەدا، ڕۆڵـی خـۆی دەبینێـت، بەیەک فۆرم، بەڵام بەئەرکی جیاواز دەردەکەوێت.

<u>سەرەتا</u>	<u>نێوەڕاست</u>	<u>کۆتا</u>
"ی" وەک فـۆنیم	"ی" وەک فـۆنیم	"ی" وەک مۆرفیم
مار	ژان	پاک
یار	ژین	پاکی

سەرچاوەکان:

(١). د. عەزیز گەردی، کێشناسی،٢٠١٣، هەولێر.
(٢). د. نەریمان خۆشناو، دەنگسازی، ٢٠١٣، هەولێر.
(٣). د. محەمەد ئەمین هەورامانی، فیلۆلۆژی زمانی کوری، ١٩٧٣، بەغداد.
(٤). پ. د. وریا عومەر ئەمین، ئاسۆیەکی زمانەوانی، ٢٠٠٩، هەولێر.
(٥). ڕێنووسی یەکگرتووی کوردی، کۆڕی زانیاری کوردستان، ٢٠٠٥هەولێر.
(٦). پ. ی. ڕەفیق شوانی، وشەسازی، زمانی کوردی، ٢٠١١، هەولێر.
(٧). پ. د. محەمەد معروف فەتاح، م.سەباح ڕەشید، چەندلایەنێکی مۆرفۆلۆژی، ٢٠٠٦، سلێمانی

ڕێباز مستەفا: وەرگێڕان لەکورتترین پێناسەیدا ئەوەیە کە مانای دەقێک لە زمانێکەوە بۆ زمانێکی دیکە بگوازێتەوە

سازدانی: فەرەیدون سامان

ڕێباز مستەفا، وەرگێڕ و نووسەر، لەدایکبووی ساڵی ١٩٦٢ شاری ڕواندز، لە ناوەڕاستی ساڵی ١٩٧٩بۆتە پێشمەرگە - لەبەرئەوەش نەیتوانیوە قۆناخەکانی خوێندن تەواو بکات، دوای ئەنفالەکان لە ئێران گیرساوەتەوە، لەدوای ڕاپەرینەوە لەبواری نووسین و وەرگێڕاندا کار دەکات و نووسین و بابەتە وەرگێردراوەکانی بە بەربڵاوی لە گۆڤار و ڕۆژنامەکانی کوردستان بڵاوکراونەتەوە، تائێستا زیاتر لە(٣٠) کتێب و نامیلکەی لە بوارە جیاجیاکاندا چاپ و بڵاوکراونەتەوە. گۆڤاری زمانناسی سەبارەت بە بایەخی زمان و هونەری وەرگێڕان بۆ خزمەتکردنی کولتووری کوردی، ڕووبەڕووی چەند پرسیارێکی کردەوە:

*** ئایا مەرجە وەرگێڕ لەکاتی وەرگێڕانی دەقێکدا واتای دەقە ئەسڵییەکە بگەیەنێت؟**

- بێگومان، ئەگەر وەرگێڕان نەیتوانی مانای دەقە ئەسڵییەکە بگەیەنێت چۆن بە وەرگێڕان دادەندرێت، وەرگێڕان لە کورتترین

پێناسەیدا ئەوەیە کە مانای دەقێک لە زمانێکەوە بۆ زمانێکی دیکە بگوازێتەوە، جا ئەو گواستنەوەیە تا جوانتر بێت و نزیکتر بێت لە دەقە ئەسڵییەکە ئەوا بە وەرگێڕانێکی باشتر و سەرکەوتووتر دادەندرێت. لەبیرمان بێت کە وەرگێڕان بە هونەر دادەندرێت، ئەو هونەرەش دوو پایەی بنەڕەتی هەن: یەکەمیان تێگەیشتن لەو زمانەی کە لێیەوە وەریدەگێڕیت، دووەمیشیان داڕشتنەوە و جێکردنەوەی ئەو تێگەیشتن و هەڵێنجانەی کە وەرتگرتووە لە چوارچێوەی ئەو زمانەی کە بۆی وەردەگێڕیت. بەم پێیە ئەرکی وەرگێڕ گواستنەوە و گەیاندنی ماناو ناوەڕۆکی دەقە ئەسڵەکەیە بە خوێنەرانی خۆی.

*** راتان چییە بەرامبەر ئەو وەرگێڕانەی کە دەستکاریی دەق دەکەن، وەک کورتکردنەوە یان ئیختیزالکردن؟**

ـ من پێم وایە دەستکاریکردن و کورتکردنەوە، یان زیادکردنی دەق لە واتای راستەقینەی وەرگێڕان کەم دەکاتەوە، بۆیە لەگەڵ ئەو شێوازە نیم و وای دەبینم کە وەرگێڕان دەبێت ڕستە بە ڕستە ئەنجام بدرێت و وەرگێڕ وێڕای لەبەرچاوگرتنی گشت ئەو خەسڵەت و تایبەتمەندییانەی کە وەرگێڕی باشی پێ دەناسرێتەوە، پێویستە لە هەمانکاتدا بەرپرسانە و بە ئەمانەتەوە مامەڵە لەگەڵ دەقە ئەسڵییەکەدا بکات.

***مەبەست چییە لەوەی کە دەگوترێت وەرگێڕ دەبێت شێوازی زمانی دەربڕینی نووسەر بپارێزێت؟**

ـ بێگومـان هـەموومـان دەزانـین کـە نووسـەران تایبـەیمـەندی و خـەسـڵەت و شـێوازی تایبـەت بـە خۆیـان هـەیـە لـە نووسـیندا. نووسەر هەیە لەدەربڕین و قسەکردنی ئاسایی خۆیدا نوکتەباز و دەم بـەپێکـەنین و گاڵتـەچییـە، نووسـەری وا هـەیـە لـەسـەرەخـۆ، وردەکار، وریا و لـە هـەمـان کاتدا قسەکانی بەهێما و پێچوپەنا دەردەبڕێت، هیواش هەیە وشک و ڕەقەکارە و هیچ ناسککاری و گاڵتەوگەپێک نازانێت، بمانـەوێت یـان نـا ئـەو تایبـەتمـەندییانە لـە نووسینەکانیشیاندا ڕەنگ دەدەنەوە، بۆیـە وەرگێڕی بـاش ئـەوەیە کە بتوانێت ئـەو خـەسڵەت و تایبـەتمـەندییانە لـە وەرگێڕانـەکـەیدا ڕەنگ پـێ بداتـەوە، بـۆ ئـەمـەش پێویستە وەرگێڕ بـەشـێوەیـەکی گـشتی شـارەزاییێـک لـە نووسـەرەکـە وەدەسـت بخـات و بـە وریاییـەوە مامـەڵـە لـەگـەڵ دەربڕینـی نووسـەرەکـەدا بکـات، نـەک خەسڵەت و تایبەتمەندی و شێوازی نووسـەرەکە پشتگوێ بخـا و بیان کاتە قوربانی شێوازی دەربڕینی خۆی.

*** وەرگێـڕ دەتوانێـت زمـانێکی گونجـاو لـەگـەڵ دەقـە ئـەسـڵەکـە بدۆزێتەوە؟**

ـ بە هەڵە نەچین کە زمانی تایبەت و گونجاو لەگەڵ دەق جیاوازە لە ئاواز و ئەو فۆرمەی کە نووسەر دەقێکی پێ دەنووسێت، بـۆ نموونـە نووسـەر هـەیـە بـە زمـانی قسەکردنی ئاسـایی خـەڵـک کـە ڕۆژانە پێی دەدوێن کتێبێک یان بابەتێک دەنووسێت، نووسـەرێکی دیکە بە زمانی ئەدەبی و بـاوی نووسـین و بـە پـەیڕەوکردن و لـە بـەرچـاوگرتنی ڕێزمـان و بنـەمـا و ڕێـساکانی زمـان بابـەت یـان

کتێبێک دەنووسێت، لەو حاڵەتەدا وەرگێڕ دەبێت کتێب یان بابەتی یەکەم بە هەمان زمانی (عامیانە) وەربگێڕێت و کتێب و بابەتی دووەمیش بە زمانی ئەدەبی باو و بە ڕەچاوکردنی بنەما و ڕێساکانی زمانی خۆی وەربگێڕێت. دەتوانین نموونەیەکی دیکە باس بکەین کە پێم وایە مەبەستەکە باشتر ڕوون دەبێتەوە: دەقێک سەد ساڵ بەر لە ئێستا نووسراوە، دیارە شێوازی قسەکردن و دەربڕین و تەنانەت لایەنی ڕێزمانی و ڕێنووسیش بە بەراورد لەگەڵ قسەکردن و دەربڕین و ڕێنووس و ڕێزمانی ئەمڕۆ جیاوازی هەیە، وەرگێڕ نابێت ئەو دەقەی کە سەد ساڵ بەر لەمڕۆ نووسراوە بە زمان و شێوازی قسەکردن و دەربڕینی ئەمڕۆ وەربگێڕێت، وەک چۆن ناشکرێت نووسین و دەقێک کە ئەمڕۆ نووسراوە بەزمان و دەربڕینی سەردەمێکی پێشووتر وەربگێڕێت، یانی بۆ هەر وەرگێڕێک مەرجە و پێویستە کە لایەنی مێژوویی ئەو دەقەی وەری دەگێڕێت بە تەواوی لەبەرچاو بگرێت.

*** لە هەڵبژاردنی وشە و دەستەواژەی دروست و خۆشئاوازدا ئەرکی وەرگێڕی شارەزا چییە؟**

- دیارە لە هەموو زمانەکاندا، وشەیەک بۆی هەیە چەندان واتای جیاوازی هەبێت، یان بە پێچەوانە چەندان وشە کە لە نووسین و گۆکردندا وەک یەکن کەچی تەنها یەک واتایان هەیە، وەرگێڕی باش دەبێت زۆر ئاگادار بێت و لێی تێک نەچێت، دەبێت لەمیانی خوێندنەوە و لە چوارچێوەی ڕستەدا بەتەواوی وشەو ماناکان

ساغ بکاتەوە و لە وەرگێڕانیاندا وشەی گونجاو و ئەو وشەیەی کە لە هەمووان جوانتر و خۆشئاوازترە لەشوێنیان دابنێت. ئەگەر هەندێک لەو وەرگێڕدراوانەی لای خۆمان لەگەڵ دەقە ئەسڵەکانیاندا بەراورد بکەین، بە دڵنیاییەوە بە چاوی خۆمان دەبینین کە وەرگێڕی بەڕێز نەیتوانیوە هەندێک مانا و وشە و دەستەواژە بە باشی تێ بگات و ساغیان بکاتەوە و ئینجا وشەی گونجاو و خۆشئاوازیان لە شوێندا دابنێت، هەر خێرا خێرا نووسینەکەی بە حسابی خۆی وەرگێڕاوە و گۆڤارو رۆژنامەیەک یان دەزگایەکی بڵاوکردنەوەش بێ پێداچوونەوە و هەڵسەنگاندنێک یەکسەر بۆیان چاپ و بڵاوکردۆتەوە و خستوویانەتە بەردەستی خوێنەران. بەداخەوە نەبوونی چاودێری و پێداچوونەوە و هەڵسەنگاندنی دەق، چ نووسین چ دەقی وەرگێڕدراو زۆر زیان دەگەیەنێت و لەهەموو ڕوویەکەوە پاشاگەردانی و بێسەروبەری بەدوای خۆیدا دێنێت. مەبەستم لێرە ئەوە نییە کە سانسۆر بخرێتە سەر وەرگێڕان و نووسین. هەر ئەو سانسۆرە کۆمەڵایەتی و دینییانەی کە زۆرجار دەستی وەرگێڕ و نووسەرەکان دەبەستن کەم نین تا سانسۆری دیکەشیان بێنەسەر. سانسۆر لەگەڵ هەڵسەنگاندن و ڕەخنە و پێداچوونەوە جیاوازی هەیە. هەڵسەنگاندن و ڕەخنە و پێداچوونەوە بەپێچەوانەی سانسۆر خزمەتی پرۆسەی نووسین و وەرگێڕان دەکەن.

*** باسی دەزگاکانی بڵاوکردنەوەت کرد، ڕۆڵ و ئەرکی ئەو دەزگایانە چۆن دەبینیت؟**

- ویڕای هەبوونی چەند دامەزراوەیەکی تایبەت بە وەرگێڕان، بەداخەوە بە بەراورد لەگەڵ پێویستی و بایەخی وەرگێڕان بۆ ئێمە، ڕۆڵ و بەرهەمیان دڵخۆشکەر و بەپێی پێویست نییە. من وادەزانم بە پلەی یەکەم ئەرکی حکومەت و دامەزراوە ڕۆشنبیرییەکانییەتی دەزگایەکی چالاک پێک بێنێت کە هەموو تواناکانی بواری وەرگێڕان بگرێتە خۆی، بودجەیەکی شیاوی بۆ دابین بکات و دەستەیەکی بەئاگاش دەستنیشان بکرێت بۆ دیارکردنی ئەو بەرهەمە بیانییانەی پێویستە وەربگێڕدرێنە سەر زمانی کوردی. ئەگەر تا ئێستا داینەمۆی وەرگێڕان هەنگاو و ئارەزوو و سەلیقەی شەخسی بووبێت کە هەر لەبەر ئەمەشە گلەیی هەڵناگرێت، ئیدی کاتی ئەوە هاتووە کە بەرنامەی بۆ دابڕێژرێت و ئۆرگانیزە بکرێت.

*** وەرگێڕ چۆن دەکارێت لە وەرگێڕانەکەیدا بنەما و ڕێزمانی نووسەرەکە لەبەرچاو بگرێت؟**

- لەبەرچاوگرتنی ڕێزمان و بنەما و ڕێساکانی زمان بە شێوەیەکی گشتی بە مەرجێکی سەرکەوتنی هەر نووسینێک دادەندرێت. بەداخەوە ئێمە ئەوەندەی بایەخ بە وشە و پوختە و تەتەڵەکردن و پاراوڕاگرتنی وشە دەدەین هێندە گرنگی بە لایەنی ڕێزمان و بنەما و ڕێساکانی زمانی خۆمان نادەین، هەر لەبەر ئەوەشە زمانی کوردی لە باری فراوانیی وشەوە زۆر دەوڵەمەندە

و زیادەڕەوی نییە، ئەگەر بڵێین لە زمانەکانی دەوروبەرمان دەوڵەمەندتر نەبێت هەژارتر نییە، کە ئەمەش مایەی شانازییە بۆ گەلەکەمان، بەڵام لەباری ڕێزمانەوە جێی داخە کە بەهۆی کەم بایەخدانەوە هێشتا زۆر کێشەی زمانەوانی و کێماسیمان هەن، بۆ چارەسەرکردن و نەهێشتنی ئەو کێشە و کێماسییە زمانەوانییانە پێویستیمان بە هەوڵ و ماندووبوونێکی زۆر و بە دەزگا و دامەزراوەی گەورە و کەسانی شارەزا و زمانزان و دڵسۆز هەیە، ئەم کارەش تا زووە بکرێت باشترە. من سەرم سوڕ دەمێنێت لە حکومەتی خۆمان کە پارەیەکی زۆر لە هەندێک بواری زۆر کەم بایەختر خەرج دەکات، کەچی ئاوا لە ئاست پرسێکی وا گرنگ بێدەنگە و هیچ هەنگاوێکی جیددی لەو بارەیەوە نانێت. بەم پێیە وەرگێڕیش وەک کەسێک کە بەشێوەیەکی گشتی سەروکاری لەگەڵ پرۆسەی نووسیندا هەیە، دەتوانێت ڕۆڵێک با ڕۆڵەکەی تاکەکەسیش بێت بگێڕێت، بۆیە وەرگێڕی باش وێڕای لەبەرچاوگرتن و وردبوونەوە لە ڕێزمان و بنەما و ڕێساکانی ئەو زمانەی کە دەقە ئەسڵەکەی پێ نووسراوە، پێویستە زۆر بەوریایی و بەرپرسیارێتییەوە مامەڵە لەگەڵ کارەکەیدا بکات.

*** ئەی کورتی یان درێژدادڕیی نووسینەکە چۆن ڕەچاو دەکرێت؟**

ـ من لەگەڵ کورتکردنەوە و درێژکردنەوەی ئەو بابەتە نیم کە وەردەگێڕدرێت، وەرگێڕان وەک نووسین نییە تا بەکەیفی خۆت بینووسیت و مامەڵەی لەگەڵدا بکەیت، وەرگێڕی سەرکەوتوو لەکاتی وەرگێڕاندا دەبێت کە ڕستەیەکی خوێندەوە بتوانێت

ماناکەی لەچوارچێوەی ڕستەیەکی دیکەی زمانی دووەمدا بگەیەنێتە خوێنەرانی خۆی. هەموومان دەزانین هەندێک لە نووسەران مەبەستی خۆیان زۆر بەکورتی دەردەبڕن، بەشێکی دیکەیان بەپێچەوانەوە زۆر درێژدادڕی دەکەن و لەسەریەک جەخت دەکەنەوە و دیسان جەخت دەکەنەوە. وەرگێڕی باش دەبێت ئەو هەردوو حاڵەتە ڕەچاو بکات و لەو چوارچێوەیە دەرنەچێت کە دەقە ئەسڵەکەی تێدا گونجێندراوە. خۆ ئەگەر وەرگێڕ بە کەیفی خۆی دەقێکی کورتی درێژ کردەوە و درێژدادڕیی تێدا کرد و چوارچێوە و سنوورەکانی دەقە ئەسڵەکەی نەپاراست، ناتوانین پێی بڵێین وەرگێڕان، بێگومان ئەوە وەرگێڕان نییە بەمانا راستەقینەکەی خۆی. بەڕای من واباشترە وەها وەرگێڕێک بەسوودوەرگرتن لەناوەڕۆکی ئەو نووسینە و زانیاری و بەهرەکانی دیکەی خۆی، لەجیاتی وەرگێڕان کاری نووسین بکات.

*** زۆرینەی نووسەرانی ئێمە کێشەی خاڵبەندییان هەیە لەنووسیندا، ئەی وەرگێڕ دەبێت بایەخ بەخاڵبەندی بدات؟**

ـ بێگومان وەرگێر دەبێت بایەخی تەواو بەخاڵبەندی بدات. ئاشکرایە کە لە نووسین و ئەدەبیاتی کلاسیکی نەک ئێمە بەڵکو هی میللەتانی دەوروبەریشمان ڕەچاوی خاڵبەندی نەکراوە. خۆشبەختانە ئێستا نووسەرانی ئێمەش بەلاساییکردنەوەی دارشتنی نووسەرانی دیکە بەتایبەت لاساییکردنەوەی نووسەرە رۆژئاواییەکان بایەخ بەو خاڵە دەدەن. بێگومان خاڵبەندی زۆر

یارمەتی تێگەیشتنی باسەکە دەدات و دەبێت نووسەرانمان بە وردی ئاگادار بن و لە شوێنی پێویست نیشانەکانی وەک پرسیار، سەرسوڕمان، دوو خاڵی لەسەریەک، هێڵی سەری دێڕ، وێرگول، پارانتیز، سێ خاڵی بەدواییەک و خاڵی کۆتایی ڕستە دابنێن، چونکە فەرامۆشکردنی تەنها یەکێک لەمانە ڕەنگ بێت مانای تەواوی ڕستەیەک بگۆڕێت. وەرگێڕیش دەبێت وەک نووسەر لە داڕشتنەوەی بابەتەکەی لای خۆی بەتەواوی ڕەچاوی خاڵبەندی بکات، بەڵام ئەو خاڵبەندیەی وەرگێڕ مەرج نیە وەک هی نووسەری دەقە ئەسڵەکە بێت، بەڵکو دەبێت بەپێی پێویست و داڕشتنی وەرگێڕەکە بێت، چونکە وەک پێشتر باسمان کرد هەر زمانە و داڕشتنەوە و ڕستەسازی تایبەت بەخۆی هەیە، خاڵبەندیش دەبێت لەچوارچێوەی ئەو داڕشتن و ڕستەسازیەدا ئەنجام بدرێت.

*** چ جۆرە وەرگێڕانێک چێژی دەقە ئەسڵەکە دەپارێزێت و خوێنەریش ماندوو ناکات؟**

- وەک باوە و زۆر جار باسیش کراوە، تا ئێستا وەرگێڕان بە سێ شێواز کراوە: وەرگێڕانی وشەبەوشە، وەرگێڕانی ڕستە بە ڕستە، سێیەمیشیان وەرگێڕانی ئازاد و بەپێی تێگەیشتنی وەرگێڕ لە ناوەڕۆکی دەقەکە. هەموو وەرگێڕ و خوێنەرێکی باش دەزانێت کە جۆری یەکەم خراپترینی وەرگێڕانەکانە، چونکە نەدەتوانێت مانای دەقە ئەسڵەکە بگەیەنێت و نەچێژێکیش بەخوێنەر دەبەخشێت، سەرەڕای شێواندنی لایەنی زمانەوانی، چونکە هەر زمانە و بنەما

و ڕێزمان و شێوازی ڕستەسازی تایبەت بەخۆی هەیە. جۆری سێیەمیش ئەمانەتی وەرگێڕانی تێدا نابێت و دەتوانین بڵێین لە قاڵبی وەرگێڕان دەردەچێت و دەکرێت پێی بگوترێت وەرگێڕانی بەدەستکاری یان ئامادەکردن، بەڵام وەرگێڕانی جۆری دووەم واتە ڕستە بەڕستە باشترین وەرگێڕانە و دەتوانێت مانای دەقەکە بگەیەنێت، تاموچێژ و ئەمانەتی دەقە ئەسڵەکە بپارێزێت. خوێنەر لەو جۆرە وەرگێڕانە ماندوو نابێت و زۆر دڵنیایە، بەڵام بێگومان وێڕای ئەمانەش هەڵبژاردنی دەق زۆر گرنگە. وەرگێڕ دەبێت دەقی باش و ئەوەی کە خوێنەر پێویستی پێ هەیە و داوای دەکات هەڵبژێرێت، پاشان دەبێت وردەکاری و تایبەتمەندییەکانی وەرگێڕانی باش و ئەو خاڵانەی لەسەرەوە باسمان کردن ڕەچاو بکرێن. ئەوەش ناشارمەوە کە من چێژ لە دەقی شیعری وەرگێڕدراو وەرناگرم، لە بەرئەوەی مامەڵەکردن لەگەڵ دەقی شیعری مامەڵەکردنە لەگەڵ هەستونەست. جگە لەمەش دەقی شیعری هاوسەنگی موزیکی تێدایە کە لە کاتی وەرگێڕاندا زۆر ئەستەمە بپارێزرێت و ون دەبێت.

*** زۆر لە وەرگێڕەکان پەنا دەبەنە بەر فەرهەنگی وشە و زاراوەکان، ئێوە ئەمە چۆن دەبینن؟**

- ئەرکی وەرگێڕ، دوای هەڵبژاردنی ئەو دەقەی کە وەری دەگێڕێت بریتییە لە گواستنەوە و گەیاندنی مانا و ناوەڕۆکی ئەو دەقە بەخوێنەرانی خۆی، جا ئەو مانا و ناوەڕۆک گواستنەوەیە تا جوانتر و زیاتر مایەی تێگەیشتن بێت باشترە و کارەکە

سەرکەوتووترە، بێگومان وەرگێڕ مافی خۆیەتی بۆ ئەوەی کارەکەی بە باشترین شێوە ئەنجام بدات وێڕای تواناکانی خۆی، دەست بۆ گشت ئامراز و فاکتەرە یارمەتیدەرەکان درێژ بکات. فەرهەنگی وشە و زاراوەکانیش فاکتەرێکی یارمەتیدەرە و دەتوانێت سوودی لێ وەربگرێت. من دەبێت دانی پێدابنێم کە لە کاتی وەرگێڕاندا قەت فەرهەنگی وشە و زاراوەکان لەتەک خۆم دانانێم، پێم وایە بەم شێوەیە باشتر فێری زمانی فارسی دەبم، بەلام لەگەڵ ئەوەشدا هەندێکجار بۆ زیاتر دڵنیابوونەوە لە وشەیەک کە گومانم لێی هەبێت یان نەیزانم، دەچم لەنێو کتێبخانە بچوکەکەی خۆمدا فەرهەنگێکی وشە و زاراوەکان سەیر دەکەم، یان جاری وا هەیە هەر بۆ ئەم مەبەستە پرسیار لەو هاوڕێ و برادەرانەم دەکەم کە فارسی دەزانن.

*** بەلای تۆوە سەختترین لایەنی کاری وەرگێڕان کامەیە؟**

ـ لەڕاستیدا ئاستەنگەکانی بەردەم کاری وەرگێڕان زۆرن، هەندێکیان پەیوەندیان بە کاتی وەرگێڕان و هەندێکیشیان پەیوەندیان بەدوای وەرگێڕان هەیە. مامەڵەکردن لەگەڵ دەقی زمانێکی دیکەی جیا لەزمانی خۆت، خۆی لەخۆیدا سەختە، چونکە وەرگێڕ جگە لەوەی دەبێت زمانی یەکەم، مەبەستم ئەو زمانەی کە بۆی وەردەگێڕێت، زۆر باش بزانێت، پێویستە ئەو زمانەیش کە لێیەوە وەردەگێڕێت باش بزانێت و شارەزای بێت، ئینجا خودی ئەو دەقەی کە وەریشی دەگێڕێت پرسێکی دیکەیە. ئایا

نووسەری دەقە ئەسڵەکە توانیویە مەبەستەکانی خۆی بەشێوەیەکی باش، ڕەوان و بێ گرێوگۆڵ دەرببڕێت؟

ئایا وەرگێڕ شارەزایی و پاشخانێکی هزری و ڕۆشنبیری لەبارەی بابەتی دەقەکە هەیە؟ ڕەنگە وەرگێڕێک لە بوارێکی دیارکراودا باش شارەزا بێت و بتوانێت لەو بوارەدا بەباشی وەربگێڕێت، بەڵام لە بوارێکی دیکەدا وا نەبێت. بێگومان ئەگەر ویستی بەهەر هۆکارێکەوە بێت لە بواری دووەمدا وەربگێڕێت سەرکەوتوو نابێت، چونکە پاشخان و باکگراوندە رۆشنبیرییەکەی دەرەقەتی وەرگێڕانی بابەتەکە نایەت. بۆیە من وادەبینم وەرگێڕ ئەگەر بیەوێت بەباشی ئەرکی خۆی بەجێ بگەیەنێت دەبێت زۆر ورد و بە حەوسەڵەیەکی باش مامەڵە لەگەڵ کارەکەیدا بکات، هەمیشە دەبێت ئەوەی لەبیر بێت کە وەرگێڕان کارێکی سەختە، ئاستەنگەکانی یەک و دووان نین، لەهەمانکاتدا بەرپرسیارێتییێکی گەورەشە. لەگەڵ ئەمانە هەموویش من پێموایە تێگەیشتن و مامەڵەکردن لەگەڵ ئیدیۆم سەختترین لایەنی کاری وەرگێڕانە. هەر زمانە و ئیدیۆم و هێمای تایبەت بە خۆی هەیە، کە تەنها لە ڕووی ماناوە دەکرێت وەربگێڕدرێن. هەر وەرگێڕێک شارەزایی لە ئیدیۆم و هێما و کونوکەلەبەر و وردەکارییەکانی ئەو زمانە نەبێت کە لێیەوە وەردەگێڕێت، وەرگێڕانەکەی باش دەرناچێت و توشی گرفتی گەورە دەبێت.

***پێتان وایە ئێستا کاری وەرگێڕان بووەتە بەشێک لە بازرگانیکردن نەک بەرپرسیاریەتی؟**

- من وای نابینم وەرگێڕان بووبێتە بەشێک لەبازرگانیکردن، چونکە هێشتا لە کوردستان بازاڕێک نییە بەناوی بازاڕی کتێب، تا ئێستاش

ئەو کەسەی کتێبێک بڵاو دەکاتەوە، مەگەر بەدەگمەن دەنا لە ڕووی مادییەوە سوودێکی پێ ناگات، بەڵام دەتوانین بڵێین هێشتا ئەو بەرپرسێتیەی جەنابت باسی دەکەیت دروست نەبووە و زۆربەی ئەو کارانەی لە بواری نووسین و وەرگێڕان بەتایبەت لە بواری وەرگێڕاندا دەکرێن بە باشی ڕێک نەخراون و بێبەرنامەیی و بێسەروبەریان پێوە دیارە. جگە لەمانە لەکوردستان هێشتا ڕەخنە و هەڵسەنگاندن و بەدواداچوون بۆ کتێبێک کە بڵاو دەبێتەوە بەپێی پێویست بوونی نییە، کە من پێم وایە ئەمە گەورەترین کێماسی و بەربەستە لەبەردەم ڕێکخستن و راستەڕێکردنی پرۆسەی نووسین بەگشتی و وەرگێڕان بەتایبەتی. من پێم وایە ئەگەر ئەو بەربەست و کێماسییانە چارەسەر کران و ئەو کەسانەی کە کاری وەرگێڕان دەکەن ڕووبەڕووی بەرپرسێتی کرانەوە و ناچار کران پابەند بن بە چوارچێوەکانی کاری وەرگێڕان، ئەودەم وەرگێڕان ببێتە بەشێک لەکاری بازرگانی جێی نیگەرانی نابێت. بەپێچەوانەوە من وای دەبینم لەو کاتەدا پرۆسەی وەرگێڕان خێراتر و باشتر دەچێتە پێش، بەڵام لە بیرمان نەچێت بازاڕی کتێب بە تەنها لەم بەشەی کوردستان ئاسان نییە دروست ببێت، چونکە ژمارەی خوێنەران لێرە بەو ڕادەیە نییە. پێم وایە وەک قۆناغی دەستپێک دەبێت میکانیزمێک بدۆزرێتەوە کە خوێنەرانمان لەهەردوو بەشی باشوور و ڕۆژهەڵاتی کوردستان، کە لەو هەردوو بەشەدا یەک ڕێنووس کاری پێ دەکرێت و دیالێکت و شێوەزاری زۆربەی خەڵکەکەش یەکە، پێکەوە ببەستێتەوە. لەو حاڵەتەدا ژمارەی خوێنەرانمان لانی کەم دوو بەرابەر دەبنەوە و داخوازیی کتێب زۆر دەبێت و بەم شێوەیە بازاڕی کتێب دروست دەبێت.

تورکمانەکانی عێراق و مافە کولتوورییەکانیان

ئەسعەد ئەربیلی

بەر لە دەستپێکردنی توێژینەوەکەم، بەپێویستی دەزانم ئاماژە بەوە بکەم کە ئەم توێژینەوەیە لە چەندین سەرچاوەی باوەڕپێکراوەوە وەرگیراوە و پشتی پێ بەستراوە، کە لە کۆتایی توێژینەوەکەدا ئاماژەیان پێ کراوە. بەم پێیە، بوونی هەر سەرنج و رەخنەیەک لەسەر ئەم بابەتە لەلایەن نووسەران و شارەزایانی مێژووەوە، خۆشحاڵم دەکا و لە پێشەکیدا سوپاسیان دەکەم.

زمانی تورکمانی :

زمانی تورکمانی یەکێکە لە زمانە هەرە کۆنەکانی جیهان، بەپێی بەڵگەنامە مێژوویییەکانەوە کە ڕاستیان سەلمێنراوە، زمانی تورکمانی هەر لە کۆنەوە لە ناوچەکانی ناوەڕاستی ئاسیا ناوی هاتووە و بوونی خۆی هەبووە. زمانی دایک و دیالێکتە جیاوازەکانیشی تا ئێستا نەگۆڕدراون و بگرە وێڕای گشت ئەو

گۆڕانکارییە خێراییانەی کە بەسەر زماندا دێن، کەچی زمانی تورکمانی هەر وەک زمانێکی ڕەسەن توانیوییەتی خۆی بپارێزێ و پەتیی بوونی خۆی لەدەست نەدا. لە رووی یاسا زمانەوانییەکان و سیستەمی گراماتیکەوە زۆربەیان لێک نزیکن. لە بەکارهێنانی ئەلفوبێیەکانەوە، ناوچە لەگەڵ ناوچە جیاوازی هەیە بۆ نموونە لە وڵاتە تورکمانییەکانی کە پێشووتر لەژێر دەسەڵاتی یەکێتیی سۆڤیەتدا بوون وەک ئۆزبەکستان، تورکمانستان، قیرغیزستان، کازاخیستان، تاجیکستان، ئەلفوبێی کریل و لاتینییان بەکار دەهێنا بەڵام تورکمانەکانی عێراق ئەلفوبێی عەرەبییان بەکار هێناوە. وەلێ وێڕای بوونی ئەم جیاوازییە لاوەکییانە، کەچی لە بنەڕەتدا بەشێوەیەکی بەرچاو لێک نزیکیان هەیە.

مێژووی تورکمانەکان لە عێراقدا :

وەک مێژوو بۆمان دەگێڕێتەوە کە پێش بڵاوبوونەوەی ئایینی ئیسلام، تورکمانەکان لە ناوچەکە بوونیان هەبووە، چ لەو سەردەمە و هەتاوەکو ئەمڕۆش، یەکێک بوونە لە پێکهاتە سەرەکییەکانی ئەم ناوچەیە. تورکمانەکان بۆ ماوەیەکی زۆر لەژێر دەسەڵاتی ئیمپراتۆرییەتی ئێرانی ساسانی ژیاون. ساسانییەکانی نیشتەجێ لە خاکی عێراقدا بە ڕەچەڵەک تورکمان بوون کە بەشێکی زۆرییان لە پێکهاتەی سوپای ئەو ئیمپراتۆریەتە بوون. بەر لە هاتنی ئاینی ئیسلام گرووپەکانی ئەلنەساترە و مانەوییەکان کەمپینێکی گشتییان لەسەرانسەری ئەم خاکە

جێبەجێ کرد و توانییان زۆربەی دانیشتوان بکەنە کریستیان و تورکمانەکانیش بەشێکی چوونە ڕیزی ئاینی کریستیانەکان، کە ئێستاش ڕێژەیەکی دیاریکراوی لە تورکمانەکانی کەرکووک و هەندێ ناوچەی دیکە و تورکمانەکانی قەڵای کەرکووکیش گشتیان کریستیانن. تا ئێستا بەڵگەیەکی بەرجەستە نییە بۆ ئەوەی بزانرێ تورکمانەکان لە چ ساڵێکدا نیشتەجێی عێراق بوون. بەڵام تابلۆ و تاشەبەردە نووسراوەکانی سەردەمی سۆمەرییەکان کەبە شێوەنووسینی کۆنی بزماری نووسراون، ئەوە دەسەلمێنن کە تورکمانەکان بەشێک بوونە لە گەلی سۆمەر و لە ناوەڕاستی ئاسیا بەرەو ڕۆژهەڵات هاتوونە بەمەبەستی کشتوکاڵیکردن و گەڕان بەدوای ژیانێکی ئارام و بەختەوەر و سەقامگیر. لە یەکێک لە تاشەبەردە بزمارییەکانی سۆمەرییەکان زیاتر لە ٥٠ پەنجا وشەی تورکمانی بەکارهێنراوە کە تا ئێستا ئەم وشانە لە زمان و دیالێکتە جیاوازەکانی تورکمانیدا بەکاردەهێنرێن. بەشێکی ئەم تاشە بەردینانەش لە مۆزەخانەی نێودەوڵەتی "لۆڤەر" لە فرەنسادا پارێزراون.

مێژوونووسان و شارەزایانی بواری مێژوو لە قۆناغی دووەمی مێژووی عێراقدا ئاماژە بە گەڕانەوەی شەپۆلی تورکمانەکانی ئاسیای ناوەڕاست بۆ خاکی عێراق دەکەن، کە ئەو سەردەمە، سەرەتای سەرهەڵدانی شارستانیەتی دەسەڵاتی عەرەبی ئیسلامی بوو، کاتێک سوپای موسڵمانەکان بە سەرکردایەتیی عوبەیدوڵڵا کوڕی زیاد لە ساڵی ٥٤ی کۆچی بۆ

بڵاوکردنەوەی ئاینی ئیسلام ڕووی کردە ناوچەی تورکمانستان، بەڵام نەیتوانی خاکەکەیان داگیر بکات بەهۆی لێهاتوویی تورکمانەکان لە بەرکاهێنانی تیر و کەوان و ڕمەکانەوە، کاتێک عوبەیدوڵڵا پرسی ئەمانە کێن هێندە بە شارەزاییەوە ئەم چەکانە بەکاردێنن، کە ئافرەتێک بەناوی قەبەج خاتوون سەرکردایەتییان دەکات؟ لە وەڵامدا پێیان گوت ئەمانە تورکمانەکانن. سەرچاوەی ئەم ڕووداوە مێژووییە بە قەڵەمی مێژوونووس تەبەری لە کتێبی بەناوبانگی "تاریخ الامم و الملوک" لەلاپەڕە ٢٢١دا هاتووە کە تێیدا بەم شێوەیە باس لە ڕووداوەکە دەکات و دەڵێت:

- عوبەیدوڵڵا کوڕی زیاد لە مانگی ڕەبیعی یەکەمی ساڵی ٥٤ کۆچی کە دەکاتە ٦٧٣ زایینی سوپایەکی مەزنی بۆ داگیرکردنی خاکی "جەیحون و بوخارا و بیکەند" بەسەرکردایەتیی خۆی نارد و لە جەنگێکی خوێناویدا هەرچەندە کردی نەیتوانی دەست بەسەر ئەم خاکانەدا بگرێ و سوپای بەرگریکاری بەرامبەر بەسەرکردایەتی "مەلیکە قەبەخ خاتوون" بوو. لێرەدا عبیدالله سەرسامی خۆی بۆ ئەم بەرپەرچدانەوە نواند و پرسیاری لەم هۆز و نەتەوەیە کرد و دوای موسڵمانبوونی دانیشتوانی ئەم ناوچانە عبیدالله بڕیاری دا ٢٠٠ جەنگاوەری ئەم سوپایە ڕەوانەی خاکی عێراق بکات و بۆ ئەوەی نیشتەجێ بن و سوپای بەرگریکاری ئیسلامی لە ناوچە جیاوازەکانی عێراق بڵاو کردەوە کە بەشێکیان لە بەسرە نیشتەجێ کران. ئیتر لەگەڵ مانەوەی ئەم سوپایە تورکمانە کە زۆربەیان جگە لە کاتەکانی جەنگ و

شەڕەکاندا کاری کشتوکاڵی و بازرگانییان دەکرد و لەگەڵ پێکهێنانی پرۆسەی هاوسەرگیری توانییان خۆیان لەگەڵ پێکهاتە نەتەوەییەکانی دیکەی عێراقدا بگونجێنن و بەم شێوەیە لە عێراقدا مانەوە. بەشێکی زۆری پێکهاتەی سوپای ئەمەوییەکان لە تورکمانەکان پێک هاتبوو .

- تەبەری لە بەشی نۆیەمی هەمان کتێبەکەی بەناوی "تاریخ الامم و الملوک" لەلاپە ڕە ١٤٤ دا دەڵێ: " یەزید کوڕی هوبێرە دوای گەمارۆیە درێژخایەنەکەی ابوجعفر المنصور نەیتوانی زیاتر لەمە بەرگە بگرێ بۆیە شاری واست و هێزەکەی کە لە ٢٣٠٠ جەنگاوەری تورکمانی خەڵکی بوخارای رادەست کردن". هەروەها تەبە ڕی بۆمان دەگێڕێتەوە هەریەک لە زانا و مێژوونووسانی بەناوی "هەمەدانی و بەلازەری" دووپاتیان کردووەتەوە کە ژمارەی دانیشتوانی تورکمانەکانی عێراق لەسەردەمی عەباسییەکاندا زۆر زیادی کردووە و بەشێکی زۆری ئەسپسواران و تیرهاوێژانیان لەبەربەرایەتیکردن و وەستانیان دژ بەهێرشەکانی خاچپەرستەکانەوە بەکارهێناوە و لە سەردەمی خەلیفە موعتەسەم بیللا شاری سامەڕای تایبەت بۆ تورکمانەکان دروست کرد، کە ئەوسا یەکێک بوو لە جوانترین شارەکان و ناوی پێشووتری (سره من رأی) بوو. زیاتر لە ٥٠ هەزار لە تورکمانەکانی خاڵ و خوارزاکانی خۆی کە گشتیان جەنگاوەرە چاونەترسەکان بوون تێیدا نیشتەجێی کرد.

لەلایەکی دیکەوە ناودار الجاحظ لە نووسینەکانیدا باسێکی تێروتەسەلی ئازایەتی و نەبەردی و بێترسی جەنگاوەرانی کردووە و نموونەی ئازایەتی و وەفادارییان بۆ هێناوەتەوە. سەرەڕای ئەمەش هەریەک لە ناودارانی وەک فارابی، بوخاری، خوارزمی، بەیرونی و سەرخەسی بە ڕەچەڵەک تورکمان بوون و بەڵام ناوی ئەم ناودارانە شێوێندراون و بە فارس و ئێرانی ناویان هاتووە، کە بە هیچ شێوەیەک بەڵگەی بەرجەستەکراو نییە کە بیسەلمێنێ ئەوانە تورکمان نین .

تورکمانەکان بەر لەوەی باوەش بە ئاینی ئیسلام بکەن، بە ئۆغوز و ئەلغەز و خەوارزمییەکان ناسرا بوون، بەڵام پاش موسڵمانبوونیان بە تورکمان ناسران کە لە دوو پێکهاتەی بە یەک لکێنراوەوە ناویان دەرکەوت ئەویش تورک ئیمان، واتە ئەو تورکانەی کە باوەڕیان بە ئیسلام هێنا و موسڵمان بوون .

هێز و دەسەڵاتی تورکمانەکان لە عێراق هەتا سەردەمی سەلجوقییەکان لە پەرەسەندن دابوو. لەم سەردەمەدا سەرکردەی سەلجوقییەکان (توغرول بیک) لە سالی ١٠٥٥ کۆچی، خەلیفەی عەبباسی (القائم بأمر الله)ی لە دەست (بوەیهییەکان) ڕزگار کرد.

وە لەم ماوەیەدا چەندین ئیمارات و دەوڵەتی تورکمانی پێکهێنرا لەوانە:

١- ئیماراتی ئەتابەگی لە موسڵ (١١٢٧ کۆچی – ١٢٣٣ زایینی).

٢- ئیماراتی ئەتابەگی لە هەولێر (١١٤٤ کۆچی – ١١٥٠ زایینی).

٣- ئیماراتی ئیواقییه له کەرکووک (١١٨٤ کۆچی – ١١٩٣ زایینی).
٤- دەوڵەتی جەلائیری (١٣٣٩ کۆچی – ١٤١٠ زایینی).
٥- دەوڵەتی سەلجوقی (١٠٥٥ کۆچی – ١١٥٧ زایینی).
٦- دەوڵەتی قاراقویونلو (١٤١١ کۆچی – ١٤٨٦ زایینی).
٧- دەوڵەتی ئاق قویونلو (١٤٦٨ کۆچی – ١٥٠٨ زایینی).

بەڵام له زەمانی عوسمانییەکان تورکمانەکان به کۆمەل نەهاتوونەته ناو خاکی عێراق. بۆ زانینی زیاتریش پەیوەندی نێوان خەلیفەکانی عوسمانییەکان و تورکمانەکانی عێراق زۆر لاواز بوو ، هۆیەکەش دەگەرێتەوە بۆ ئەوەی گوایه زۆربەی تورکمانەکان له مەزهەبی شیعه بوون بەڵام عوسمانییەکان به مەزهەب سوننی بوون.

کۆمەڵه زمانه تورکمانییەکان :

زمانی تورکمانی زمانێکی ساده و سەربەخۆیه، له باری رێزمانی و پێکهاتەی زمانیيەوه زۆر له زمانی ئازەریی ئازەربایجانەکانەوه نزیکه تا زمانی تورکی نوێی تورکیا. زمانی تورکمانی سەر به کۆمەڵه زمانەکانی (تورکی - ئاڵتای) یه که ئەمەش بریتییه له کۆمەڵه زمانێک که (٢٠) جۆره زمان قسەی پێدەکەن وه نزیکەی (١٣٥) ملیۆن کەس ئەم زمانه بەکاردێنێت و دابەشی چوار کۆمەڵ دەکرێ:

یەکەم: کۆمەڵه زمانی باشووری رۆژهەڵات (ئویغورییه).

دووەم: کۆمەڵە زمانی باشووری ڕۆژئاوا (ئەلغەزییە). سێهەم: کۆمەڵە زمانی باکووری ڕۆژهەڵات (ئەلتائییە).
چوارەم: کۆمەڵە زمانی باکووری ڕۆژئاوا (کیباکییە).
نووسینەوەی تورکمانی یەکەم جار کە بە ختی بزماری بووە، لەپاشان لە مێژوودا گۆڕانی بەسەردا هاتووە، لە شێوەی وێنە و نەخشەکێشانەوە کە لە ساڵەکانی پێش زایینی بەکار دەهێنرا، گۆڕا بۆ نووسینەوەی (سەغدی)، پاشان گۆڕا بۆ (ئویغوری) بەڵام لە نیوەی دووەمی سەدەی هەشتەمی زایینی، ئینجا لە سەدەی نۆیەمی زاینی لە ڕێگای موبەشیرە مەسیحییەکانی عێراقەوە گۆڕا بۆ سریانی، پاشان لە سەدەی دەیەمەوە نووسینی تورکمانی بە گشتی گۆڕا بۆ ئەلفوبێی عەرەبی کە تاکو ئێستاش هەر بەردەوامە.

زمانی تورکمانی دوو لەهجەی هەبووە، یەکەمیان: لەهجەی (گوگ تورک)، دووەمیان: لەهجەی (ئۆیغور)، بەڵام پاش هاتنی ئیسلام شێوەزار و دیالێکتەکانی تورکمانی زۆر بوون و بەمە زمانی تورکمانی بە شێوەیەکی گشتی پێک هات، وە ناویان نا زمانی تورکمانی.

لێرەدا ئەگەر بەراوردێکی بچووک لە نێوان زمانی تورکی و تورکمانی بکەین، دەبینین کەوا زۆر لە یەکتر نزیکن هەروەکو شێوەزاری عێراقی و شێوەزاری میسرییە لەگەڵ زمانی عەرەبی فوسحا، هەر چەندە لە یەکتر نزیکن بەڵام چەند جیاوازییەکی بچووکیان هەیە وەکو ژمارەی پیت و دابەشکردنی کردارەکان و

فۆنەتیک. بەڵام لە دوایی‌دا جیاوازییەکی گەورە کەوتە نێوان تورکمانی و تورکی، ئەویش گۆڕینی پیتی تورکی عەرەبی بوو بۆ پیتی تورکیی لاتینی بە لەهجەی ئیستانبول لە ساڵی ١٩٢٨.

تورکمانەکان بەردەوام بوون لە بەکارهێنانی پیتی عەرەبی لە خوێندن و نووسینیاندا، بەڵام خەڵکی ئازەربایجان شێوەی (سیریلییە) یان بە کار هێنا لە ساڵی (١٩٣٧ - ١٩٣٨) دا، تورکمانە عێراقییەکانیش تاکو ساڵی ١٩٩٠ لە بەر ڕژێمی بەعس و توندوتیژی نۆکەرەکانیان بەناچاری لەسەر خوێندن و نووسینەوە بە پیتی عەرەبی لە ڕۆژنامە و گۆڤار و تەلفزیۆنەکاندا بەردەوام بوون، تا لە ساڵی ١٩٩١ دوای ڕاپەرینە مەزنەکە و ڕزگاربوونی عێراق لە دیکتاتۆریەت، تورکمانەکان خوێندنیان گۆڕی بۆ پیتی لاتینی بە شێوەی ئیستانبول چونکە سادەترین شێوەی قسە و نووسینی تورکی بریتی بوو لە شێوەی ئیستانبول، بەمەش لە قوتابخانەکان بە زمانی تورکی دەست بە خوێندن کرا.

شارستانیەت و ڕۆلی زانستی تورکمانەکان لە عێراقدا

تورکمانەکان بۆ ماوەی سەدان ساڵ لە عێراقدا حوکمڕانییان کرد، شەش دەوڵەتی بەهێز و گەورەیان لەسەر خاکی دروست کرد لە خاکی عێراق دورست کردووە، وا لە خوارەوە بە کورتی ناوین دێنین :

١- دەوڵەتی سەلجوقی.

٢- دەوڵەتی ئیلخانلی.

٣- دەوڵەتی قاراقویونلو.
٤-دەوڵەتی ئاق قویونلو.
٥- دەوڵەتی جەلائیری.
٦- دەوڵەتی صەفەوی.

لە زەمانی سەلجوقییەکان بزووتنەوەی بیر و زانست زۆر پەرەی سەند و کولتووری تورکمانی بە شێوەیەکی بەرچاو بڵاو بووەوە، ماڵی پاشایەکان و حاکمەکان پڕ بوون لە پیاوی زانا و ئەدیب و شاعیری بەناوبانگ لە ناو تورکمانەکان دا، بەمە داواکاری زۆر بوو لە لایەن هاووڵاتیان بۆ فێرکردنی منداڵەکانیان بە زانستەکانی تەفسیر و فیقە و زانستی قورئانی پیرۆز، هەر وەها داواکاری زۆر بوو بۆ فێربوونی بەلاغە، نەحو، بەیان و ئەدەب و زانستی عەقلی و فەلسەفە و هەندەسە و ئەستێرەناسی و زانستی موسیقی و زانستی کیمیا و بیرکاری و زانستی مێژوو و جوگرافییا.

قوتابخانە گرنگە کۆنەکان لە شاری هەولێر

١- قوتابخانەی موزەفەرییە:

لەم قوتابخانەیەدا باوکی ابن خولەکان (محمد کوڕی ئیبراهیم کوڕی أبی بەکر کوڕی خولەکان) خوێندویەتی. کە لەساڵی (٥٨٦ کۆچی - ٦٣٠ زایینی) دا لە لایەن سولتان أبو سعید گوگبوری دروست کرایەوە.

٢- قوتابخانەی مزگەوتی گەورەی قەڵات:

ئەم مزگەوتە قوتابخانەکەی لە کتێبەکەی ئیبنی مستەوفی ناوی هاتووە، بە ناوی (تاریخ أربل)، وە لە ساڵی (١١٢٠ زایینی) دا لە لایەن أبو منصور سیر فەتکین الحزینی کە یاریدەدەری زین الدین علی کوچوک بووە لە ئیدارەی حاکییەتی هەولێردا.

٣- قوتابخانەی خانەقای صوفیە:

ئەم جێگایە مزگەوت و قوتابخانە بوو، شێخەکەی (ابو الحسن علی بن اسماعیل الأربیللی) بوو. هەروەها پێی دەگوترا (خانەقای ئەلخالیدیە).

٤- قوتابخانەی قایماز :

یان (قوتابخانەی الرباط المجاهدی)، أبو المنصور قایماز کوڕی عبدالله دروستی کرد.

٥- قوتابخانەی ئەلعیصمەتییە:

لە لایەن خاتوو عصمت الدین وە لە ساڵی (٦٧٨ کۆچی - ١٢٧٩ زایینی)

دروست کرا.

٦- قوتابخانەی غورەباء :

أبو سعید گوگبوری و صاحب أربل (سوڵتان المعظم مظفرالدین گوگبوری) دروستی کرد.

٧- قوتابخانەی ئەلعەلائییە:

لە لایەن (علاءالدین کوڕی عبدالمؤمن) دروست کرا .

٨- قوتابخانەی الأحمدیە:

خانەوادەی مەلا ڕەسول ئەفەندی لە قەڵای هەولێر دروستی کردووە.

٩- قوتابخانەی مەلا ئیبراهیم دۆغراماچی:

ئەم قوتابخانەیە لە ناو مزگەوتی ئیبراهیم دۆغراماچی لە قەڵای هەلێری لەلایەن حاجی ئیبراهیم دۆغراماچی دروست کرا.

١٠- قوتابخانەی ئالتی پارماغ:

ئەم قوتابخانەیەش لە ناو مزگەوتی ئالتی پارماغ کرایەوە کە لە لایەن الشیخ عبدالکریم کوڕی الحارث لە ساڵی ١٨٥٠ زایینی دروست کرا.

١١- قوتابخانەی بازاڕی گەورە:

ئەم قوتابخانەیەش لە ناو مزگەوتی گەورەی بازار کرایەوە کە ناوی مزگەوتەکە (مزگەوتی حاجی داود) بوو وە لە لایەن (حاجی داود کوڕی حاجی أحمد کوڕی سولەیمان ئاغای الأربیللی) دروست کرابوو.

١٢- قوتابخانەی شیخ محمد:

ئەم قوتابخانەیە لە ناو مزگەوتی (الشیخ چۆلی) کرایەوە.

١٣- قوتابخانەی دیرە برۆشە:

ئەم قوتابخانەیە لە ناو مزگەوتی (دیرە برۆشە) کرایەوە لە گەرەکی عارەبان لە لایەن ئافرەتێکی تورکمانی کە ناوی (فاتیمە خان) بوو، لە ساڵی ١٢٦٣ کۆچی دروست کرا.

هەروەها بە دەیان قوتابخانە لە ناو مزگەوتەکان و مەسجیدەکان لە هەولێر کرایەوە بۆ فێرکردنی خەڵکی موسڵمان بە نووسین و

خوێندنی قورئانی پیرۆز و فێربوونی زانستی مەنتیق و حساب و صرف و نەحو.

بەڵام پاش چەندساڵی ترهەندێ لە قوتابخانەی نوێ کرایەوە لە هەولێر بۆ ئافرەتانیش چونکە پێشتر بۆ ئافرەت خوێندن نەبوو لەو قوتابخانە نوێیانە ئەمانەن:

١. قوتابخانەی أربیل الأولی:

ئەم قوتابخانەیە لە جێگای پاریزگای هەولێری ئێستا بوو، پاشان گواسترایەوە بۆ جێگایەکی تر و لە جێگای ئەو (قوتابخانەی موزەفەرییەی کوڕان) کرایەوە.

٢. قوتابخانەی أربیل الثانیة:

جێگای ئەم قوتابخانەیە لە پشت خەستەخانەی کۆنی هەلێر بوو، پاشان ناوەکەی گۆڕا بە (قوتابخانەی النهضة).

٣. قوتابخانەی أربیل الثالثة:

جێگای ئەم قوتابخانەیە لە گەڕەکی تەعجیل بوو، پاشان ناوەکەی گۆڕا بوو بە (ئەلفەیصەلییەی کوڕان) لە جێگایەکی تر.

٤. قوتابخانەی ئەلخالدییە:

جێگایەکەی نزیک گۆرستانی شیخ عمر بوو .

٥. قوتابخانەی ئیبن خولەکان:

جێگایەکەی لە ناو شار و بەرامبەر بە گۆڕستانی گەورەی هەولێر بوو، تاکو ئێستا بینایەکەی ماوەتەوە بەڵام بەداخەوە بووە بە سەنتەری پۆلیسی ناو شار.

٦. قوتابخانەی قەلاتی کچان:

لە گەڕەکی قەڵات بوو، لە نزیک دەرگای باشووری قەلات، بەڵام دووایی گواسترایەوە بۆ گەرەکی تەیراوەی ئێستا، نزیک سینەمای سیروانە.

٧ـ قوتابخانەی خانەقای کچان:

جێگای ئەم قوتابخانەیە نزیک تەکیەی (شیخ عبدالکریم دارخورما) بوو.

٨ـ قوتابخانەی ئەیوبییە:

ئەم قوتابخانەیە لە گەڕەکی تەیراوەدا بوو، ئێستاش هەر لە تەیراوە ماوەتەوە.

٩ـ قوتابخانەی ئەلعیصمەی کچان:

ئەم قوتابخانەیە نزیک قوتابخانەی أربیل الثانیەی کوڕان بوو، پاشان ناوی گۆڕا بوو بە قوتابخانەی ئەلعیراقییەی کچان.

پاش ئەوەی کە عوسمانییەکانیش عێراقیان بەجێ هێشت، خوێندن بە زمانی تورکمانی بەردەوام بوو لە زۆربەی قوتابخانەکانی هەولێردا، لە گەڵ ئەمەشدا هەندێ لە قوتابخانەکان بە زمانی عەرەبی و کوردیشیان دەخوێند بەبێ ئەوەی هیچ جیاکارییەکی نەتەوەیی هەبێ تاکو ئینگیلیزەکان هاتن ئەم دووبەرەکییەیان دروست کرد لە نێوان خەڵکی عێراق بە گشتی وە لە نێوان کورد و تورکمان بە تایبەت، بە ئاشکرا دژایەتی تورکمان کرا لە لایەن ئینگلیزەکان، چونکە لە سالی ١٩٢٠ یەکەم ئاگری شۆرش دژ بە ئینگلیزەکان لە تەلعفەر هەڵگیرسا و تورکمانەکان پێش هەموو میللەتێک دژ بە ئینگلیزەکان راوەستان، بۆیە

ئینگلیزەکانیش هەر لە سەرەتاوە دژایەتی تورکمانەکانیان کە ئەویش داخستنی ئەو قوتابخانانە بوو کە لە هەولێر و کەرکووکدا بە تورکمانی خوێندنیان لێ دەخوێندرا. دواتر لە ساڵی ١٩٣١ لە هەلێر قوتابخانەکان داخران و لە ساڵی ١٩٣٢ لە کەرکووک داخران، بەم شێوەیە هێرشی زانستی و ئەدەبی بەرامبەر بە تورکمانان دەستی پێ کرد وە تاکو ئێستاش ئاسەواری ئەم دژایەتییە بەدی دەکرێت لە سیاسەتی ئینگلیز و ئەمریکییەکاندا دژ بە تورکمانەکان.

ئەم حاڵەتە بەردەوام بوو و هەموو تورکمانەکانی عێراق بێبەش بوون لە خوێندن بە زمانی خۆیان لە ئەنجامی نەبوونی قوتابخانەی فەرمی بۆ خوێندن بە زمانی دایکی خۆیان تاکو بەیاننامەی ئازاری بەناوبانگ ڕاگەیاندرا، ئەمەش پێش ئەوەی ئۆتۆنۆمی بدرێتە برا کوردەکان لە لایەن ڕژێمی بەعس، مافی کولتووری درایە تورکمانەکانی عێراق. ئەم مافەش لەبەر ئەوە بوو، چونکە ویلایەتە یەکگرتووەکانی ئەمەریکا بریاری مافی نەتەوەیی بۆ گشت کەمە نەتەوەکانی وڵاتانی جیهان دەرکرد، بۆیە ڕژێمی سەدام تاکو نیشان بدات کە پابەندە بە بەندەکانی ئەم بریارە کە نەتەوە یەکگرتووەکان دەری کردووە و خۆی بە وڵاتێکی دیموکراسی بناسێنێ لە ناو وڵاتانی ڕۆژهەڵاتی ناوەڕاستدا. هەروەها لە لایەکی دیکەوە ئامانجێکی دیکەی هەبوو، ئەویش دروستکردنی دووبەرەکی بوو لە نێوان تورکمانەکانی عێراق و برا کوردەکان کە بە درێژایی مێژوو وەکو دوو برا و

دوو نەتەوەی گرنگی عێراق بە ئاشتی پێکەوە ژیاون، هەروەها بۆ دروستکردنی دژایەتی و دووژمنایەتی لە نێوانیان بۆیە لە ڕێکەوتی ٢٤ کانونی دووەمی ١٩٧٠ مافی کولتووری درایە نەتەوەی تورکمان لە عێراقدا، لەم مافانەش خوێندن بە زمانی دایک بوو لەو جێگایانەی کە ڕێژەی تورکمانی زۆری لێیە، و لەهەمان کاتدا، دەبوایە خوێندنی عەرەبی و کوردی شان بە شانی تورکمانی تیایدا بخوێنرێت.

دەتوانین بۆ مێژوو بڵێین کە ئەم بڕیارە، یەکەم بڕیار بوو لە دوای ڕووخانی ئیمپراتۆریەتی عوسمانی لە ساڵی ١٩١٨ کە دان بە مافی کولتووری تورکمان نرا.

بڕیارەکەش بەم شێوەیە بوو:

بڕیاری ئەنجوومەنی سەرکردایەتی شۆڕش

داننان مافی کولتووری تورکمان

بڕیاری ژمارەی (٨٩) لە ڕێکەوتی ٢٤ ی کانونی دووەمی ساڵی ١٩٧٠ی زاینی دەرچووە.

شۆڕشی ١٧ تەمووز باوەری هەیە بە زیاد بوونی خەڵکی عێراق بۆ خزمەت کردنی وڵاتەکەی و یەک ریزی پێشاندان و بۆ تێکۆشان و یەکگرتن و چەسپاندنی برایەتی و تەبایی، ئەمەش بە بەدەست هێنانی مافە ڕەوایەکانی خۆیان لە عێراقی دیموکراسیدا ... هەروەها شۆڕش باوەری هەیە بە مافی کەمەنەتەوەی تورکمان کە مافی کەلتوری خۆیان هەبێت لەو شوێنانەی کە زۆرینەی دانیشتوانەکەی پێکدەهێنن ، بۆیە ئەنجوومەنی

سەرکردایەتی شۆڕش لە دانیشتنی خۆیدا لە ڕێکەوتی ٢٤ / ١ / ١٩٧٠ ئەم بڕیارانەی خوارەوەی بە کۆی دەنگ پەسند کرد:

١. لە قۆناغی سەرەتایی خوێندن بە زمانی تورکمانی دەبێت.

٢. گشت ڕوونکردنەوەکان لە قوتابخانە تورکمانییەکان بە زمانی تورکمانی دەبێت.

٣. دامەزراندنی بەڕێوەبەرایەتی خوێندنی تورکمانی لە وەزارەتی پەروەردە و زانستدا.

٤. کردنەوەی یەکێتییەک بە ناوی یەکێتی ئەدیبان و نووسەرانی تورکمان. وە یارمەتی دانیان بۆ چاپ کردنەوەی بەرهەمەکانیان، هەروەها کردنەوەی کۆرس بۆ پێشخستنیان لەبارەی زمان و ئەدەبدا وە بەستنەوەی ئەم یەکێتییە بە یەکێتی ئەدیبان و نووسەرانی گشتی عێراق.

٥. دامەزراندنی بەڕێوەبەرایەتیەکی کولتووریی تورکمانی ئەمەش سەر بە وەزارەتی ڕۆشنبیری دەبێت.

٦. دەرکردنی ڕۆژنامەیەکی هەفتانە و گۆڤارێکی مانگانە بە زمانی تورکمانی.

٧. زیادکردنی بەرنامە و پەخشی تورکمانی لە تەلەفزیۆنی کەرکووکدا.

أحمد حسن البكر

سەرۆکی ئەنجوومەنی سەرکردایەتی شۆڕش

ئەم بریارە زۆرینەی تورکمانەکان بە بریارێکی گەورە و مێژوویییان زانی، و زۆریش خۆشحاڵ بوون، بۆیە باوکان و دایکان یەکسەر منداڵەکانیان لە قوتابخانە تورکمانییەکاندا ناونووس کرد، بەهۆی زۆری داواکاری هاووڵاتیانی تورکمانی بۆ خوێندن بە زمانی خۆیان کۆمەڵێک قوتابخانەی تورکمانی لە زۆر شوێنی دی کرایەوە، لە کەرکووک و موسڵ و تەلەعفەر، هەروەها چەندین قوتابخانەی تری تورکمانی لە شارۆچکە و دێهاتەکان کرایەوە، تا ژمارەی قوتابخانە تورکمانییەکان لە کەرکووک و دیالا و موسڵ بوو بە (١٨٥) قوتابخانە.

بەڵام بریاری ئەنجوومەنی سەرکردایەتی شۆرش، دەنگۆیەکی باشی لە لایەن تورکمانەکانی عێراقەوە هەبوو، زۆربەی برگەکانی ئەم بریارە لە ساڵانی یەکەم، دووەم، سێهەم و چوارەم جێبەجێ کرا، بەڵام لە ساڵی پێنجەمەوە دژایەتییەکی توند بەرامبەر بە قوتابخانە تورکمانییەکان کرا، بە بریارێکی نهێنی، دایکان و باوکانی قوتابیانی قوتابخانە تورکمانییەکان هەرەشەیان لێ کرا، بە تایبەت ئەوانەی کە مامۆستان و فەرمانبەرن لە فەرمانگەی حکومەت بوو بانگ کران و دوایان لێ کرا: ئەگەر کوڕ و کچەکانتان لە قوتابخانە تورکمانیەکان دەرنەهێنن ئەوا زۆر بە خراپی مامەڵەتان لەگەڵ دەکرێ و هەمووتان دەگوێزرێنەوە بۆ باشووری عێراق. بەمە قوتابیان لە سەر داوای باوک و دایکان هەموو بە کۆمەڵ لە قوتابخانە تورکمانیەکان بەجێ هێشت و چوون بۆ قوتابخانە کوردی و عەرەبیەکان. بەم جۆرە

قوتابخانە تورکمانییەکان چۆڵ بوون و داخران. بۆ ڕای گشتیش وایان بڵاو کردەوە کە خەڵکی تورکمان خۆیان قوتابخانەی تورکمانییان ناوێت، بۆیە قوتابخانەکان داخران.

بەڵام دوای ڕووداوەکانی ساڵی ١٩٩١ لە عێراق و نەمانی ڕژێمی سەدام لە کوردستان، لە ساڵی ١٩٩٣ وە قوتابخانە تورکمانییەکان لە هەولێر دەستیان بە خوێندنی تورکمانی کرد بە شێوەزاری ئیستانبولی و بە پیتی نوێی لاتینی. لەبەر ئەوەی لە هەرێمی کوردستان رژێمی سەدام لەبەین چوو و ئاسەواریان نەما، پاشان دیموکراسیەت و ئازادی لە کوردستان بەرقەرار بوو، هەلومەرجێکی هێنایە ئاراوە کە هەموو هاووڵاتییەکی کوردستان وەک یەک بن لە ماف و ئەرکەکانیان، هەروەها گشت پێکهاتەکانی کوردستان وەکو یەک سەیر کران، بۆیە تورکمانەکانیش وەکو دووەم نەتەوە لە هەرێمی کوردستاندا لەم دیموکراسیەتە و تەباییە سوودمەند بوون، ئەوەش بە کردنەوەی قوتابخانەی تورکمانی و خوێندن بە زمانی تورکمانی بە پیتی لاتینی نوێی تورکی بوو. ئەم مافەش بە بڕیاری ئەنجوومەنی وەزیرانی حکومەتی کوردستانەوە چەسپا، و بڕیار درا مافی سیاسی و کولتووری و ئەدەبی هەموو پێکهاتەکانی کوردستان دابین بکرێ، بە گوێرەی ئەم بڕیارە و لەم کەشە دیموکراسییەی کە لە هەرێمی کوردستان هاتە کایەوە، تورکمانەکانیش سوودمەند بوون.

بۆیە بۆ یەکەمجار، لە نیوەی کانونی یەکەم لە ساڵی ١٩٩٣ دا، زەنگی وانەی یەکەم، لە قوتابخانەی (دۆغوشی) تورکمانی

سەرەتایی تێکەڵاو لە هەولێر، لێ درا. بۆ مێژووش دەیڵێین کە ئەم قوتابخانەیە یەکەم قوتابخانەی سەربەخۆی تورکمانی بووە لە گشت مێژووی عێراقدا کە خوێندنی بە پیتی نوێی تورکی لە پۆلی یەکەمیدا لە گشت وانەکانیدا جێبەجێ کرا، وە لە پۆلەکانی تر تەنها یەک وانەی تورکی دەخوێندرا، بەڵام ساڵ لە دوای ساڵ دەرسەکان دەکران بە خوێندنی تورکی. وانەکانی تر بە کوردی و عەرەبی بوو. قوتابییەکی زۆر ناوی خۆیان لەم قوتابخانانە تۆمار کرد، تا ژمارەیان بوو بە (١٥٠٠) قوتابی. مانگی سووری تورکی یارمەتی بۆ ئەم قوتابخانانە دابین دەکرد لە خواردن و پێداویستییەکانی تری قوتابخانەکە وەک چاپکردنی کتێب و دابینکردنی کەلوپەل بۆ قوتابخانەکان، لەپاشان دوو ژەمی خواردنیش بۆ قوتابییەکان دابین کرا، کە لەپاشان ژمارەی قوتابخانەکان بوو بە سێ قوتابخانە: دۆغوش - گوگبۆری و سەلچوق، هەر سێ قوتابخانە سەرەتایی و تێکەڵاو بوون. لەبەرئەوەی ژمارەی قوتابی تۆمار کراو زۆر بوون، بۆیە بریار درا به کردنەوەی قوتابخانەی دیکەی نوێ کە ئەمانەن :

چوار قوتابخانەی ناوەندی و دواناوەندی بۆ کوڕان و کچان و شەش قوتابخانەی سەرەتایی تر بەم جۆرە ژمارەی قوتابخانەکان گەیشتە ١٣ قوتابخانە لەگەڵ دوو باغچەی ساوایان لە هەلێر و سێ قوتابخانەش لە کفری کرایەوە و قوتابخانەیەکیش لەسەنتەری شاری سولەیمانی. بەڵام بۆ زانینی زیاتر لە بارەی قوتابخانەکانی تورکمانی کە لەلایەن خانەوادەی خوالێخۆشبوو

پرۆفیسۆر ئیحسان دوغرەمەچی و بە سەرپەرشتی کاک سنان چەلەبی و کاک مەحمود چەلەبی، قوتابخانەی سەلچوق بوو بە قوتابخانەیەکی نموونەیی وە مامۆستای پرۆفیشینالی لە تورکیاوە بۆ دەهات بۆ دەرس گوتنەوە، ئومێد وایە لە داهاتوودا هەموو قوتابخانەکانی تریش ببن بە نموونەیی.

ئەمەش لە سایەی دیموکراسیەتی حکوومەتی کوردستان و یەکرێزی پارتە سیاسییەکانی کوردستان بوو لە کورد و تورکمان و مەسیحییەکان.

ئەمەش خشتەی کۆتایی قوتابخانەکانی تورکمانیییە لە هەرێمی کوردستان لە هەولێر و کفری و سلێمانی و هەموویان سەر بە وەزارەتی پەروەردەی هەرێمی کوردستانن. ئەم زانیارییە بە سوپاسەوە لە لایەن بەرێوەبەری گشتی خوێندنی تورکمانی لە هەولێر لە لایەن کاک فخرالدین داغستانی وەرگیراوە، کە دوا ئاماری قوتابخانەکانی تورکمانی نیشان دەدا:

خشتەی قوتابخانەکانی تورکمانی

قوتابخانەکانی تورکمانی لە هەولێر پاش ڕاپەرینی مەزنی ١٩٩١:

یەکەم : باغچەی ساوایان

ژمارە	ناوی باغچەی ساوایان	ساڵی کردنەوە	ژمارەی قوتابیان
١	باغچەی ئیپەک	٢٥ / ٢ / ١٩٩٦	٢٤٦ منداڵ
٢	باغچەی ئینجی	٢٨ / ١ / ١٩٩٨	١٧٥ منداڵ

دووەم : قوتابخانەكانی بنچینە:

ژماره	ناوی قوتابخانەكان	ساڵی كردنەوه	ژمارەی قوتابیان
١	دۆغوش	١ / ٩ / ١٩٩٣	٤٦ قوتابی
٢	ئاق قویونلو	٧/ ١٢ / ١٩٩٥	٣٨ قوتابی
٣	یونس پێغەمبەر	٧ / ١٢ / ١٩٩٥	٣٧ قوتابی
٤	فوزولی	٧ / ١٢ / ١٩٩٥	٣٢ قوتابی
٥	باریش	٧ / ١٢ / ١٩٩٥	٣٥ قوتابی
٦	توركمەن ئێلی	٧ / ١٢ / ١٩٩٥	٤٦ قوتابی
٧	قاراقویونلو	٧ / ١٢ / ١٩٩٥	٦٦ قوتابی
٨	سوڵتان مزەفەر	٢٦ / ١٠ / ١٩٩٤	٧٤ قوتابی
٩	سەلجوق	٢٦ / ١٠ / ١٩٩٤	٩٠ قوتابی

سێهەم : قوتابخانە ناوەندی و دوا ناوەندییەكان:

ژماره	ناوی قوتابخانەكان	ساڵی كردنەوه	ژمارەی قوتابیان
١	دواناوەندی عیمادەدین زەنگی - كوران	٢٥ / ٩ / ١٩٩٥	٢٢٧ قوتابی
٢	ناوەندی ئۆغوزخانی كوران	٢٥ / ٩ / ١٩٩٥	٣٢٩ قوتابی
٣	دواناوەندی ئەتابگی - كچان	٢٥ / ٩ / ١٩٩٥	١٣٠ قوتابی

٤	ناوەندی غەریبی - کچان	٢٥ / ٩ / ١٩٩٥	١٢٧ قوتابی

چوارەم : قوتابخانەکانی تورکمانی لە سولەیمانی:

ژمارە	ناوی قوتابخانە	ساڵی کردنەوە	ژمارەی قوتابی
١	لە مرکزی سولەیمانی قوتابخانەی باریش	١٥ / ٨ / ١٩٩٩	٤١ قوتابی
٢	باغچەی ساوایانی قۆنجە گول لە قەزای کفری	٢٥ / ٩ / ١٩٩٥	٧٣ مناڵ
٣	دواناوەندی دۆغان لە قەزای کفری	١٤ / ٨ / ١٩٩٤	١١٠ قوتابی
٤	قوتابخانەی بنەرەتی قارە ئۆغلان لە کفری	٢٥ / ٩ / ١٩٩٥	١٥٣ قوتابی

پێش ئەوەی باسی قوتابخانە تورکمانییەکانی کەرکووک و تووز و موسڵ بکەم، دەمەوێ ڕوونکردنەوەیەکی بچووک سەبارەت بە شاری کەرکووک بدەم. ئێمەی تورکمانانی شاری هەولێر و کفری، زۆر بە پەرۆشین بۆ ئەوەی کەرکووک بگەڕێتەوە سەر شارەکانی دیکەی هەرێمی کوردستان، چونکە پاش سەردەمی پاشایەتی لە عێراق، ئێمەی تورکمانی لە حوکمڕانی عەرەبەکان هیچ سوودێکی ئەوتۆمان لە عێراق وەرنەگرتووە کە جێگای شانازی بێت، لە هەموو سەردەمەکان، تەنانەت لە سەردەمی کۆمارییشدا بچووکترین ماف بۆ ئێمە دابین نەکراوە، هەمیشە چەوسێندراینەوە و مافمان خوراوە، بەڵام ئەمڕۆ لە سایەی ئەم دیموکراسیەی کوردستان و دابین کردنی مافی هەموو پێکهاتە نەتەوەییەکان و دینییەکانی هەرێمی کوردستان، ئێمە لەگەڵ برا کوردەکانمان پێکەوە بە ئاشتی و تەبایی دەژین و مافەکانیشمان بەدەست دەهێنین.

پاش ڕووخانی ڕژێمی دیکتاتۆری عێراق و سەربەخۆبوونی گشت عێراقییەکان و نەتەوەکانی عێراق، پاش ساڵی ٢٠٠٣ ئیدی دەست کرا بە کردنەوەی قوتابخانەی تورکمانی لە کەرکووک و موسڵ و توزخورماتوو بە زمانی تورکمانی و بە پیتی ئەلفوبیی تورکی لاتینی، ناوی قوتابخانەکانیش بە ناوی سەرکردە مێژووییەکانی تورکمانی و شار و شارۆچکەکانی تورکمانی نرا، وەک محمد الفاتح، شەهید ژەنەرال عبدالله عبدالرحمن، شەهید عادل شریف، شەهید علی حسین ... هتد یان ناوی گەڕەک و دێهاتەکانی تورکمانی وەکو موسەڵلا ، کوپری، قوریا، ئەحمەد ئاغا - بولاق و پیریادی و .. هتد.

بەم بۆنەیە بەرێوەبەری گشتی پەروەردەی کەرکووک کاک عومەر شان دەڵێت:

" ئێمەی تورکمانانی عێراق، شانبەشانی برایانی کورد و عەرەب توانیمان قوتابخانەی تورکمانی لە زۆربەی شارەکانی عێراق بکەینەوە، و خوێندن بە زمانی تورکمانی و بە شێوەی ئیستانبول بخوێنین. توانیمان لە ماوەیەکی کەم ئاستی زانستی و ئاستی مامۆستایان بەرز بکەینەوە و چەندین خوولیشمان کردەوە بۆ پێشخستنیان.

چەندین ساڵ بوو ئێمەی تورکمان لە مافی یاسایی و نەتەوەیی خۆمان بێبەش بووین.

هەروەها بەڕێز شان دەڵێت:

" قوتابخانە تورکمانییەکان لە سایەی ئەو دیموکراسییەتەوە کە لە عێراقدا بەرپا بووە هاتە کایەوە، وە جەماوەری تورکمانیش زۆر بە پەرۆشەوە ناوی منداڵانی خۆیان تۆمار دەکەن لە قوتابخانە تورکمانییەکان. بۆیە دەتوانم لێرەوە ئاماری گشتی لە بارەی قوتابخانە تورکمانی‌یەکان بدەم:

- ژمارەی باغچەی ساوایان لە کەرکووک گەیشتە (١١) باغچەی ساوا و ژمارەی ساوایان نزیکەی (١٢٥٠) ساوایە.
- قوتابخانە بنەڕەتییەکان ژمارەیان گەیشتۆتە (٧٩) قوتابخانە و ژمارەی قوتابیانی نزیکەی (١٨ هەزار) قوتابییە بە کچ و کوڕەوە.
- ژمارەی قوتابخانەکانی ناوەندی (٢٣) قوتابخانەیە کە ژمارەی قوتابیانی گەیشتۆتە زیاتر لە (٥ هەزار) قوتابی.

- ژمارەی قوتابخانەکانی دواناوەندە ژمارەیان بووە (٣٠) قوتابخانە و ژمارەی قوتابییانی گەیشتۆتە (٨ هەزار) قوتابی.

بۆ ڕوونکردنەوەی زیاتریش لە کەرکووک دوو بەڕێوەبەری پەروەردە هەیە سەر بە هەولێر و سلێمانین بەڵام سەر بە وەزارەتی حکومەتی هەرێمی کوردستانن، و هیچ پەیوەندییەکیش لە نێوان ئەم قوتابخانانە و وەزارەتی پەروەردەی عێراقدا نییە، چونکە بەغدا خۆی بە خاوەنی ئەم قوتابخانانە دانانێت و هەروەها مووچەشیان نادات، بۆیە بە سوپاسەوە حکومەتی هەرێمی کوردستان یارمەتی ئەم قوتابخانانە و قوتابخانە کوردییەکان دەدات و مووچەی مامۆستایان و فەرمانبەرانیشی دەدات، لەپاڵ

ئەوەش، یارمەتی چاپکردنی کتێب و پێداویستییەکانی تری قوتابخانەکان دەدات، گشت کەلوپەل و پێویستییەکانیان بۆ دابین دەکات و هەموو هەوڵێک دەدات بۆ سەرخستن و پێشکەوتنی ئەو قوتابخانانە. لێرەدا ئەوەمان بۆ دەردەکەوێت کەوا حکومەتی ناوەندی عێراق، دیموکراسی نییە، چونکە یارمەتی خوێندن بە زمانی نەتەوەکان نادات، ئەوە چەندین ساڵە خێر و بێری عێراق تەنها خۆیان و خانەوادەکانیان لێی سوودمەندن، بەڵام گەلی عێراق بە گشتی و بەتایبەت گەلی تورکمان لەم جۆرە سیاسەتە زەرەرمەندن.

بەڵام ئەگەر سەیری کارەکان و چالاکییەکانی حکومەتی هەرێمی کوردستان بکەین بە سووپاسەوە بۆمان دەردەکەوێت کەوا حکومەتێکی دیموکراسی و پاریدەدەری نەتەوەکانی وەک تورکمان و کلد و ئاشوورییەکانە. ئەمەش نموونەیەکی دیار و بەرچاوی دیموکراسییەتیکی ڕاستەقینەیە و نیشانەی پێشکەوتنی حکومەتی هەرێمی کوردستانە. ئەم دەستکەوتە گرنگانەی حکومەتی هەرێمی کوردستان لە مێژوو تمار دەکرێ و مێژووش ناپاکی لە کەس ناکات.

لە کۆتاییدا دەمەوێ ئەوە بڵێم کە ئێمەی تورکمانەکانی عێراق، بە شێوەیەکی گشتی باوەڕێکی پتەومان بە پێکەوەژیانی برایانە لەگەڵ گشت پێکهاتەکانی عێراق و بە تایبەت لەگەڵ برا کوردەکان هەیە، چونکە ئێمە لە سەر خاکی عێراق بە گشتی و خاکی

کوردستان بە تایبەت، لەگەڵ برا کوردەکان زۆر شتی هاوبەشمان پێکەوە هەیە.

سەرچاوەکان :

١ـ التركمان و الوطن العراقى / أرشد الهرمزى ص ٦٦- ٦٧ .
٢ـ أشكاليه التعليم لتركمان العراق / گۆڤارى / Turkmen عزالدين كركوك.
٣ـ أربعه قرون من تأريخ العراق الحديث / س. ه. لونكريك / ص ٣٠٤.
٤ـ مكانه كركوك الثقافية عبر التأريخ / گۆڤارى الأخاء / السنة الرابعة - العدد ٣.
٥ـ سالْنامه نظارات معارف عموميه / ئيستانبول / لاپەڕە ٦٨٢- ٦٨٧.
٦. مقدمة فى تأريخ الحضارات / طه باقر / بغداد - ١٩٧٩.
٧. حضارات وادى الرافدين / أحمد سوسه / بغداد - ١٩٧٠.
٨ـ تأريخ الحضارات البشرية / جلد - ١ / أرنولد توينبى / بيروت - ١٩٦١.
٩ـ تأريخ حضارات العالم / جيمس فولارد / ئينگليزى - واشنتۆن - ١٩٩٩.
١٠ـ تأريخ الأقوام التركيه / پ. ييلماز أوزگونا / ئيستانبول - ١٩٩٧ .

١١ـ الحوار المتمدن – ديار الهرمزى – العدد ٢٦٩١ فى ٢٨/ ٦ / ٢٠٠٩.
١٢ـ السومريون أسلاف التركمان فى العراق / مقالة محمد مهدى بيات.
١٣ـ ديوان لغات الترك (توركلريک ديلى ديوانى) / محمود بن الحسين الكاشغرى
mennesket kommerالصفحه ٢٠٤ .
١٤ـ كتاب العراق الشمالى / محمد هادى الدفتر / بغداد - ١٩٥٥
١٥ـ العراق قديما و حديثا / عبد الرزاق الحسنى / بيروت - ١٩٧١

زمانی لاتینی – وڵاتگیری و نیزام

و: لە ئینگلیزییەوە: سوداد ڕەسووڵ

==================================

ئیمپراتۆریەت و زمان

Your is the destiny, Roman, to rule over peoples and nations

ئامانجی تۆ ئەوەیە، ڕۆمان، بەسەر خەڵکان و میللەتان فەرمانڕەوا بێ!

ئەم گوتەیە زۆر بە جوانی، پوختەی هەڵوێستی لەخۆبایی و خۆسەپێنانەی حکومەتی ڕۆم نیشان دەدات. ئەم گوتەیە لە بەشێکی سەرەکی کتێبی ئەینید Aeneid دا هاتووە کە داستانێکی نەتەوەیی ڕۆمانەکانە و لەلایەن ڤیرگیل Virgilەوە بۆ هاندان و پێداهەڵگوتنی ئیمپراتۆر ئۆگستوس، نووسراوە.

هەر ئەم گوتەیە دواتر لەلایەن ئیمپریالیستەکانەوەش بەکارهاتووە. من دانەیەک لە کتێبی ئەینید Aeneid م لایە کە لە ساڵی ١٩٣٠ لەسەردەمی فاشیستەکان لە ئیتاڵیا لە

چاپ دراوە. ئەم دێرەی سەرەوە بە درشتی لەسەر بەرگی کتێبەکە نووسراوە.

مۆسۆلینی وەک دامەزرێنەری ئیمپراتۆریەتێک، کەسێکی ناکارامە بوو، تەنانەت وڵاتگیرە زۆر لێهاتووەکانی سەردەمی نوێش وەک ناپلیۆن، بە بەراورد لە گەڵ ڕۆمانەکان بایەخێکی ئەوتۆیان نییە. چونکە وڵاتگیرییەکانیان وەک هی کۆرسیکەکان نەبووە کە خێرا و کاریگەر بووە، هەروەها بەردەوام و خۆڕاگرتریش بووە. هۆیەکی گرنگی سەرکەوتنی ڕۆمەکان ئەوە بووە، کە ئەوان لە بڵاوکردنەوەی زمانەکەشیان کە لاتینییە، سەرکەوتوو بوون.

شاری ڕۆما لە سەرەتادا، لە نێو کۆمەڵێک دەوڵەت-شاری دی لە ناوەڕاستی نیوە جەزیرەی ئیتاڵیا، دەوڵەت-شارێکی ئەوەندە گرنگ نەبوو. بە گوێرەی زانیارییەکی تەقلیدی، شاری ڕۆما لە ٧٥٣ ی پێش میلاد دامەزراوە. مێژوونووسان و شوێنەوارناسان پێیان وایە ئەم مێژووە هەتا ڕادەیەکی زۆر لە ڕاستییەوە نزیکە. لەچەند سەدەیەکی سەرەتادا، دەوڵەتەکە، لە شاری ئەمڕۆی ڕۆما گەورەتر نەبووە. زمانی ڕۆمانی یان لاتینیش، ئەوسا تەنها لە شاری ڕۆما قسەی پێ کراوە، ڕەنگە هەندێک دەوڵەت- شاری دیکەی بچووک لە دەوروبەری ڕۆما، هەمان زمانی لاتینییان بەکار هێنابێ.

لــە ســەرەتــادا، زۆر یــان کــەم، ڕۆمــەکــان لە بیــری داگیرکردنــی زەمینــی زیــاتر و دەوڵــەت- شــاری دەوروبــەری خۆیان بوون. بۆ گەیشتن بەم ئامانجەش، بۆ ماوەی چەند سەدەیەک لەسەر دەوروبەری خۆیان تەئسیریان لەزیاد بووندا بوو. تا لە سەدەی چوارەمی پێش میلاد، ڕۆمەکان بەسەر نیوە جەزیرەی ئیتالیادا دەسەڵاتی خۆیان سەپاند. لە کۆتایی سەدەی دواتر، بوون بە دەسەڵاتێکی بێڕکابەر لە سەرانسەری ئیتالیا بە جەزیرەی سقلییەوە. دواتر، بە شێوەیەکی ڕێکوپێک بەرەو ڕۆژهەڵات و ڕۆژئاوا دەسەڵاتیان لە فراوانبووندا بوو، تا لە ساڵی ١٠٠ ی میلادی ئیمپراتۆریەتەکە گەیشتە لوتکەی دەسەڵات و فەرمانڕەوایی خۆی، ڕۆمانەکان بەسەر هەموو ئەوروپا، لە ڕۆژئاوای ڕووباری ڕاین(بەبێ سکۆتلاند و ئێرلەندە) و باشووری ڕووباری دانوب، فەرمانڕەوا بوون، هەروەها بەسەر گشت باکووری ئەفەریقا بە میسرەوە لەگەڵ ناوچەکانی ئەمڕۆی فەلەستین و سووریا و تورکیا و یۆنان و ئەلبانیا و زۆر ناوچەی دی، دەسەڵاتدار بوون. ئیمپراتۆریەتەکە هەموو ناوچەکانی دەوروبەری دەریای ناوەڕاست و ناوچەیەکی بەرفراوانی پشت ئەو ناوچانەشی دەگرتەوە. ئەم مەملەکەتە زەبەلاحە بۆ ماوەی سێ سەد ساڵی دی، بە شێوەیەکی گشتی، وەک خۆی مایەوە، تا لە

سەدەی پێنجەمی میلادی بەشی ڕۆژئاوای ئیمپراتۆریەتەکە هەڵوەشایەوە.

زمانی لاتینی لە چەند نووسراوێکی دەوروبەری ساڵەکانی ٦٠٠ ی پێش میلاد دۆزراوەتەوە. لەو سەردەمە زووەدا، کە ئەم زمانە شێوەی نووسینی هەبووە، زمانەکانی دیکەی ئیتاڵیاش شێوە نووسینی خۆیان هەبووە. ڕۆمەکان واپێدەچی لە ڕێی هاوسێ باکوورییەکانیان: ئەترووسکانەکان، فکرەی نووسینیان وەرگرت بێت، کە تا سەدەی پێنجەمی پێش میلاد لە ناوەڕاستی ئیتاڵیا دەسەڵاتدار بوون. ئەترووسکانەکان، ئەلفوبێی یۆنانیان بۆ پێویستی زمانەکەیان هەموار کرد، و ڕۆمەکانیش هەمان پیتەکانی ئەترووسکانیان هەموار کرد و ئەلفوبێی لاتینیان لێ ساز کرد. کە هەر لە کاتەوە ئەم ئەلفوبێ لاتینییە، لەلایەن زۆر لە خەڵک و گەلانی جیاوازەوە بۆ نووسینی زمانەکانیان بەکار دێت. ئەم ئەلفوبێیە، دەکرێ ئەمڕۆ لە هەموو شوێنێک ببیندرێ، بۆ نمونە لەم کتێبەش هەر ئەم پیتانە بەکارهاتووە.[1]

لەسەدەکانی پێش دەوروبەری ٣٠٠ ی پێش میلاد، تەنها چەند نووسراوێکی بە ژمارە کەممان بە لاتینی هەیە، تێکستی درێژ ڕزگاریان نەبووە. ئەوەی ڕاستی بێ،

[1] - مەبەستی نووسەر لە پیتەکانی ئەم کتێبە، چاپە ئینگلیزییەکەی ئەم کتێبەیە کە پیتی ئینگلیزی - لاتینی بۆ بەکار هاتووە. (وەرگێڕ)

ڕۆمەکان ئەو سەردەمە زیاتر جووتیار و سەرباز بوون، واپێدەچێ زۆر کەمیان نووسی بێ. لە کۆتایی سەدەی سێهەمی پێش میلاد، ڕۆما دەبێ بە شوێنێکی گرنگی سەرچاوە ئابورییەکان، هەروەها دەبێ بە مەڵبەندێکیش بۆ بازرگانی، کە لە پەیوەندییەکی نزیکدا بوو لەگەڵ شارە یۆنانی ئاخێوەکانی دەوروبەری دەریای ناوەڕاست، هەر لەو سەردەمەش زمانی لاتینی وەک زمانێکی ئەدەبی خۆی چەسپاند.

لەم بارەیەوە، وەک لە شوێنانی دیکەش وا بووە، ڕۆمانەکان بۆ دەستپێکی نووسین لەسەر هەمان شێوازی یۆنانی دەستیان پێ کرد، ئەمە هەرچەندە ئەدەبیاتی ڕۆمانی زۆر بە خێرایی بایەخی خۆی پەیدا کرد و ناسراو بوو. لە سەدەی یەکەمی پێش میلاد و سەدەی یەکەمی میلادی گەیشتە لوتکە. نووسەرانی پەخشاننووس وەک سیسێرۆ Cicero و قەیسەرCaesar و شاعیرانی وەک ڤێرگیل Virgil و هۆراس Horace هەندێک کاریان بەرهەم هێناوە کە تاوەکو ئەمڕۆش دەخوێندرێتەوە، ئەم نووسەرانە لە نووسینەکانیان، زمانێکی ئەدەبی و چەند ژانرێکی ئەدەبی وایان داهێنا، کە لەپاشان بوون بە چەند شێوازێک، نووسەرانی ئەوروپا، بۆ دوو هەزار ساڵی دواتریش، هەر لەسەر ئەم شێوازە ئەدەبییانە ڕۆیشتن.

جیاوازییەکی زۆر لە نێوان ئەسڵی نووسینی یۆنانی و ئەدەبیات و نووسینی هاوشێوەی دیکە لە ڕۆما هەیە. هەر لە سەرەتادا، گشت نووسەرە ڕۆمانییەکان، زمانێکی هاوشێوە و چوونیەکیان بەکارهێناوە. جیاوازیی لەهجەیی لە نووسینەکانیاندا بە دەرناکەوێت، زمانی نووسینیش بێگومان لە سەر بنچینەی شێوەئاخاوتنی ڕۆما بوو. ئەمە نیشاندەری ئەو ڕاستییەیە کە شاری ڕۆما مەڵبەندێکی بیرکابەری چالاکی سیاسی و فەرهەنگی بووە، هەرچی شارەکانی دیکەیە، لە پەراوێزی ئەو شارەدا بوون.

دووەم، نزیکەی گشت نووسەرانی ڕۆمانی لە شاری ڕۆما ژیاون، زۆربەشیان سەر بە چینی باڵای کۆمەڵگە بوون. سیسێرۆ و قەیسەر هەردووکیان لە کەسە دەستڕۆیشتووەکانی حکومەت بوون، هەردوو مێژوونووسیش سالوست Sallust و تاسیتوس Tacitus، دوو فەرماندەی باڵای سوپا بوون. فەیلەسوف سێنێکاSeneca خەمخۆر و پارێزەر و مامۆستای ئیمپراتۆر نێرۆ بوو، بەڵام هەردوو شاعیر ڤیرگیل و هۆراس لە دەسەڵاتدا نەبوون، بەڵکو دوو کەس بوون لەلایەن ئیمپراتۆر ئۆگستوس پارێزگاری دەکران. ئەو پیاوانەی کە زۆر لە ناوەندی دەسەڵاتەوە نزیک بوون، ئەوان بەشێکی زۆری ئەدەبیاتی ڕۆمانییان بەرهەم هێناوە.

شایانی گوتنە، ئەو خەڵکانەی کە بەم پلە و پایانە گەیشتون، بەشێکی لەبەرئەوە بووە کە توانیویانە بە باشی بنووسن و بدوێن. لە ڕۆما، زۆر گرنگ بوو کە بتوانی لە بەرامبەر خەڵکێکی زۆر گوتارێکی قایلکەر بدەی. منداڵانی ئەو خەڵکە ناسراوانە کاتێکی زۆریان بەسەر دەبرد بۆ ئەوەی بتوانن فێر بن لە بەرامبەر خەڵکێکی زۆر قسە بکەن. پەروەردە و خوێندنی ڕۆمانی بە زۆری پەروەردەیەکی ڕەوانبێژییانە بووە. یەکێک لەو شتانەی کە قوتابیان بە شێوەیەکی ڕێکوپێک ڕاهێنانیان لەسەر دەکرد ئەوەبوو زۆریان دەخوێندەوە بۆ ئەوەی زمانەکەیان دەوڵەمەند بکەن، ڕاهێنانی زۆریان لەسەر داڕشتنی نووسینی جوان دەکرد بۆ ئەوەی بتوانن گوتارێکی ڕەوانبێژییانەی جوان پێشکەش بکەن. فێربوونی زمانی لاتینی بە نووسین و قسەکردن بە چاکی، خاڵێکی زۆر گرنگ بوو، بۆ هەر کەسێک بیویستایە لە کۆمەڵگەی ڕۆمانی سەرکەوتن بەدەست بێنی.

لە کۆمەڵگەی ڕۆمانی، بایەخێکی یەکجار زۆر بە زمان دراوە، بایەخەکە بە ڕادەیەک بووە، هەمیشە سەرقاڵی بەکارهێنانی زمانێکی ڕێکوپێک بوون. بە لایانەوە زۆر گرنگ بوو، لە نووسین نۆرمێکی زمانی ڕاست بەکار بێنی. بە لایانەوە زۆر گرنگیش بوو، بۆ هەر کەسێک کە لە ڕۆما دەینووسی یان قسەی دەکرد، دەبوایە وەک باشترین

نووسەر بنووسێ و وەک باشترین قسەکەریش قسە بکا. بۆ شارەزابوون لە ڕێزمان و ڕەوانبێژی، دەبوایە هەموو شتێک فێر بن وەک: ڕێنووس، بێژەکردن، شێوەکانی نووسین، هەڵبژاردنی وشە، ئاستەکانی شێوازی نووسین.

لە ڕۆما، دەسەڵاتی دەوڵەتەکە زۆر لە نزیکەوە پشتگیری لە زمان دەکرد کە زمانی لاتینی بوو، هەروەها تەئکیدی لەسەر باشترین شێوەی ئەو زمانە دەکردەوە. لە زمانی لاتینی، هەتا چ ڕادەیەک، لەهجە و شێوازی دیکەی نووسین هەبوو بێ، ئێمە هیچی لە بارەوە نازانین، لەو تێکستانەی کە ڕزگاریان بووە و لەبەردەستن هەموویان بە شێوەزمانێکی لاتینی ڕەسمی نووسراون. لێرە و لەوێ، لە نەخشەکانی سەر دیوار و ئەو تێکستانەی کە قسەی ڕۆژانەی خەڵکن، ئەوە نیشان دەدەن کە شێوە زمانی ئاخاوتنی جیاواز لە نێو خەڵکدا هەبووە. پێی ناچێت هەموو خەڵکێک وەک سیسێرۆ قسەی کرد بێ، بەڵام لەپاڵ ئەوەشدا، هیچ بەڵگەیەک نییە کە خەڵکەکە هەتا سەروبەندی ڕووخانی ئیمپراتۆریەتەکە لەهجە و شێوەزاری جیاوازیان هەبوو بێ، ئەوەی ئێمە دەیزانین ئەمەیە، کە زمانی لاتینی لەو سەردەمە زۆر کەم جیاوازی هەبووە.

خەڵکی ئاسایی هەرێمەکانی دەوربەری ڕۆما بە چ زمانێک قسەیان کردووە؟ لە سەرەتادا لاتینی تەنها لە شارەکە، ڕۆما، قسەی پێ کراوە، وەک لەسەرەوە باسی

لێوە کرا. بە تێپەڕ بوونی کات لاتینی وەک زمانی نووسین و قسەکردنیش بڵاو بووەوە. زۆر سەختە وردەکاری ئەم پەرەسەندنەی زمانی لاتینی روون بکرێتەوە و بە دواداچوونی لەسەر بکرێت، بەڵام ڕاستییە سەرەکییەکانی ئەم مەسەلەیە ڕوون و ئاشکرایە. بە چەند سەد ساڵێک پێش میلاد چەند زمانێک لە ئیتاڵیا هەبوون، کە کەم یان زۆر شێوە نووسینێکی چەسپاویان هەبووە، هەندێک لەم زمانانە قسەکەریان لە قسەکەری زمانی لاتینیش زیاتر بوو.

چەند تێکستێک بە ناوی زمانەکانی وەک ئەتروسکان Etruscan، ئۆسکانOscan ، ئومبریان Umbrian و چەند زمانێکی دی هەیە. لە ماوەی چەند سەدەیەک نووسراو و تێکست بەم زمانانە ڕوو لە کەمی کردووە، وا پێدەچێ لە دوای ١٠٠ ی میلادی هیچ کام لەم زمانانە بۆ نووسین بەکار نەهاتوون، ڕەنگە دوای ئەو ماوەیە بۆ قسەکردن بەکارهات بن، بەڵام هیچ بەڵگەیەک نییە ئەوە بسەلمێنێ. بە هەر شێوەیەک بێت، ئەو زمانانە ماوەیەکی زۆرە نەماون بە تایبەتی پێش دەستپێکردنی سەردەمی سەدەکانی ناوەڕاست، هیچ زمانێکی نوێش لەم زمانانە پەرەیان نەسەندووە و پەیدا نەبوون. کەواتە، وەک دیارە، زمانی لاتینی لەسەرانسەری ئیتاڵیا جێگەی ئەو زمانانەی گرت بێتەوە.

هـەمـان حاڵـەت بـەسـەر بـەشـەكانی ڕۆژئـاوای ئـەورووپاشـدا هـــاتووە، كاتێـــك ڕۆمانـــەكـــان، فـــەرەنـــسا و ئیـــسپانیا و پورتوغالیـا و جـەزیـرەی سـقلییە و سـاردینای ئـەمڕۆیـان لـە دوو سـەدەی پـێش مـیلاد دەسـتیان بـەسـەردا گـرت، گـەلێـك زمـان لـەو وڵاتانـە هـەبـوون. بـەڵام لـە كۆتاییـەكانی سـەردەمـی كـۆن و پـێش دەسـتپێكردنی سـەدەكـانی نـاوەڕاسـت، زۆرینـەی دانیـشتوانی ئـەو شـوێنانە زمانـەكـانی خۆیـان واز لـێ هێنـا و لاتینیـان كـرد بـە زمـانی خۆیـان، ئـەمـڕۆش زۆرینـەی ئـەو خـەڵكـەی لـەو وڵاتانـە دەژیـن بـە چـەنـد زمانێـك دەدوێـن بنـەچـەكـەی دەچێتـەوە سـەر لاتینـی. تـەنهـا چـەنـد گرووپێـك نـەبێـت كـە بـەردەوام بـوون لـەسـەر بـەكارهێنـانی زمـانی دی وەك: باســـكەكـــان Basque لـــە بـــاكووری ئیـــسپانیا و باشـووری ڕۆژئـاوای فـەرەنـسا، بریتۆنـەكـان Bretons لـە ناوچـەی بریتـانی Brittany. بـەڵام بریتۆنییـەكـان وا بـاوەڕ دەكـرێ لـە كێلتـەكـان Celtics بـە پاشـكەتـوون كـە لـە كۆتـایی سـەردەمـی كـۆن لـە بـەریتانیـاوە هـاتوون. دانیـشتوانی كێلتـەكانی هـەرێمـی گـال- ی ڕۆمـانی، زمانـەكـەی خۆیـان بـاش پاراستووە.

ئـەو خـەڵكـە زۆرە لەم هەرێـمە بەرفـراوانەدا، چـۆن هەتـا ئـەو ڕادەیـە، زمانەكانیـان بـۆ لاتینـی گۆڕیـوە؟ ئـەوەی ڕاسـتی بـێ، وڵاتێـك كـە داگیـر دەكـرێ و لـە ڕووی سیاسـییەوە لـەلایـەن دەوڵـەتێك بـەڕێوە دەچـێ كـە زمـانێكی دیكـەی هـەیـە،

ئەمە بەو مانایە نییە، هەتا بۆ ماوەیەکی درێژیش بێت، خەڵکەکە واز لە زمانە ئەسڵییەکەی خۆیان دێنن، وەک لە پێشدا ڕوون کرایەوە. بۆ نمونە زمانی وێڵزی، دوای حەوت سەد ساڵ لە حوکمڕانی ئینگلیزەکان بەسەر وڵاتەکەیان، کەچی هەتا ئێستاش زمانی وێڵزی ماوە. لە مێژوودا نمونەی لەم جۆرەمان زۆرە کە خەڵک زمانەکەی خۆیان پاراستووە، هەر بۆیە ئەم زمان گۆڕینە بەرفراوانە لە ئیمپراتۆریەتی ڕۆمانی، پێویستی بە ڕوونکردنەوە هەیە.

یەکێک لە هۆیەکان دەگەڕێتەوە بۆ شێوازی حکومەتکردن. ڕۆمەکان وڵاتگیری گەورە و کاریگەریان ئەنجام داوە، بەڵام هەر کاتێک هەرێمێکیان داگیر کردووە، لەهەمان کاتدا هەوڵێکی جددیان داوە بۆ دامەزراندنی ئیدارەیەکی پتەو و بەهێز لەم هەرێمە داگیرکراوەدا، ئیدی هەر دوای ئەوە حاکمی هەرێم و سەرباز و باجگر و قازی و زەوپێو و کارمەندانی گومرگ و زۆری دی لەو هەرێمە دامەزراون. کەرتی بازرگانی بە زۆری لە ژێر دەستی بازرگانە ڕۆمەکان بوون، ئەوان لەم ڕووەوە ئیمتیازیان زیاتر بوو.

لە بارودۆخێکی وادا، ئەوانەی مەیلی پێشکەوتنیان لەم کۆمەڵگەیدا هەبوو یان هەر هیچ نەبێ ویستویانە پۆستێک و جێگەیەک بۆ خۆیان دابین بکەن، دەبوایە زمانی لاتینی فێر بن. ئەو زمانە، بە شێوەیەکی گشتی، بۆ پەیداکردنی هەر

کــار و فــەرمانێــک زۆر پێویــست بــووه، هــەر بۆیــه بــاش فێربــوونی ئــەو زمانــه ســوودێکی زۆری هــەبــووه، ســەرەڕای ئــەوەی، ڕۆم، بـه پلـەی یـەکـەم، دەسـەڵاتێکی عـەسـکەری بـوو، لــه ســەرانــسەری ئیمپراتۆریــەتــەکــه ژمــارەیــەکــی زۆر سـەربـازی، بـۆ پاراسـتنی شـارەکـان، دانـا بـوو. زمـانی سـوپا و لـەشـکر هـەمیـشه لاتینـی بـووه، بۆیـه هـەر کـەسێک لـەم بـواره کــاری بکــرد بوایــه و بیویــستایه بژیــوی ژیــانی خــۆی لــەم ڕێگایــه بــه دەســت بهێنــێ، دەبوایــه لاتینــی بزانــێ. زۆر لــه گـەنجـەکـان ئـەم ڕێگایـەیـان گرتـه بـەر. بـه هـەمـان شـێوه بـۆ خوێنـدنی ڕەسـمیش، قوتابخانـەکـان بـه گـشتی بـه لاتینـی بـوون (زمــانی یۆنــانیش، لــه قۆنــاغیکی پێــشکەتــووتری خوێنــدن بەکارهاتووه).

وا پێـدەچـێ خـەڵکـی شـارەکـان دوای چـەنـد جیلێـک زمانـەکـەیـان بـۆ لاتینـی گۆڕیـوه، بـەڵام خـەڵکی دێهاتـەکـان، کـه زۆرینــه بــوون زمانــەکــەی خۆیــان بــۆ مــاوەیــەکــی درێــژ پاراســـتووه، بـــەڵام دواتـــر زمـــانی لاتینـــی لـــه نێـــو گوندنـشینەکـانیش بـڵاو بۆتـەوه، تـەنانـەت ئـەو گروپانـەی کـه زۆر بــەرگریــان کــردووه، دواتــر لــه کۆتــایی ســەردەمــی کــۆن ئــەوانــیش چوونــەته ســەر زمــانی لاتینــی، ئــەمــه ڕەنگــه هۆیـەکـەی لـەبـەر ئـەوه بێت کـه لاتینـی زمـانی دینـەکـەی، دینـی مـەسـیحی، بـووه، هـەر بۆیـه زمانـەکـەیـان قبـوڵ کـردووه. دینـی مـەسـیحیەت زوو گـەیـشته ڕۆم. کاتێـک شـاری ڕۆم لـه سـاڵی

٦٤ ی میلادی سوتێنرا، لایەنگرانی ئەو گروپە دینییە بەم سوتاندنە تۆمەتبار کران، ئیمپراتۆر نێرۆ Nero زۆر لە مەسیحییەکانی ئەشکەنجە و ئازار دا، و هەندێکیشی لێ کوشتن. هەر لە سەرەتاوە ئینجیل و تێکستە دینییە مەسیحییەکانیش لە یۆنانییەوە بۆ لاتینی تەرجەمە کران.

مەسیحییەکان لە بەشی ڕۆژئاوای ئیمپراتۆریەتەکە لە کەنیسەکان بە بەردەوامی زمانی لاتینییان بەکارهێناوە. مەسیحیەت لەسەدەی چوارەم، دوای بە مەسیحیبوونی کۆستانتین Constantine، هێز و دەسەڵاتیان پەیدا کرد و لە دەوڵەتی ڕۆمان نزیک بوونەوە. کەنیسە، بە شێوازی جیاواز، داوای لە دەسەڵاتدارانی ڕۆمانی دەکرد لە دینداری و عیبادەتی دینی مەسیحی بەشداری بکەن.

بەم شێوەیە، خەڵکی باشووری ڕۆژئاوای ئەوروپا، زمانی ئاخاوتنیان بوو بە زمانی لاتینی. لە وڵاتانی وەک جەزائیر و تونس و لیبیای ئەمڕۆش، ڕەنگە زمانی لاتینی بە هەمان ڕادەی ئەوروپا، لەم وڵاتانەش بە چاکی چەسپا بێ. بەڵام دوای چەند سەدەیەک کە باکووری ئەفەریقیا کەوتە ژێر دەسەڵاتی عەرەبەکان، زمانی عەرەبی، بە هۆی دەسەڵاتی سیاسی عەرەبەکان و دینی ئیسلام، لەم ناوچەیە چەسپا و جێگەی زمانی لاتینی گرتەوە.

لە بەشەکانی دیکەی ئیمپراتۆریەتی ڕۆمانی، لاتینی هەرگیز نەبوو بە زمانی زاڵ. ڕۆمەکان لە بەشی ڕۆژهەڵاتی

ئیمپراتۆریەتەکەیان، زمانی یۆنانیان وەک زمانی ڕەسمی بەکار هێنا، لە بەریتانیا لاتینی نەیتوانی شوێنپێی خۆی بە چاکی قایم بکات تا لەوێ بەرگری لە ڕووخانی دەسەڵاتی ڕۆمەکان بکات، ئەمە ڕەنگە هۆیەکەی ئەوە بێت کە بەریتانیا درەنگ لەلایەن ڕۆمەکانەوە داگیر کرا و شوێنەکەشی لە دووری ڕۆما هەڵکەوتووە. لەوانەیە ژمارەیەکی کەم لە ڕۆمەکان هەستیان بە پێویستی کۆچکردن کرد بێ بۆ ئەو ناوچە دوورە لە باکوور، هەر بۆیە، بە هۆی نەبوونی پەیوەندییەکی نزیک لەگەڵ ڕۆم و نەبوونی خەڵکێکی کۆچکردووی ڕۆمانی بە ژمارە زۆر بۆ ئەو ناوچەیە بۆ ماوەیەکی درێژ، گۆڕینی زمان لەوێ ڕووی نەداوە.

گۆڕینی زمان و لەناوچوونی زمان

لەکاتی ڕووخانی ئیمپراتۆریەتی ڕۆمانی لە سەدەی پێنجەمی میلادی، زۆرینەی خەڵکی باشووری ڕۆژئاوای ئەوروپا بە لاتینی قسەیان کردووە، تەنها پاشماوەی ئەسڵی چەند زمانێکی لاوەکی بە جێما بوون. هەزار ساڵ پێشتر، کاتێک ڕۆم تازە دامەزرا بوو، خەڵکی ئەو هەرێمانە بە ژمارەیەکی زۆر بە زمانانی دی قسەیان دەکرد، لەوانەیە لە سەد زمان زیاتر بوو بێت، هیچ زمانێکیش ئاخێوەرانی بە ژمارە زۆر نەبوون.

لـە میسری کـۆن و چـین، جۆرێـک لـە پـەیـوەنـدی پتـەو لـە نێـوان دەوڵـەت و زمـان هـەبـوو، بـەڵام لـەم وڵاتانـە زۆربـەی زمانـەکـان خۆیـان پاراسـت و مانـەوە، بـەڵام لـە ئیمپراتۆریـەتـی ڕۆمــانی، زمــانی دەوڵــەت زۆر بــە فراوانــی بــڵاو بــووەوە. دەوڵـەتێکـی مـەرکـەزی بـە هێـز بـوو، بـە هـەمـوو ئـامراز و وەسـیلەیـەک کـە لـەبـەردەسـتی دا بـوو، هـانی زۆربـەی خـەڵکـەکـەی دەدا کـە لاتینـی بـەکـار بێـنن و وەک زمـانی یەکەمیان قبوڵی بکەن.

گــۆڕینی زمــان شــتێکی ســەیــر و نائاســایی نییــە، بـەدرێژایـی مێـژوو ڕووی داوە، ئـەمـە لـە کاتێـک بـەردەوام لـە مێـژوودا، دەسـەڵاتـی سیاسـی گـۆڕانی بـەسـەردا هـاتووە، کـە ئـەمـەش هـیچ گومـانی تێـدا نیـە، هـەر گـۆڕانێکی سیاسـی جۆرێک لە گۆڕینی زمانیشی لەگەڵ خۆی هێناوە.

خـەڵـک بـە شـێوەیـەکـی سروشـتی مـەیلـی گـۆڕینی زمانـەکـەی خۆیـان بـۆ زمـانێکی دی نییـە، چونکـە زمـان تـەنها ئـامرازێکی پـەیـوەنـدیکردن نییـە، بـەڵکـو ئـامرازێکی زۆر گرنگـی پێکهێنـەری ناسـنامەی کـەسـەکـان و کۆمـەڵانـی خـەڵکـە. ئـەو زمانــەی کــە ئــەو کــەســە لــە دایــک و بــاوکی فێــری دەبــێ، پــەیــوەندییــەکــی عــاتیفی بــەهێــز ئــەو کــەســە بــەو زمانــە دەبـەسـتێتەوە کـە بـەکـاری دێنـێ. هــەر بۆیـە خـەڵـک وا بـە ئاسـانی دەسـتبەرداری زمـانی خۆیـان نـابن، مـەگـەر هۆیـەکـی زۆر گرنگ بۆ ئەم گۆڕینە زمانە، لەئارادا بێت.

کەچی لەگەڵ ئەوەشدا هەندێک جار خەڵک ئەو هەنگاوە هەڵدەنێن و دەستبەرداری زمانی خۆیان دەبن. هۆیەکەشی هەمان ئەو هەلومەرجەیە کە لە ڕۆمانی کۆن ڕووی داوە: تەئسیری دەوڵەتێکی بەهێز، پاڵنەرە ئابورییەکان، هەندێک جاریش دینێکی ڕەسمیی هاوبەش بۆ ئەو خەڵکە، تەئسیری خۆی دەبێ بۆ قبوڵکردنی ئەو زمانە.

تەئسیری بەردەوام و درێژخایەنی گۆڕینی زمانەکان لە ئیمپراتۆریەتی ڕۆمان بۆ زمانی لاتینی، بووە هۆی ئەوەی ژمارەیەک لە زمانەکان بەرەو نەمان بچن، وەک لە پێشدا مشتومڕی لەسەرکرا. لە مێژووی جیهاندا، بۆ ماوەی چەند هەزار ساڵێک ئەم ڕەوتە بۆ لەناوچوونی زمانەکان، ڕەوتێکی زاڵ و هۆکارێکی سەرەکی بووە. ڕێگەی باو، بۆ نەمانی زمان ڕەنگە هەر ئەوە بوو بێت کە لە سەردەمی ڕۆمانەکان رووی دا، کە ئاخێوەری زمانێک بەرەبەرە واز لە زمانی خۆی دێنێ و دەچێتە سەر زمانێکی دی. لە سەرەتادا خێزانەکان دەبن بە جووت زمان، واتە زمانی خۆیان و زمانی باڵادەست و ڕەسمی ئەو وڵاتە، لە جیلی دواتر، منداڵان دەست بە فێربوونی زمانی باڵادەست دەکەن لەجیاتی زمانی ئەسڵی و یەکەمی خۆیان. ئیدی دوای ئەوە، خەڵکەکە بە یەکجاری واز لە زمانی خۆیان دێنن و دەکەونە سەر زمانە باڵادەست و ڕەسمییەکە.

ئایا ئەمە باشە یان خراپ؟ وەڵامەکە دیار نییە. کاتێک زمانێک لەناودەچێت واتە لەناوچوونی دەستکەوتی کولتووریی ئەم زمانە بۆ یەکجاری. دروستبوونی زمانێک بە هەموو وشەکان و دەربڕینەکان و ڕێزمان و دەنگەکان، پڕۆسەیەکە بە سەدان یان هەزاران ساڵ دەخایەنێت تا ئەو زمانە دروست دەبێت، دروستبوونی زمان، کاریگەری بەردەوام و بە کۆمەڵ و هەرەوەزییە، بە هەزاران و ملیۆنان خەڵک لە بەرهەمهێنانیدا بەشدار دەبن. ئەزمونەکان و فکرەکانی هەموو ئەو خەڵکە ئاوێتەی ئەو زمانە دەبێت، کاتێک ئەو زمانە لەناودەچێت، هەموو ئەو دەستکەوتانەش لەناو دەچن، بە شێوەیەک کە دەرفەتی چاککردنەوە و زیندووکردنەوەشی نابێت.

لەلایەکی دیکەوە، زمانەکان کەلوپەلی مۆزەخانەکان نین، چەند ئامرازێکن و دەبێ بەکاربێن، کاتێک خەڵک زمانەکەیان دەگۆڕن و دەکەونە سەر زمانێکی دی، چونکە ڕووبەڕووی بارودۆخێک دەبنەوە زمانە نوێیەکە وەک ئامرازێکی دەربڕین و پەیوەندیکردن بۆ خۆیان و منداڵەکانیان بە باشتر دەزانن. هۆیەکان بە زۆری وەک ئەو هۆیانەیە کە لە ئیمپراتۆریەتی ڕۆمان و چین ڕووی داوە. خوێندن، کولتوور، دین، پەیوەندیکردن لەگەڵ خەڵکێکی گرنگ، کار، پارە، دەسەلات، هەموو ئەو شتانە ئاسانتر بەدەست دێن ئەگەر تۆ بە زمانێکی بەهێز و بە ژمارە زۆر

بدوێی تا بە زمانێکی بچووک و بێهێز. هەر بۆیە زۆر جار لە بەرژەوەندی ئاخێوەرانی ئەو زمانانەیە کە دەست لە زمانە بچووک و بێهێزەکەی خۆیان هەڵگرن بۆ زمانە باڵادەست و بەهێزەکە.

لە سەردەمی ئێستادا گۆڕینی زمان و لە ناوچوونیان زۆر ڕوو دەدەن، ئەمە هەرچەندە مێژووی دواتری زمانی لاتینی نمونەیەکی سەرنجڕاکێش و پێچەوانەی ئەم پڕۆسەیە: لە دایکبوونی زمانە نوێیەکان.

زمانی لاتینی وەک زمانێکی نێودەوڵەتی

لە سەدەی پێنجەمی میلادی بەشی ڕۆژئاوای ئیمپراتۆریەتی ڕۆمان لەلایەن کۆمەڵێک لە گەلانی جەرمەنی دەکەوێتە بەر شاڵاو و داگیرکردن، کە ئەمانە بوون: ئۆستروگۆتەکان Ostrogoths، ڤیزیگۆتەکان Visigoths، سوێڤەکان Sueves، ڤاندالەکان Vandals، بورگوندییەکان Burgundians و فرانکەکان Franks. کە دواتر، هەر گروپێک لەمانە لە بەشێکی ئەم ئیمپراتۆریەتە دەسەڵاتدار دەبن، هەر بۆیە ئیمپراتۆریەتەکە پارچە پارچە بوو. دوا ئیمپراتۆری ڕۆژئاوا لە ساڵی ٤٧٦ میلادی لەسەر کار لابرا.

ئەم گۆڕانە گەورە سیاسییە هیچ گۆڕانێکی گرنگی لە ڕەوشی زمانی لەگەڵ خۆی نەهێنا. لەسەرانسەری

هەرێمەکان خەڵک، هەروەک پێشتر، لەسەر ئاخاوتن بە لاتینی بەردەوام دەبن. گروپە جەرمەنییەکان کە لەوانەیە بە ژمارە زۆر نەبووبن، چینێکی سەرەوەی دەسەلاتداری بەهێزیان دروست کرد، بەلام خەڵکەکە نەچوونە ژێرباری زمانەکەیان، واتە زمانە جەرمەنییەکانیان، بەپێچەوانەوە هەموو ئەو زمانە جەرمەنییانە دوای ماوەیەک بە خۆیان لەناوچوون، زۆربەیان بە شێوەیەک لەناوچوون کە شوێنەوارێکی ئەوتۆشیان لەپاش خۆیان بە جێ نەهێشت.

ئەمە ڕاستە گۆتیک Gothic وەک زمانێکی نووسین خۆی چەسپاند، ئەمەش زیاتر بە هۆی تەرجەمەکردنی چەند بەشێکی ئینجیل بوو، کە تائێستا لە دەستنووسێکی سەدەی پێنجەمی میلادی پارێزراوە، بەلام ئاخاوتنی گۆتیک وەک زمانی داگیرکەرانی دی لەبەین چوو. تەنها ناوچەیەکی گەورە کە داگیرکەر زمانەکەی خۆیان تێدا پاراست بێ، بەریتانیا بوو.

لە قارەکە، ولاتگیرە جەرمەنییەکان دەسەلاتیان لە دەست نەدا، بەلام دوای ماوەیەک جیلە نوێیەکان چوونە ژێرباری زمانی زۆرینەی خەڵکەکە کە لاتینی بوو.

هۆی توانەوەی جەرمەنییەکان لەناو زمانی لاتینی دەگەڕێتەوە بۆ ئەو ڕاستییە کە ولاتگیری جەرمەنەکان لەگەڵ هی ڕۆمانەکان لەچەند سەدەی ڕابردوو زۆر جیاواز بوو. چونکە جەنگاوەرە جەرمەنییەکان لە ڕووی

عەسکەرییەوە بەهێز بوون، بەڵام شارەزای بواری ئیدارە و باجگری و بازرگانی و هەندەسەی ڕێگاوبان نەبوون، لە بواری دینی و قەشەییش شارەزا نەبوون. زمانەکانیان هیچ شێوە نووسینێکی نەبوو تاوەکو لە بواری قانونی و ئابوری جێگەی لاتینی بگرێتەوە، بۆیە ئەوان لە ڕووی عەسکەرییەوە توانیان سەرکەوتن بەدەست بێنن، بەڵام بۆ ژیانی مەدەنی هەروەک پێشتر چۆن بوون، کەم هەتا زۆر، هەر بە هەمان شێوە بەردەوام بوون.

لێرەدا دەکرێ ئەوە بڵێین کە زمانی لاتینی و فەرهەنگی ڕۆمانی بەسەر هێرشبەرە جەرمەنەکاندا زاڵ بوو، بەڵام ئەمە بە هەرشێوەیەک بێت سەرکەوتنێکی یەکجاری نەبوو، کاتێک ئیمپراتۆریەتەکە هەڵوەشایەوە بۆ چەند شانشینیەکی بچووک یان هەتا بۆ چەند میرنشینی و دۆقنشینی بچووکتر. هاتوچۆ و ڕێگاوبان و بازرگانی ڕووی لە کزی و کەمبوونەوە کرد. شار و شارۆچکەکان بایەخی خۆیان لە دەست دا و دانیشتوانیشیان کەم بووەوە. هەر بۆیە لە ئەنجامی ئەمە مەعریفەی خەڵک بۆ خوێندنەوە و نووسینیش لە زۆر شوێن نەما. قوتابخانەکان تەنها لە کەنیسە و دێرەکان مانەوە. شێوازی ئابوری زاڵ، شێوازی کولەمەرگی بوو، مەمرە و مەژی. لە زۆر شوێن ئەگەر قەوارەیەکی سیاسی گرنگ و جێگەی بایەخ هەبوو بێ، ئەویش قەوارەی دەرەبەگێتی مەحەلی بوو. لەسەدەی

حەوتەم، ئەوروپای ڕۆژئاوا بەبێ دەسەڵاتێکی سیاسی بەهێز بوو، بە گشتی بێسەروبەری هەموو شوێنێکی گرت بووەوە تەنها کەنیسەکان نەبێت کە دەزگایەکی ڕێکخراوی دینی مەسیحی بوو.

بێگوما ئەم بارودۆخە ئەنجامی گرنگی بۆ سەر زمانی لاتینی هەبوو. لەم ڕووەوە شاهێدی ڕاستەوخۆی ئەوتۆمان نییە کە ڕووداوەکانی ئەو سەردەمە بۆ ئێمە بگێڕێتەوە، چونکە خەڵک لەو چەند سەدەیە زۆر کەمیان نووسیوە، بەڵام لەگەڵ ئەوەشدا دەکرێ بە گشتی چەند زانیارییەکی لێ بەدەست بێنین کە لەو سەردەمە چ رووی داوە. ئەوەی لەو سەردەمە بە نووسین بەرهەم هاتووە بە لاتینی بووە، هەرچەندە ئیمپراتۆریەتەکە نەما بوو، بەڵام زمانی لاتینی لە سەرانسەری سنووره کۆنەکەی و تەنانەت لە دەرەوەی ئەو سنوورانەش بۆ ماوەیەکی درێژ هەر بە تاکە زمانی نووسین مایەوە. بە درێژایی سەدەی شەشەم بە شێوەیەکی ڕێژەیی، کۆمەڵێک بەرهەمی نووسین هەبووە، نووسەرەکان بە شێوازی کلاسیکی دەیاننووسی. لەسەدەی حەوتەم و هەشتەم چەند تێکستێکی کەم بەرهەم هاتووە، زمانەکەشیان بە گشتی زۆر سەیرە. وا پێدەچێ نووسەرەکان بە خۆیان ویستویانە بە شێوازی کلاسیک بنووسن، بەڵام نزمی ئاستی خوێندەواریی نووسەرەکانیان،

تێگەیشتنی نووسینەکانیانی زەحمەت کردووە یان هەندێک جار هەر لێی تێ ناگەی.

لەو چەند سەدەیە دەبوایە چەند گۆڕانێکی سەرەکی و گرنگ بەسەر زمانی ئاخاوتن دابێت. ئەو دەسەڵاتە بەهێزەی کە حکومەتی مەرکەزیی ڕۆم لە پێشدا هەی بوو لە ئارادا نەما، سوپاکەی نەما، قوتابخانەکان داخران، بازرگانەکان چیدی فکرە و دەربڕینی نوێیان لە بەشێکی ئیمپراتۆریەتە کۆنەکە بۆ بەشێکی دیکەی نەدەبرد، هەر گۆشە و قوژبنێکی ئەو ئیمپراتۆریەتە هەڵوەشاوە بە بێبایەخی بۆ خۆی بەجێ هێڵرا بوو، پەیوەندییەکانیشی لەگەڵ دەرەوە بۆ ئاستێکی زۆر نزم دابەزی بوو. ئەم بارودۆخەی کە بەسەر ئەو هەرێمانەدا هات بوو، هەمان ئەو بارودۆخە بوو کە لە پێش وڵاتگیرییەکانی ڕۆمەکاندا لە سەرانسەری هەرێمەکاندا هەبوو.

دەکرێ لە ڕەوشێکی وادا ئەو ئەنجامانەی کە بەسەر زماندا دێن چاوەڕێ بکرێ. شێوەئاخاوتنەکانی نێو چوارچێوەی ئیمپراتۆریەتە پێشووەکەی ڕۆمانەکان زۆر بە خێرایی لەیەک دوورکەوتنەوە و جیاوازییەکان زیادی کرد. هەر هەرێمێک شێوەئاخاوتنی خۆی بۆ پەیدا بوو. لە سەرەتادا زمانی لاتینی لەکاتی ڕووخانی ئیمپراتۆریەتەکە، جیاوازیی لەهجەیی زۆر کەم یان هەر نەبوو، بەڵام چەند سەدەیەک دوای ڕووخانەکە، ئەو زمانە ئیمپراتۆرییە یەکگرتووە هاوشێوەیە گۆڕا بۆ چەند لەهجەیەکی مەحەلی و هەرێمی، چیدی گۆڕانە زمانییەکان نەدەکرا پێشی لێ بگیرێ.

بۆیـە وا دەڵێـین، چونکـە ئـەوەی دواتـر ڕووی دا ئـەو ڕاسـتییە دەسـەلمێـنن، چـەنـد ڕاپـۆرتێکی نووسـراو لـەبـارەی شـێوەئاخاوتنـەکـان لـە بـەشـە جیاوازەکـانی ئیمپراتۆریـەتـەکە هـەیـە. ئـەمـە هـەرچـەنـدە بـۆ مـاوەیـەکـی درێـژ هـیچ زمـانێکی نـوێی نووسین پـەیدا نـەبوو. ئـەو چـەند کـەسـەی کە لـە سـەدەی حـەوتـەم و هـەشـتـەم نووسـیویانە، ئـەوانـیش بـەگـشتی بـۆ هـەمـوو شـتێک ئـەوەنـدەی بۆیـان کـرا بـێ زمـانی لاتینییـان بـەکارهێنـاوە، کـە ئەوانیش گشتیان پیاوانی دینی و قەشەکان بوون.

لـە دەوروبـەری سـاڵەکـانی ٨٠٠ ی مـیلادی بارودۆخـەکـە گـۆڕانی بـەسـەردا هـات. قوتابخانـە دینییـەکـانی کـەنیـسە، ریفـۆرم کـران و باشـتر بـوون، خـەڵکێکـی زۆر بـە زمـانی لاتینـی فێـرە خوێنـدن و نووسـین کـران. لـەسـەدەی دوازدەمـەوە لاتینـی بـە شـێوەیـەکـی فـراوان لـە سـەرانسـەری ئـەوروپا بـۆ نووسـین بـەکـار هـات، تـەنانـەت لـە هـەندێک وڵاتـی دیکـەی ئـەوروپاش لاتینی بـەکار هـات کـە پێـشتر، هـەرگیـز بـەشـێک نـەبـوون لـە ئیمپراتۆریـەتـی پێـشووی ڕۆم، وەک وڵاتـانی ئـەڵمانیـا و پۆڵـەنـدە و دانمـارک. لاتینـی لـە هـەمـوو شـوێنێک زمـانێکی زاڵـی نووسـین بـوو، لـە زۆر وڵاتـان بـە غـەیـری لاتینـی بـە زمـانێکی دی نـەیـان نووسـیوە. هـەرچـەندە لـەو سـەردەمـە لاتینی زمـانی نـەتـەوەیی و خۆمـاڵی هـیچ کـەسێک نـەبـووە، لاتینـی لـە زۆر بـوار بـۆ ئاخـاوتن بـەکـار هـاتووە، بـە تایبـەت لـە نێـو خـەڵکـانی سـەر بە کـەنیسە، کـە دەبوایـە لاتینـی بە قسەکردن و نووسین لە قوتابخانەکان فێر بن.

بۆ چەند سەدەیەک لاتینی وەک زمانێکی هاوبەشی نووسین لە ئەوروپا بەردەوام بوو. بە تێپەڕبوونی کات، پێشبڕکێی لەگەڵ زمانەکانی دیکەی نووسین بۆ پەیدا بوو، بەڵام خۆی پاراست. بەڵام دواتر، لاتینی زۆر لەسەر خۆ و بە شێنەیی پاشەکشەی کرد و زەمینەی خۆی لە دەست دا.

لاتینی تا سەردەمی ریفۆرمی دینی لە سەرەتاکانی سەدەی شازدەم زمانی زاڵ و سەردەستی کەنیسە بووە، دواتر کەنیسە پرۆتستانتەکان لەجیاتی لاتینی زمانە نەتەوەییەکانیان بۆ کاروباری خواپەرستی بەکار هێنا. بەڵام کەنیسەی کاتۆلیکی کۆڵی نەدا، لە هەموو شوێنێک زیاتر، زۆر بە ڕێکوپێکی زمانی لاتینی بەکار هێنا. تا ساڵەکانی ١٩٦٠ لاتینی لە ئەڵتاری کەنیسەکانی کاتۆلیک لە هەموو جیهان بەکار هاتووە.

لە دنیای زانست و خوێندنی باڵا، لاتینی بۆ ماوەیەکی درێژ چ وەک زمانی نووسین و وەک ئاخاوتن بەکار هاتووە. نووسینی تێکستی زانستی و ئەکادیمی بە زمانەکانی دی، تەنها لە کۆتایی سەدەی هەژدەم دەستی پێ کرد. هزرڤانە گەورەکانی سەدەی پێشوو وەک لە نێو فەرەنسییەکان: دیکارت و لە نێو ئینگلیزەکان: نیوتن و لە نێو ئەڵمانییەکان: لایبنیز، هەموو کارە گرنگەکانیان بە لاتینی نووسیوە.

کەواتە لاتینی زمانی نووسین و فێربوون بووە، تەنانەت دوای ئەوەش کە چیدی وەک زمانی خۆماڵی و نەتەوەییش بەکار نەهاتووە. بۆ چەندین سەدە زمانی نووسینی کۆمەڵە خەڵکێک بووە کە بە زمانی هەمەچەشنی نەتەوەیی دەدوان، کە

دواتـر بـەرەبـەرە دوای چـەنـد سـەدەیـەکـی دی، لـەسـەرخـۆ ڕووی لـە کـزی کـرد و زمانـە نـەتـەوەییـەکـان جێگـەی لاتینـی گرتـەوە. ئێـستاش هـەتـا ڕادەیـەک، زمـانی لاتینـی لـە هـەنـدێک کـەنیـسەی کاتۆلیـک و لـە هـەنـدێک بـواری زانـست بـەکـار دێـت، زیـاتر وەک زمانێـک بـۆ زاراوە نێـودەوڵـەتییـەکـانیی دەرمـان و زینـدەورزانـی بەکار دێت.

بـۆ مـاوەیـەکـی درێـژ، هـەمـوو خـەڵکـە ڕۆشـنبیر و خوێنـدەوارە ئـەوروپییـەکـان(بێگومـان بـە ڕۆشـنبیرە ئینگلیـزەکانـەوە)، بـەلایـەنـی کـەمـەوە هـەموویـان جـووت زمـان بـوون. زمـانی نـەتـەوەیـی خۆیـان هـەبـوو، لـەپـاڵ ئـەوەشـدا لـە قوتابخانەش بە لاتینی فێرە خوێندن و نووسین دەکران.

ئـەوەی ڕاسـتی بـێ، زۆربـەی قوتابخانـەکـان بـەم شـێوەیـە بـوون، کـە ئـەمـەش بێگومـان کێـشە بـوو. لـە لایـەکـی دیکـەوە، کاتێک یـەکێک لاتینی فێـر دەبوو، دەیتـوانی لـەگـەڵ خـەڵکی دیکە لـە سـەرانسەری ئـەوروپـا بـە نووسـین و قسەکـردن پـەیـوەنـدی بکـات. لـەسـەردەمـی ئێـستادا، زمـانی ئینگلیـزی لـە بـەشـێکی زۆری جیهـان هـەمـان ڕۆلـی لاتینـی دەگێـڕێ. بـەڵام هـەتـاکو ئێـستا بـە لایـەنـی کـەمـەوە، ئینگلیـزی بـەو ڕادەیـە وەک زمـانێکی نێـودەوڵـەتـی خـۆی نـە چـەسـپاندووە وەک لاتینـی لـە شـەش یـان حـەوت سـەدە لەمەوپێش لە ئەوروپا خۆی چەسپاند بوو.

زمـانی لاتینـی ئـەو پێگـەی لـە ئـەوروپـا بـە دەسـتی هێنـا بـوو، زیـاتر بـە هـۆی کـەنیـسەوە بـوو. بـۆ چـەنـدین سـەدە، عـەقیـدەی مـەسـیحی، بـاوەڕێکـی سـەرەکـی حاشـاهەڵنـەگـری ژیـانی

کۆمەڵایەتی خەڵک بوو، هەروەها کەنیسەی مەسیحی ڕێکخراوێکی بە دەسەڵات و سەردەست بوو. هەر لە سەرەتاوە کەنیسەی ڕۆژئاوا زمانی لاتینی هەڵبژارد و بە کاری هێنا، هەر لەسەر ئەم زمانەش بەردەوام بوو. کەنیسە لە ماوەی هەزار ساڵێک، ئەرکی پەروەردەی ڕەسمی لەسەرشان بوو، کە زۆر گرنگ بوو، چونکە ئەوانەی بەرپرس و سەرپەرشتیاری قوتابخانەکان بوون، هەر ئەوانیش بڕیاریان دەدا کە کام زمان دەبێ بۆ نووسین بەکار بێ.

بەم شێوەیە، کۆمەڵگە بۆی نەبوو ئەو زمانە بۆ نووسین بەکار بێنی کە بە خۆی قسەی پێ دەکا. منداڵان لە تەمەنێک لە قوتابخانە فێرە زمانی نووسین دەکرێن کە پێشتر توانای قسەکردنیان لەلا پەیدا بووە. دەکرێ زمانێکی تەواو جیاواز بۆ نووسین فێر ببن و هەرگیز ئەو زمانە بۆ نووسین فێر نەبن کە زمانی یەکەمی قسەکردنیانە. لە ئەوروپا لە زۆربەی سەردەمەکانی سەدەکانی ناوەڕاست بەم شێوەیە بووە. بە سەدان ملیۆن لە خەڵکی ئەفەریقا و ئاسیا ئەمڕۆ لە هەمان حاڵەتدان، تەنها ئەوە نەبێت کە زمانی قوتابخانەیان لاتینی نییە بەڵکو ئینگلیزی، فەرەنسی یان پورتوغالییە.

تەئسیری لاتینی

لاتینی هەتا ئەو ڕادەیە و بۆ ئەو ماوە درێژە بەکارهاتووە، تەئسیری لە هەموو زمانە سەرەکییەکانی ئەوروپا کردووە. ئەو زمانانە وشەیەکی هاوبەشی زۆریان لەگەڵ یەک هەیە، کە زۆربەیان وشە لاتینییەکانن، وشە یۆنانییەکانیش کە لە بنچینەدا

لــە لاتینــی وەرگیــراون ئــەوجــا لــە لاتینییــەوە چۆتــە نــاو زمانــە ئــەوروپییــەکــان. زۆربــەی وشــە لاتینییــەکــانی ئینگلیــزی لــە ڕێگــەی فەرەنسییەوە چۆتە ناو ئینگلیزی.

ئــەم بــەیتــە شــیعرەی ڤیرگیــل کــە لــە دەســپێکی ئــەم بــەشــەدا هاتووە، لاتینییەکەی بەم شێوەیە:

Tu regere imperio populos, Romane, memento!

دەقی تەرجەمەی حەرفی ئەم بەیتە بە ئینگلیزی دەبێت بە:

You, Roman, remember to rule the people " in empire " واتــە " تــۆ ڕۆمــان لــەیادت بێت فــەرمــانڕەوایی خــەڵک بکــە لــە ئیمپراتۆریــەت" هــەر یــەک لــەم وشــانە لــەم ڕســتەیە دەبێ بــە بنچینــە بــۆ وشــەیــەک یــان چــەنــدین وشــەی ئینگلیــزی. regere واتــە حکومــەتکردن، لــەم وشــەیە چــەندین وشــەی دیکــەی ئینگلیــزی پــەیــدا بــوون وەک regent واتــە جێنــشینی تــەختــی پاشــایی، regiment واتــە فــەوجــی ســوپا. نــاوە بکــەرەکــەی regere دەبێتــە rectus واتــە حکــومڕانی کــرد، بــوو بــە بنچینــە بــۆ چــەنــد وشــەیــەکــی دیکــەی ئینگلیــزی وەک correct واتــە ڕاســت و direct واتــە ڕاســتەوخــۆ. وشــەی ئینگلیــزی reign واتــە دەســەڵات کــە لــە وشــەیــەکــی لاتینــی وەک regnare هــاتووە.

imperio ی لاتینــی لــە ئینگلیــزی بــووە بــە empire کــە لــەمــەش چــەنــدین وشــەی دیکــەی لــێ دروســت بــووە وەک imperialism یان imperialist.

وشــەی لاتینــی populos لــە ئینگلیــزی بــووە بــە people واتــە خــەڵــک کــە لــە ڕێــی فــەرەنــسییەوە people هاتۆتــە نــاو ئینگلیــزی. هــەمــان وشــەی لاتینــی وشــەی دیکــەی وەک

population واتــه دانیــشتوان و populist واتــه گــەلپــەروەری لـــه ئینگلیزیـــدا لـــێ دروســـت بـــووه. Romane ی لاتینـــی لـــه ئینگلیـزی بـووه بـه Roman کـه ئـەویـش لـەنـاوی شـارەکـەوه هـــاتووه بـــه لاتینـــی Roma ڕۆمـــا- یـــه. لـــه ئینگلیـــزی چـــەنـد وشـەیـەکی دی هـەیـه کـه ڕاستەوخـۆ یـان ناڕاستەوخـۆ لـەو نـاوەوه وەرگیـــــراوه وەک Romance واتـــــه ڕۆمـــــان، چیرۆکـــــی خۆشـــەویـــستی، یـــان Romania کـــه نـــاوی وڵاتـــی ڕۆمانیایـــه. وشـــەی لاتینـــی memento واتـــه لـــەیـادت بـێ، هـەنـدێک جـار لـه ئینگلیـزی بـەبـێ هـیچ گۆڕانێـک بـه مانـای بـەبیرهێنانـەوه بـەکـاردێ. هـەر ئـەم وشـەیـه بـووه بـه ڕیـشه بـۆ پـەیـدابوونی چـەنـدین وشـەی دیکـــه لـــه ئینگلیـــزی وەک memory واتـــه بیـــرەوەری، memorize لـــەبـــەرکـــردن یـــان remember واتـــه بـــه بیرهێنانەوه.

بـه کورتییـەکـەی، هـەر وشـەیـەک لـەم بـەیتـه شـیعره بـه چـەنـدین وشـــەی دیکـــەی ڕۆژانـــەی ئینگلیـــزی بـەســـتراوەتـــەوه. هـــەموویـــان یـــان بـه شـێوەیـەکـی ڕاســتەوخــۆ لـــه لاتینییـــەکـــه وەرگیــراون یــانیش لــه ڕێــی فــەرەنسییەوه، یــانیش زۆر بــه کــەمــی لـــه چـــەنـــد زمـــانی نـــوێی دیکـــەی ئـــەوروپـــی وەک زمـــانی ئیتـــاڵی وەرگیـــراون. ئـــەو وشـــەیـــەی لـــەم بـــەیتـــه شـــیعره که نائاســـاییه وشـــەی لاتینـــی Tu کـــه لـــه ســـەرەتـــای بـــەیتـــەکـــەدا هـــاتووه، لـــه بـەرامبـەر ئـەم وشـه لاتینییه لـه ئینگلیـزی وشـەی thou هـەیـه، کـه وشـــەیـــەکـــی کـــۆن و لـــەنـــاوچووه. ئـــەمـــەش ڕیـــشەی هاوبـــەشـــی هـــەردوو زمـــان نیـــشان دەدات کـــه لـــه پێـــشینانی زمانـــه هینـــدۆ – ئەوروپییەکانن.

کەواتە لاتینی وشەیەکی زۆری بە ئینگلیزی بەخشیوە، بە شێوەیەکی ڕاستەوخۆ یان ناڕاستەوخۆ وەری گرتووە. وشە لاتینییەکان بە زۆری چەمکی موجەرەدن نەک مەعنای شتی هاوبەش، وەک لەم نمونانە دەکرێ ببیندرێ. لاتینی و یۆنانی وشە و چەمکی مانادارییان بەخشیوە، کە دەکرێ بە هۆی ئەم وشە و چەمکانەوە ڕاستی و واقیع وەسف بکەین و تێی بگەین، کە بەبێ ئەم چەمکانە جیهان لە بێسەروبەریدا دەمایەوە.

لەلایەکی دیکەوە، هەندێک چەمک هەیە ڕاستەوخۆ بە واقیع و ڕاستییەکان بەستراوەتەوە، بە ڕادەیەک بەبێ بوونی ئەو چەمکانە ڕەنگە وشە و چەمکی دی نەبێ بۆ وەسفکردنی ئەو واقیعە. خۆشی بێ و ترشی بێ، وشەکانی زمانە ئەوروپییەکان کە لەسەر بنچینەی وشەکانی لاتینی و یۆنانی داڕێژراون، چەند ڕوانگەیەکیان بە ئێمە بەخشیوە کە لەڕێی ئەم چەمک و شانەوە دەتوانین ڕوخسارەکانی واقیع درک بکەین و لێکۆڵینەوەیان لەسەر بکەین و لەیەکیان جودا بکەینەوە.

سەرچاوە:

ئەم وەرگێڕانە، بەشێکە لە کتێبێک لەبارەی مێژووی زمانەکان.

Tore Janson, The History of Languages, An Introduction, Oxford Textbook in Linguistics, Oxford University Press, UK. 2012.